

ՄԻՒԹԱՐ ԱՆԵՑԻ

ՄԱՏԵԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՎԷՊ
ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆԱՅ

ԵՐԵՎԱՆ • 1983

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

МХИТАР АНЕЦИ
КНИГА ПО ВСЕМИРНОЙ
ИСТОРИИ

Подготовка текста к изданию и исследование
А. Г. Маргаряна

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

ՄԵՏԵԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

91-93
100-102

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ

Մ Ա Տ Ե Ա Ն Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Վ Է Պ
Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ա Ր Ա Ն Ա Ց

A II
69853

Աշխատատիրությունը
Հ. Գ. Մարգարյանի

Տպագրված է ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խումբի սրղձամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Պ. Մ. ՄՈՒՐԿՆԻՍԸ

Գիտ. ճշտաստություն էն երախտախումբի՝
պատմական գիտ. դեկտեմբ. 2. 5. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԻՅՅԵԼԸ
և բանասիրական գիտ. բեկնանու Կ. Մ. ՄՈՒՐԿՆԻՍԸ

Մխիթար Անեցի

Մ 792

Մատենան արխարհավիպ հանգիտարանաց [Աղյա-
տասիրությամբ Հ. Գ. Մարգարյանի. [Պատ. խմբ.՝
Պ. Մ. Մուրաղյան]—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983.—
140 էջ.

Մխիթար Անեցու Պատմությանը արջ միջնագորյան պատմա-
գրության արևելագիտական շարժ նետարդրության ներկայացնող
հուշարձաններից է: Հեղինակը ուղարգավ սեղեկություններ է հա-
ղորդում ինչպես հայոց, այնպես էլ զրաց, պարսից, արաբների ու
Բյուրք-սելյուկների պատմության զերարերյալ:

Ուսումնասիրության մեջ քննության են անված Պատմության
կառուցվածքը, սղրյուններն ու ժամանակագրական արժանները,
ինչպես նաև յուսարանված են Մխիթար Անեցու պատմագրական
հայացքներն ու պատմահայեցողության սկունքները:

Աղյատությանը էախանակած է հայագետ, արևելագիտ պատ-
մարանների ու բանասիրների համար:

ՅՏՈ:040000

Մ ----- 32—82

703 (02)—83

63. 2—63. 3 (2 Հ)

102. 9+9 (C 43) 1

Ա Ռ Ա Ղ Ա Ր Ա Ն

ՄԻՒԹԱՐ ԱՆԵՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միշնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքներից ամենանշանավորը՝ Անին, ոչ միայն քաղաքական և տնտեսական, այլև գրական-մշակութային խոշոր կենտրոն էր: Աննպաստ Հանգամանքների քերամով, սակայն, անիական հարուստ և ինքնատիպ հոգևոր ժառանգությունից միայն հատուկենտ պատասխիկներ են մեզ հասնել: Ընդհանուր գծերով են հայտնի նաև հայ մշակույթի անեցի էրախտավորների կյանքն ու գրական-մշակութային գործունեությունը¹: Այս հակաառաջիկը կիսողներից մեկն էլ ԺԲ—ԺԳ դարերի նշանավոր մատենագիր Մխիթար Անեցին է, որի համառոտ կենսագրական տրգեն նախորդ դարավերջին հյուսել են բազմազատակ հայագետներ Գարեգին Զարրհանայանը² և Ղևոնդ Այիշանը³: Պատմիչների վկայություններից հայտնի է, որ Մխիթար Անեցին հղել է Անիի մալր ճկեղծից՝ կաթողիկեի, փակակալը⁴: Ծնթողովում է նաև, որ նա ապրել է կրթվել է Լոռուսոսի վանքում⁵: Հետամուտ լինելով իր երկասիրության համար անհրաժեշտ էյութեր հավաքելուն, Մխիթար Անեցին խնդրել է Մյունխաց Մանգիանոս եպիսկոպոսին գրելու Բաղայ թագավորության կործանման պատմությունը, որից էլ օգտվել է Ստեփա-

¹ ՏՃ՝ Ա. Մուշեղյան, Անիի բանասեր Վարդան Անեցին և էրա ներքուր, «Բանբեր Պատմագրական», N 10, Երևան, 1871, էջ 201:

² ՏՃ՝ Գ. Զարրհանայան, Հայիական հին պարսիկան պատմություն, Վենետիկ, 1885, էջ 701—707:

³ ՏՃ՝ Ղ. Այիշան, Հայտաբանություն, Կ. Ա. Վենետիկ, 1901, էջ 100—101:

⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն Երևանի Սրբոսկան, Թիֆլիս, 1910, էջ 527, «Հայաստանի Պատմության Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 127—128:

⁵ ՏՃ՝ Ղ. Այիշան, Երբոսի, Վենետիկ, 1881, էջ 27: Այս ևնթագրության համար, հետաքրքիր է, որքանիստ նա ծառայել այն հիշատակարանները, որտեղում ԺԲ Գ. Վերջում Լոռուսոսի վանքում հիշվում է ան Մխիթար Անեցի: ՏՃ՝ Գ. Զարրհանայան, Յիշատակարանը Անտաղյայ, Կ. Ա., Անթիլիս, 1861, էջ 482—486 և 675—678, Երևան, Մխիթար Անեցի Գրիչ և Նկարիչ, Վճախ, Ա տարի, Անթիլիս, 1948, էջ 182—182:

նու Օրբելյանը⁶, Մխիթար Անեցին բազմիցս հիշվում է հայ պատմագիր-ների ցանկերում⁷, սակայն միայն մեկում լրացուցիչ տեղեկություն կա. «Մխիթար Յանեցի, որ է Պատմութիւն Յանույ թաղաքին, և այլ ինչ բանից պիտանեացա՞ն: Հետագա պատմիչներից նրան հիշատակում է նաև Մխիթար Այրիվանեցին, բայց լուր անունով»:

Մխիթար Անեցու մասին տեղեկությունները, ցավոք, այսքանով պառավում են: Անհայտ է, թե ծ'րբ և սրտե՞ղ է մահացել Մխիթարը: Վարդան Արևելցու աշն վկայությունը⁸, թե նա ապրում էր մինչև Տուղրիլ Գ-ի (1176—1194) ժամանակները⁹, հնարավորություն չի առիս նշգրիտ որոշելու նրա մահվան ժամանակը: Վարդան Արևելցին այս տեղեկությունը, հավանաբար, բազել է Մխիթար Անեցու Պատմությունից, որը հասնում էր մինչև Ոեֆ (1193) թվականը, այսինքն՝ Տուղրիլ Գ-ի տարիները: Հավանաբար, Մխիթար Անեցին կենդանի էր նաև ժԳ զարի առաջին տասնամյակներին:

Միջնադարյան Հայաստանում, բացի Պատմությունից, բավականին հայտնի և տարածված էր Մխիթար Անեցու մեկ այլ աշխատություն՝ Արևզակի և լուսնի խաղաղամենքի պատճառների մասին բացատրություններ ավոզ պարսկերեն աստղագիտական երկի թարգմանությունը, որն այժմ կորած է¹⁰: Այս մասին առավել հանգամանորեն տեղեկացնում

6 Սեփական Օրբիլյան, Պատմութիւն Կառնեզին Սրազան, էջ 232: Հիշատակվում Սեփականը, Հափնաբար, Սեփական Գ Յարբ էլ Մեհն է (1188—1216): Սեփական Բ-ի ժամանակ (1126—1142) Մխիթարը զվար թե աշխատ բարբ օրբի Նառա լինը, որ այդպիսի պատմը տար Սրանայց կարիկուպոն և նրա մասին այդքան դասխասն. թո՛ղ քրե Օրբելյանը Յն'ս Հ Անուպան, Հայոց անճանտները բուտարան, Կ. Պ, Երվան, 1918, էջ 612, 615, Հմմտ. Սեփական Օրբիլյան, Պատմութիւն Կառնեզին Սրազան, էջ 240—242: Սեփական կարիկուպոն երկին, Քելպե երևում է, Եանթ է եղև նաև Վարդան Արևելցին, տն'ս շՀասարան Պատմութեան Վարդանայ վարդապետը, էջ 103, 125, 141:

7 Հ. Անուպան, Հայկական ժամանագրություն, Կ. Ա, Երևան, 1909, էջ I.—I, 111:

8 Կույն տեղում, էջ I.V, Հմմտ. Ղ. Արիլյան, Հայտաբանություն, Կ. Ա, էջ 101:

9 Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մտպետ, 1860, էջ 23:

10 շՀասարան Պատմութեան Վարդանայ վարդապետը, էջ 37:

11 К. Э. Босворт, Мусульманские династии, М., 1971, стр. 162:

12 Պրոֆ. Լ. Սեփյանը կարծում է, որ Մխիթար Անեցու թարգմանությունը պատմվել է Մասնակազարանի № 2190 ձեռագրում (տն'ս Լ. Սեփյանով, Խաղաղամենքի հայտնի լուսարանումը հիմ Հայկական ձեռագրերում, ՎՃՀԻՄԻՆԻ, № ԺԱ—ԺԲ, 1951, էջ 43), սակայն նրա նշած փորձի շեղվելը (թ. 215ա—217բ) ոչ միայն որևէ ակնարկ չի պարտադրում այդ երկի թարգմանություն լինելու վերաբերյալ, այլև բովանդակությամբ շատ

է Վարզան Արեւելցին. «Զայնու ժամանակօք Բարզմանեաց Մխիթար պատուեալ թահանայն կաթողիկէցի զՊատճառ խաւարման արեգական և յուսնի, ի պարսիկ ձիւղէ Ռեիէ անուն, զոր ասէր Բարզմանեալ՝ ի յուսեաց ի պարսաւ¹³: Պատմիչի անմիջական ծանօթությանն այդ Բարզմանութեանը կասկած չի հարուցում, որովհետև նա անդրադառնում է Արեգակի և Լուսնի խափարումների պատճառներին, աշգրիտիք համարելով Արեգակի և Լուսնի ծածկվելը Ռասա և Զանայ ամպերից¹⁴: Մխիթար Անեցու այս աշխատութեանը թարգմանչակ է նաև Վարզանի ուսուցիչը՝ Վանական վարդապետը, որը «Յաղագս տարեմտիչ աշխատութեան մեջ հետեյալն է գրում. «Նու ասեն ամպեր Ռասա և Զանայ անուն, թէ նորա խաւարեցուցանեն պարեգակն ու զլուսին»¹⁵:

Վարզան Արեւելցու գիշարութեանը Բարզմանութեան ժամանակի մասին անորոշ է. հաճանակաւ է այն թվականը, որ հազորում է Առաքել Դավթիճեցին. «Թուին ՌՂ (1157) Բարզմանեաց Մխիթար պատուեալ թահանայ Կաթողիկէցի զՊատճառ խաւարման արեգական և յուսնի, ի

հետ է Մխիթար Անեցու Լոխարութեանը լինելուց նքի, ըստ Վարզան Արեւելցու գիշարութեան, Մխիթար Անեցու Բարզմանութեան Արեգակի և Լուսնի խափարումները բացարձակ չեն Ռասա ու Զանայ ամպեր շարժումներով, այս խնդրու աւարկա թնայրով գիտնչչոյ անպէտ ընդհանրապէս չեն հշտտեղում և խափարումներին սղում է թահականն գիտական բարձրութեան Բաց այդ. Ս 3150 Առաքել թնայրը ըսնր գծադրք, որնք, ըստ Վարզան Արեւելցու, կցված են կզէ Մխիթար Անեցու Բարզմանութեանը:

¹³ «Հաւարումն Պատմութեան Վարզանայ վարդապետի, էջ 137—138:

¹⁴ Տէ՛ս նայն անգում:

¹⁵ Ե. Խաչիկյան, Թարգմ. տարեմտի ի Վանական վարդապետի աստղագ. «Ծանուցարանի գիտական նշումների ժողովածու», Ս 1, Երևան, 1941, էջ 162. «Ծանուցարանի գիտական նշումները նաև գիշարի գրութի ու պոչի են նշանակում և այդ իմաստով ծանօթ են Հովհաննես Թարգմանչին (տէ՛ս շարքումը Վրաց կաթողիկոսի ի Հարց Վարդապետ Եսրիսապէ՛ս, Պ. Հովհաննէս. Յիշատակարանք Թուրքաց, էջ 345), Սամվէլ Անեցուն (տէ՛ս Ա. Արեւմտեան, Սամվէլ Անեցու ամբարտան և արեգարեգական աշխատութեանը, շէքճա՛րիկ, Ս 2, 1953, էջ 38) և Վարզան Արեւելցուն (որտարբերում է աստղաների մեկնութեաններում, տէ՛ս Հ. Անտրյան, Հայերեն արձանագիտական բառարան, Վ. Ք, Երևան, 1972, էջ 79 և Գ. Գ, Երևան, 1979, էջ 142): Արեգակի և Լուսնի խափարումները գիշարի գրութեանութեանը բարձրելը կապվում է ժողովրդական հաճախարանների հետ և տարածված է ըստ ժողովուրդների մաս: Այս առումով, մտախփարուցե՛ս, «Առաքելի նշումն և պարտականութիւնը կաթողիկէական շէքճա՛րիկը, տէ՛ս Ա. Սոմուց, Казнишкие сказки, «Залискя Восточного отделения Русского археологического общества», т. IX, вып. I—IV, СПб., 1896, стр. 41, прим. 1.

պարսիկ միտք է Ռենթը անուն, զոր ասէր թարգմանեալ Յուսաց ի Պարսուս¹⁶:

Ահադ. Հրայլա Անառլանը խոշոր հակասութիւն է տեսնում Առաքել Գալբրիթեցու հազորդման և Մխիթար Այրիվանեցու համապատասխան վկայութիւն միջև՝ ըմբիթար քահանայ լինի թարգմանեաց զխաւարումքն արեզական և յուսնի ի յոճիկ պարսիկս¹⁷: Եւ հետեւյալն է գրում. «Ասում է սի յոճիկ պարսիկս, որք կարելի է կարգալ կամ հասկանալ 1127 թ., միևնչեւ Առաքել պատմիչը գիտում է 1187 թ.»¹⁸: Անգանի գիտնականը, հազմահարար, եկապի ունի այն, որ «յոճիկ»-ն կարելի է կարգալ իբրև թվական: Այդ զեպքում, սակայն, կատանաք 1027 (1—300 + 700—600 + 2—100 + 1—20 + 1—7—1027) և ոչ՝ 1127:

«Յոճիկ»-ն իբրև թվական ընդունելը բացառում է նաև այն պատճառով, որ Մխիթար Այրիվանեցին ժամանակի հազորդման հիշյալ եղանակից չի օգտւում և շրտ կարիքը չկար էլ. նա իր Պատմութիւնը շարադրում է ժամանակագրական կարգով, ստորեթվերը հաշորգարար նշելով յուսանցրում: Եվ, վերջապես, և՛ թէ «յոճիկ» բառը իբրև թվական ընդունենք, ապա կազմազգի ետխաղասութիւն իմաստը:

Այսպիսով, կարելի է ընդունել, որ Մխիթար Անեցին մեզ չ'աւսած աստղագիտական երկը թարգմանել է պարսկերէնից, ինչպէս հազորում է Առաքել Գալբրիթեցին, 1187 թվականին¹⁹:

Ինչ վերաբերում է խորհրդագր «Ռենթ» (վարդան Արմելցի), «Յոճիկ» (Մխիթար Այրիվանեցի) և «Ռենթէս» (Առաքել Գալբրիթեցի) բառ-

¹⁶ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Գալբրիթեցու, Հաղորդագրութ, 1896, էջ 525: Այս վկայութիւնը հաստատում է նաև տեղեկութիւն բառացի անկայութեամբ՝ միևնչորան ժամանակագրութիւններից մնում (Եմանակագրութիւն (11—18-րդ դդ.): Եղեցիութիւն պատարտոց նշարը ծայր. Պարսյան, շիւնքեր Մասնակարանի, № 9, Երևան, 1969, էջ 255): Եւ ինչ է կրկնում նաև Ավետիք Տիգրանեցիութիւն, տե՛ս «Թարգմաչի», 1897, էջ 375:

¹⁷ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 64:

¹⁸ Լ. Անառլան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հ. 7, Երևան, 1946, էջ 376:

¹⁹ Թարգմանութիւն թվականի արդք, աշխատանքների, զմէք է վերջնականապէս լուծում համարել: Բացառում չէ, որ հետագայ որևէ ժամանակագիր փորձել է կշիռնակ վարդան Արմելցու անորոշ տեղեկութիւնը: Պատմիչ աշխատութեանում ետխոյզ գլխի զեպքերը արժում են հայոց ՈԸ (1187) թվականի երբ, ոտտի, Կարաբոյ է. հետագայ հեղինակներից մեկը «Նայտի ժամանակագրութիւնը հազորդող տեղեկութիւնը նա թվարկել է ՈԸ թվականով: Ոչնչայում է, որ Առաքել Գալբրիթեցու Պատմութեան և Պարսյանի հրատարակած ժամանակագրութեան մէջ ՈԸ թ. ներքո հազորդող զմէքի իմաստագրութիւնները բառացի համընկնում են:

րին, ապա այս կապակցութեամբ Ալիշանը հետևյալն է գրում. «Այս բանին (խորաբ Մխիթար Անեցու լեզվական իմացութեան մասին է—Ն. Մ.) վկայութիւն է և պարսկերէն լեզուէ առաջաբաշխական գիրք յը թարգմանելն, արեգական և շուքի հաւարմանց վրայոք, շատ աղիւսակօք, որ պարսկերէն Ձիճ կըսուին, և աստղարաշխական գրուածք ալ նշանակեն. թերևս զնոյն պէտք է իմանալ Վարդան Պատմիչի Ոնիէ կոչածը, զոր ինքն իբրև պարսիկ հեղինակի անուն յիշէս²⁰»:

Աստղագիտական երկի հունարենից պարսկերեն թարգմանված լինելու իրողութեամբ, ակալն, հիմք է տալիս ենթադրելու «Ոնիէ»-ի առաջացման մեկ այլ հանապարհ: Մշակութային այս կարևոր իրողութեան մասին ավանդողները, հաճանարար, ցանկացել են ընդգծել, որ թարգմանութեանը կատարվել է պարսկերենից, պարսկական տրիկանից և ոչ՝ հունարեն բնագրից: Այդ իրողութեամբ, թերևս, արձանագրվել է «Երևան» պարսկէտ մեզ, ինչպէս նոր Հայկազյան բառարանի հեղինակներն էին գրում՝ «ըստ յունարէն սեռոյ, և «Երևան»-ն իրող կարող էր ընկալվել իբրև հեղինակի անուն:

Վերջին տարիներս բանասեր Գևորգ Արզարյանը կարծիք հայտնեց, որ Մխիթար Անեցու գրչին է պատկանում նաև «Պատմութիւն Յանույր քաղաքին» խորագիրը կրող երկը, այս կապակցութեամբ բերելով հետևյալ փաստարկները.

ա) «Պատմութիւն Յանույր քաղաքին» երկի հորինման մասնակց համապատասխանում է Մխիթար Անեցու գործունեության մասնակից:

բ) Հայոց պատմագիրներէ ցանկերից մեկում այս երկը վերագրվում է Մխիթար Անեցուն, ընդ որում Անին հիշվում է «Յանույր» մեզ, ինչպէս որ խնդրա առարկա երկում է:

ց) Նորահայտ ստեղծագործության հորինման հանգամանքների մասին տեղեկութունները նույնաբերութեամբ են Մխիթար Անեցու տեղեկութեաններին²¹:

Այսպէս հանգամանորեն շահագրագանալով հիշյալ փաստարկներին թնտեսութեամբ, նշենք միայն, որ «Պատմութիւն քաղաքին Յանույր»-ի բնագրի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ այլ եզրակացութեան է հանգեց-

²⁰ Ղ. Ալիշան. Ենդուլի և պարագայ խոր, Վենետիկ, 1873, էջ 127: Առաջին այս ենթադրութեանը հայտնի է Մ. Բրանն, հմտ. Տ. Գալուսեան, Մխիթար Անեցին Ղազարաններ և Մելլուկաններ ժամանակ, «Երևան», N 4, 1972, էջ 75, ծան. 8:

²¹ Տե՛ս Գ. Արզարյան, Մասնագրական կրթութեան, ՀՍՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», N 1, 1964, էջ 75—77:

նում: Միանգամայն ակնհայտ է, որ խնդրո առարկա աշխատութիւնը ոչ թե որնէ մեկի ինքնուրույն ստեղծագործութիւնն է, այլ տարրեր ազբայրենից կառարված քաղաքութիւն՝ բնայրացող և համառոտ ժողովնալ յայսմ վայրի, ինչպէս որ այդ մասին տեղեկացվում է աշխատութիւն վերնագրում: «Պատմութիւն քաղաքին Յանսյո-ի կազմող-հեղինակը օգտվել է ինչպէս Հովհաննես Գրասխանակերտցոյ, Մամվել Անեցոյ, Մատթեոս Ուսահայեցոյ (ավելի ճիշտ՝ Գրիգոր Նրեցից), ալնպէս էլ Մխիթար Անեցոյ հետ ստեղծագործած վարդան Արնեցոյ և Կիրակոս Գանձակեցոյ»²²: Ահներն է, որ մեզ հետաքրքրող բնագիրը չի կարող պատկանել Մխիթար Անեցոյ գրչին և քաղաքութիւն է տարումն ազգայնոյ յետին դարուց, ինչպէս ժամանակին ենթադրում էր Ալիշանը²³:

Մխիթար Անեցոյ նշանավոր ստեղծագործութիւնը Պատմութիւնն է, որի սկզբնական մասն է միայն, գծրախտարար, մեզ հասել: Այն 1879 թվականին Պետերբուրգում հրատարակեց անվանի Հայագետ Քերովըն Պատկանյանը՝ հուսալով թղի և զմեացորդն հանդիպեցիցի դասնել ումեր յաշողագունի, քան զմեզ²⁴: Գրտեականի հույսը առայժմ չի արդարացել, սակայն այսօր, առաջին հրատարակումից մեկ դար անց, հուշարձանի վերստին հրատարակութիւն և հանգամանայից հետազոտութիւն կարիքը շատ է զգացվում:

ՄԻՒԹԱՐ ԱՆԵՏՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ, ԲՈՎԱՆԻՍԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Մեզ հետաքրքրող տեղեկութիւնները Մխիթար Անեցոյ պատմական երկի բովանդակութիւն, կառուցվածքի և ժամանակագրական սահմանագծերի մասին քաղում ենք առաջարանից, սր պատմիչն անզրազան՝ նում է այս հարցերին՝ զբոս կառարելոցն հրահանգից ի սոփեստական յեղանական, զեւ ոյս, զի զմիտս ընթերցողացն և լսողացն առանել

²² Մանրամասն տե՛ս հովելում, էջ 123—124:

²³ Ղ. Ալիշան, Ներսիս, էջ 111: «Պատմութիւն քաղաքին Յանսյո-ի, սակայն, քաղական ուշագրով և արժեքավոր է ազբայրացիտական-քաղաքացիտոտիտն առումով, ուստի կարտանհարտար համարելիք այն նս հրատարակել իրրի հովելում:

²⁴ «Մխիթարայ Անեցոյ Պատմութիւն, Սկիզբն, զլուրը Ի՛ն, ի յոյս տն Քերովըն Պատկանան, Պետերբուրգ, 1879, էջ Բ:

յաւժարագոյնս արասցէ և ի վարժումն մատենիս փութագոյնս և անյաւազս մղեսցէ՝:

Հեղինակը ծրագրել է Պատմութիւնը գրել. «Սղաժանակ տեղեկութեամբ թեանկալ յԱզգամայ Հետէ մինչ ի քնախն վերջի մամեանս՝ յաւազս Յովաննիսի թագաւորի: Եւ անտի լայն և տարած բանիս յընդարձակեալ մինչ ի Ռեթ թուականս՝: Պատմութիւնը, իրոք, սկսում է աստվածաշնչյան ծննդաբանութեամբ, և հայոց պատմութիւնը՝ նահապետների, արքաների ու կաթողիկոսների ցանկերով, հասցւում է մինչև պատմիչի ապրած ժամանակաշրջանը: Սակայն այս ամենը ամփոփված է մի քանի էջում, և Հեղինակը այն դիտում է սոսկ Պատմութիւն անաշարան: Պարզորոշ ուրվագծւում է առաջարանի կառուցվածքը.

Առաջին գլուխ՝ մուտք, պատմութիւն գրելու ծրագիր:

Երկրորդ գլուխ՝ խիստ համառոտ ժամանակագրական ցանկեր ու ազդեանքներ:

Յերրորդ գլուխ՝ «Թէ զինչ է պատմութիւն և կամ բանիք են, որ յայտնի են առ մեզ» (արժարժած խեղդիքներով հարում է առաջին գլխին):

Միտիթար Անեցու Պատմութիւն անաշարանը Հեղինակի պատմագրական հայացքների շարագրման հետ միաժամանակ, հասակորեն որոշում է նաև աշխատութեան կառուցվածքն ու ժամանակագրական հիմնական ուղեկողները, իբրև հովելում ավանդելով պատմիչների արժեքավոր մի ցանկ: Ընդ որում Միտիթար Անեցին անաշարանը չի մացնում բուն Պատմութիւն մեջ. «Եւ արդ՝ զսմարեցի զայսոցիկ զսմարումն յերիս պրակս... Առաջին պրակն սկսանի ի Պարոյրայ Հայկազեոյ՝ առաջին թագաւորէ Հայոց, մինչև զԾովաննէս վերջին: Իսկ երկրորդն՝ ի Յովաննիսէ մինչև ի քահանայաւանայն տեառն Բարսղի: Եւ երրորդն՝ մինչև ի գերին զԵրուսաղէմ և յիս արզաց Ծանգացս: Պատմութիւն անաշին պրակն սկսում է այժմյան «Գ» գլխից՝ «Նախնի թագաւոր Հայոց Պարոյր ի Հայկազանցիս, իսկ մեզ հասած մասը ավարտւում է արարական արշավանքներին ու խալիֆներին նվիրված ցանձնակերտորդ գլխով: Այս պրակն անգամ ակնհայտորեն թերի է, կորած մասերից է Բագրատունաց հարստութիւն պատմութիւնը, որը խոստանում է գրել Հեղինակը. «Եւ իբրև կարի գովելի և ուղիղ կենաց զհեա եղեն (ակնարկում է Բագրատունացիներին):

1 Միտիթար Անեցի, Մատեն աշխարհավիչ հոգեհարսանաց, էջ 53 (Այսուհետ՝ Միտիթար Անեցի, Լոզում է Երեմի հրատարակութիւնը):

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում, էջ 61:

առևտրականներին—2. Մ.) դժարեանն ժառանգեցին անուսն և պատի՛ նըստն ի յաթոտ նորա, ի վերայ բուր Հայոց, քաղաքիս իսկ Աշոտ յերկրիս Հայաստանեաց ի Շիրակ գաւառի, ի Շիրակաւանն աւանի, որպէս հանդիսնալ եմ գրել»⁴:

Մխիթար Անեցու Պատմութեան հաշորդ պրակները պետք է արտաշուեն Բագրատունյաց վերջին (ըստ Մխիթար Անեցու) արքա Հովհաննես-Սմբատի (1020—1041) քաղաքութեան տարիները և հաշորդող ժամանակաշրջանի պատմությունը, մինչև աշխատութեան գրութեան ժամանակը: Այս ժամանակահատվածի պատմությունն է, որ այսին և տարած բաները պետք է գրեր Մխիթար Անեցին, ինչպես խոստանում է իր մեկնաստիկն. «Արդ՝ ո՛ր պատուական հայր Գրիգորի է, գրեթէ զհարիւր և ետմաց մեծամեծ գործս խնդրէ քո պատուականութիւնդ՝ ի ժամանակաց անտի Յովհաննիսի, յետին և վերջնոյն Բագրատունեաց, մինչև ի ներկայս յայս, յորում եմս զնա ես»⁵: Այս վկայութեանը տարակուսանք է հարուցում նախ այն աստիճով, որ Հովհաննես-Սմբատից մինչև Ռեթ (1193) թվականն ընկած ժամանակահատվածը՝ (1041—1193) ավելի է, քան 140 տարին: Տարակուսելի երկրորդ կետն այն է, որ Պատմութեան պատմիրատուն՝ Հաղիմի վանքի վանահայր Գրիգորը, մահացել էր արդեն 1188 թ.⁶, այնինչ Մխիթար Անեցին այս մասին ոչ մի ակնարկ չուելի և նրան է դիմում իրրև կենդանի մարդու կարելի է ենթադրել, որ Մխիթար Անեցին Պատմություն գրելու պատվերը ստացել է 1180-ական թվականների սկզբին, երբ, իրոք, մտտ 140 տարի էր անցել Հովհաննես-Սմբատի մահից (1041 թ.), և հենց այդ ժամանակ էլ գրել է առաջարանի խնդրոտ առարկա սողեցրը: Մակայն, քերես, նա Պատմութեան վրա աշխատել է շուրջ մեկ տասնամյակ և ավարտել է այն պատմիրատուի մահից հետո՝ 1193 թվականին:

Հեղինակի վկայութեամբ, Պատմութեան երկրորդ պրակը ընդգրկում էր հայոց պատմությունը Հովհաննես-Սմբատից մինչև յի քահանայա-

⁴ Եւոյն տեղում, էջ 58:

⁵ Եւոյն տեղում, էջ 61:

⁶ Հակոբակ այն կարծիքի, որ Գրիգոր վանահայրը մահացել է 1188 թ. (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 159, 163, հմտ. 2. Անուստան, Հայոց անկախութեան քառասուն, հ. Ա, Օրբան, 1947, էջ 561) այժմ պարզված է, որ նա վանական է 1188 թ. 56-ն 2. Պարտոյան, Հայոց վանքի արձանագրութիւնները, «Քաղաքագիտ», № 11—12, 1937, էջ 268 և Ն. Տեր-Մկնտչյան, Հայոց վանքի արձանագրութիւնների ամբիվ. ռեզյումէն, № 1, 1938, էջ 42—43, հմտ. 6. Տեր-Մկնտչյանի հոգովը Եւոյն թվականի № 12-ում, էջ 62:

նալն անառն Քարսղիս: Այդ, ո՞վ է այս Քարսեղը: Ալիշանի կարծիքով, սա Անիի Քարսեղ արքեպիսկոպոսն է թի կէս ժԲ դարում: Այս վերջինիս կենսագրութիւնը բազմական լավ ծանօթ է: Հայտնի է, որ նա անընդհատ ձգտում էր կաթողիկոսութիւն, սակայն այդ տեսչութիւնը հիշվում է միայն Անիի և շրջակայքի արձանագրութիւններում (առաջին անգամ՝ 1173 թ., երբ վախճանվել էր Ներսես Շնորհալին): Նա, սովորաբար, կաթողիկոս էր հայտարարվում այն տարիներին, երբ մահանում էր Կիլիկիայում նստող օրինական հայրապետը, ինչպէս նախ 1193 և հետագայն 1195 թվականին: Ալիշանի ենթադրութիւնն անառնելի կլիներ, եթէ Մխիթար Անեցիի Քարսեղին հիշեր իր կազմած հայոց կաթողիկոսների ցանկում: Մյուս պատճառը, որ ստիպում է հրատարակել Ալիշանի ենթադրութիւնից, այն է, որ Քարսեղի կաթողիկոս հիշվելու ամենավաղ տարին անգամ՝ 1173-ը, չէր կարող լինել այն սահմանագիծը, որով պետք է սահմանադրուէին Պատմութիւն երկրորդ և երրորդ պրակները: Այս զեպքում Մխիթար Անեցու աշխատութիւն մեկուկես հարյուրամյակի պատմութիւն ընդգրկող մասը կրածանձեր երկու խիստ անհավասար մասերի:

Հազմանական է, որ հիշատակվող Քարսեղը ժԱ դարի վերջի և ժԲ դարի սկզբի հայոց կաթողիկոս Քարսեղ Ա Անեցին է: Վերջինս թեև լիիրավ կաթողիկոս է դարձել Գրիգոր Բ Վկայասների մահից հետո՝ 1105 թվականին, սակայն ձեռնադրվել էր արդեն 1081 թվականին⁷: Հետևելով Մամվելի Անեցուն, այս տարվանից է Քարսեղի կաթողիկոսութիւնը հաշվում նաև Մխիթար Անեցին⁸, Հետևաբար, Պատմութիւն երկրորդ պրակում ներկայացվել է մոտ 40 տարվա պատմական իրականութիւն: Պատմութիւնը ավարտին է հասցվել ժԲ դարի վերջի մեծ արևազանց գտած երկու իրադարձութիւնների՝ Երուսաղեմի անտան (1187 թ.) և խաչակրաց երրորդ արշավանքի (1189—1192 թթ.) արձանագրմամբ:

Մխիթար Անեցու Պատմութիւն մեզ հասած մասը ընդհանուր առմամբ կանոնավոր կառուցվածք ունի, պահպանվում է ժամանակաշրջաններին հետևողականութիւնը: Հեղինակը միայն անցողիկ ակնարկ է

7 Չ. Ալիշան, Հայագրութիւն, Կ. Ա, էջ 200:

8 ՏՃ՝ Ն. Ալիշան, Երուսաղեմի արձանագրութիւն, Վրէժնա, 1936, էջ 67—69, 295—297, ևսն՝ Հ. Անաչան, Հայոց անկախութեան պատմութիւն, Կ. Ա, էջ 298:

9 Մ. Մամվելյան, Աղբյուրագրութիւն, Կ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1922, էջ 202—20:

10 Հ. Անաչան, Հայոց անկախութեան պատմութիւն, Կ. Ա, էջ 293—294:

11 Հիմա. Մխիթար Անեցու կաթողիկոսական ցանկի ավելանգ, էջ 83—89:

նևտել Հայոց հեռավոր անցյալի պատմության վրա, շարագրելով այն
 առանձին գրվազներով, լսկ երբեմն հանգամանորեն լուսաբանելով որոշ
 իրադարձություններ: Մխիթար Անեցին երբեմն, սակայն, վերստին է
 անդրադառնում արդեն ավանդածին և ժամանակային թուխըներ կատա-
 րում: Այսպես, շՔ՝ գլխում շարագրելով Հայոց նահապետների և թագա-
 վորների ժամանակագրությունը մինչև Քաղրատունիներ, շՀ՝ գլխում
 Արշակունիներին հիշատակելու օտիժով դարձյալ բերում է Հայ և պար-
 թե Արշակունիների զուգահեռ ցանկեր: Եժ՝ գլխից թեև նվիրված է
 Մեքաա Քաղրատունուն վերաբերող զրույցներին, այդուհանդերձ հեղի-
 նակը մեջ է բերում պարսից գահակալների ցանկը: Երբեմն էլ ավանդ-
 ված ցանկերի ավյալները լիովին շեն համապատասխանում միմյանց:
 Այս ամենի հետևանքով Մխիթար Անեցին չի կարողացել խուսափել ընդ-
 հանրապես քաղաքական երկերին բնորոշ թերություններից՝ հեղինա-
 կի անցումները մի թեմայից ու ժամանակաշրջանից մյուսին ոչ բոլոր
 դեպքերում են սահուն ու պատշաճաբանված, դեպքերն ու իրադարձու-
 թյունները երբեմն շարագրվում են առանց բնորոշյան ու կանոնավոր-
 ման: Պատմիչի կիրառած լեզվական հնարներն ու բարեխառնումներն
 իրենց հերթին ընդգծում են լեզվի արհեստականությունը:

Մխիթար Անեցու Պատմությանը ժանոթ պատմիչների վկայություն-
 ներն և անգամ աշխատության վերնագիրը՝ «Մատենան աշխարհավէտ
 հանգիստարանաց», խոսում են երկասիրության պատկանելի ծավալային
 ընդգրկման մասին. այն զուրս է նկել զուտ Հայոց պատմության շրջա-
 նակներից և որոշ իրադարձություններ ընդգրկել վրաց, պարսից, ինչ-
 պես նաև արաբների ու սելջուկների պատմությունից:

Այսպես օրինակ, հայտնի է, որ Մտեփանու Օրբելյանը, իր տունի
 պատմությունն և Վրաստանում ծավալած գործունեությունը շարագրելիս,
 պրպտել է վրացական և հայկական աղբյուրները. շՔ՝ այց զոր գտաք ի
 հայալիզու գիրս սակաւ ինչ յիշատակ՝ դիցուք, ևս և զվախանան կատա-
 րածի նոցա զոր հաւաստեաւ ծանոյց մեզ գեղեցիկ Պատմութիւնն Մխի-
 րաւայ Անեցոյ¹², Վարդան Արեւելցին ևս հաստատում է, որ Մխիթար
 Անեցու Պատմությունը ընդարձակ տեղեկություններ է պարունակել վրաց
 պատմության վերաբերյալ: Իր երկասիրության վրաց թագավորներին
 վերաբերող շՄ՝ գլխից նա գրել է շքտ Մխիթարայ Երիցու ասիցն¹³:

¹² Մտեփանու Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգն Յրասկտ, էջ 272—273:

¹³ շՀուրումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, էջ 92:

Սեչուկները մասին Վահրամ պատմագրի տեղեկությունները մեշ բերելուց հետո նա հարկ է համարել վկայանշել նաև այն, ինչ գրել է «Պատմական երկն Մխիթար Անեցի», որոյ յիշատակն ի գիրս կենացա¹⁴:

Փաստ է, որ Մխիթար Անեցու Պատմությունն իր ընդգրկած պատմական իրականության ծավալով, ընդարձակ ու արժեքավոր տեղեկություններով վստահել է մեր միջնադարյան պատմիչների հարգանքը և թեկուզ հատվածական՝ այսօր էլ արժեքավոր սկզբնաղբյուր է:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԹՅՈՒՐՆԵՐԸ

Մխիթար Անեցու Պատմության մեզ հասած հատվածը, հիմնված լինելով նախորդ հեղինակների երկերի վրա, պատմաբանասիրական և բնագրագիտական մեծ արժեք է ներկայացնում:

Հեղինակը բաշտանոթ է ոչ միայն հայկական պատմական գրականությունը, այլև վաղ շրջանի հայ տեսական մարի հիմնական հուշարձաններին, հաջողությամբ օգտվում է պատմական երանդ ունեցող գաղանաբանական գրականությունից: Աղբյուրների օգտագործման լավ մշակված համակարգի, աղբյուրների բարեխիղճ հիշատակության շնորհիվ, նրա Պատմության միջոցով ստուգվում, շլտվում և հաստատվում են մեր որոշ պատմիչների երկերի բնագրերը: Պատմության այն հատվածները, որոնք գրվել են նախորդ պատմիչների երկերի օգտագործմամբ, արժեքավոր են նրանով, որ հաճախ այդ պատմական երկերի ուղեի նախնական վիճակն են արտացոլում, քան հայտնի է այդ երկերի մեզ հասած ձևագրերից: Երբեմն էլ, սակայն, այդ աղբյուրների անազարտ հատվածների հիման վրա սրբագրվում են Մխիթար Անեցու Պատմության խաթարված մասերը: Վերահիշյալ հանգամանքների շնորհիվ Պատմության մեզ հասած հատվածը ծանրակշիռ արժեք ու կարևորություն է ձևաք բերում, և ուշադրով փաստեր է մտաակաբարում նախորդ ու հետագա պատմիչների՝ Մովսես Խորենացու, Մերձոսի, Հովհաննես Դրասխանակերացու, Սամվել Անեցու, Մխիթար Այրիվանեցու, Վարդան Արևելցու և այլոց երկերի փոխկապակցության և բնագրական առնչակցությունների հարցերը քննելիս:

Որոշ վերապահությունք կարելի է անել, որ իր օգտագործած աղբյուրների ցանկը հեղինակը հազորում է շոք գլխի վերջում, «Արդ՝ նախ ասացին, թէ ա՛յք պատմագիրք ծանաթք մեզ և գրացիքս: Այստեղ

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 24:

որոշակի հետևողականութիւնը հիշատակվում են. նախ՝ վաղ քրիստոնէական պատմիչները՝ Յովսէփոս Կեսարացի, Սոկրատ Սքուսատիկոս, և այլա՝ գրեթէ բոլոր հայ պատմիչները: Սակայն այն ավելի շուտ Մխիթար Անեցուն ծանօթ պատմութիւնների ցանկն է, քան այն աղբյուրների ցուցակը, որոնցից նա օգտվում է Պատմութիւնը շարագրելիս: Այս ցանկը լրիվ չի ընդգրկում նույնիսկ այն աղբյուրները, որոնք նա հիշատակում է շարագրանքի ընթացքում: Աղբյուրների մասին հաղորդելիս Մխիթար Անեցին, ընդհանրապես, շատ բարեխիղճ է, հաճախ է ընթերցողին հողմնորոշում դեպի այս կամ այն պատմական երկիր:

Մխիթար Անեցու մեզ հասած համավածի վրա ամենախոր դրոշմ քողել է Մովսէս Խորենացու Պատմութիւնը: Վերջինիս հետքերը նշմարելի են Մխիթար Անեցու Պատմութիւն մեզ հասած զուտների մեծ մասում. հեղինակի համար այն հիմնական աղբյուրն է հայոց պատմութիւնը Պարսոյր Հայկազնից Ճինշի Արշակունյաց բարձումը շարագրելիս: Խորենացու Պատմութիւնը դիմելիս Մխիթար Անեցին գրեթէ միշտ հիշում է. «Մարզէս և առ քաջն պատմող Մովսէս»¹, «Մարտն իմաստուն Մովսէս այսպէս պատմէ»² և այլն: Թգտագործման եղանակը, որին դիմում է Մխիթար Անեցին, խիստ ձկուն է: Այն երբեմն բառացի բազազրութիւն է, մերթ՝ Խորենացու պատումի ազատ վերաշարագրանքը, մերթ էլ՝ երկուսի խառնուրդը: Վերոհիշյալ եղանակներից որեւէ մեկի կիրառութիւնը թելադրված է եղել շարագրված նյութի առանձնահատկութիւններով և հեղինակի նպատակադրումով: Այսպէս, հեղինակը առաջին եղանակին դիմում է ենթադրյալ վավերագրերի՝ Արդարի, Տիրերխոսի, Քրիստոսի թղթակցութիւնը ներկայացնելիս: Այս դեպքում Մխիթար Անեցին միայն աննշան կրճատումներ է կատարել, իսկ առկա փոքրիկ տարբերութիւնները գրեթէ առանց բացատրութիւն վկայված են Խորենացու Պատմութիւնը շարագրելիս տարբերութիւններում: Մխիթար Անեցու Պատմութիւնը երբեմն ավելի հարազատորեն է պահպանել Մովսէս Խորենացու Պատմութիւնը սկզբնագիրը, քան մեզ հասած որոշ ձեռագրերը³:

¹ Մխիթար Անեցի, էջ 74:

² Նախ անգամ, էջ 78:

³ Այսպէս, Մխիթար Անեցու Պատմութիւն այն 16թաղթում, որը վերևագրված է «2ին անուանք Բազրատեմիս, հիշվում են 2 անուս՝ Թղենտ և Մարիս, որոնք լինն Խորենացու Պատմութիւնը շարագրելիս քաղաքում: Քաղաքային այս անունների վրա հարցական կշան է զրել, սակայն զրանց առկայութիւնը Խորենացու Պատմութիւնը շարագրելիս, այն էլ մի բանի տարբերակներով (Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 195) պայտայց է. որ այս անունները եղել են այն ձեռագրերում, որոնցից

Մխիթար Անեցիին մտաբերից ծանոթ է եղել նաև Ղազար Փարպեցու երկատիրութեանը. «Ժառարս սոցա, որպէս Պատմութեանն իրում սկիզբն զնէ Ղազարիկ պատմագիր, իրբ զհնացեալ և որձ՝ յերկուս պատանեցաւ Բագատրութիւնս Հայոցս»:

Ոչազարակ է Սերենոսի և նրա Պատմութեան հիշատակութեանը պատմիչներին ցանկում՝ «Եւ Սերենոս, որ Հերակլիին էս», որով վկայվում են մեզ հասած այդ կարևոր պատմական աշխատութեան անունն ու հեղինակը: Երկու Պատմութեանների հարաբերակցութեան բացահայտումը, անշուշտ, մեծ հետաքրքրութեան կենդանացնէր, սակայն, ցավոք, այն հատվածը, որտեղ պետք է արտահայտվէր երկու երկերի ազդեցք, փոքր է, քննարկներ երկուսուկես էր: Քնն Մխիթար Անեցու Պատմութեան առաջին հրատարակիչին իրեն հիշյալ հատվածի ազդեցութեամբ մատնանշում է միայն Սամվել Անեցու և Սերենոսի Պատմութեանները, քննարկան համեմատութեանը, սակայն, վկայում է, որ Մխիթար Անեցին մեծապէս օգտվել է նաև Հովհաննէս Դրասխանակերտցու Պատմութեանից: Այս հատվածներում պատմագող զեպները թեև ավանդում են մեր պատմիչներից շատերը, բայց նրանց հիմնական ազդեցութեամբ Սերենոսի Պատմութեանն է, որի տեղեկութեաններին մյուսները երբեմն միայն նոր մանրամասներ են հավելում: Համեմատագող հատվածները հետաքրքիր պատկեր են պարզում:

Մխիթար Անեցու Պատմութեան հատվածը հիմնականում համեմատյունելով Սերենոսի, Հովհաննէս Դրասխանակերտցու, Սամվել Անեցու համապատասխան հատվածներին, միաժամանակ չի նույնանում և ոչ մեկի հետ: Տեղեկութեանը հավաստիութեան հազարգիշու նպատակով Մխիթար Անեցին շնունդ է ճշգրտաբար որոշել ժամանակը և զիմում է ժամանակագրական հարցերում նրա համար ամենամեծ հեղինակութեան հանդիսացող Սամվել Անեցու Պատմութեանը: Նրա հյուսած ժամանակագրութեանը, իհարկէ, չի է հակասութեաններով ու սխալներով: Եթե Սամվել Անեցին պարսից ևսորով Բագատրի գահատարիները նշելու կապակցութեամբ հիշում է նաև Մմբաստին ու նրա մեծագործութեանները, ապա

«Կուզէլ է Մխիթար Անեցին: Ահայտելով Մխիթար Անեցուն՝ արտքրեակ մի նշքրում Մոսկու երթնացու Պատմութեան քննարում ժամանակն առաջարկել է Գ. Տեր-Մկրտչաւոր (Դ. Տեր-Մկրտչաւ, Հայագրութեան ուսումնասիրութեան, հ. Ա, երևան, 1928, էջ 42, ծան. 2):

¹ Մխիթար Անեցի, էջ 80, Հմմտ. Ղազար Փարպեցի, Պատմութեան Հայոց և Բուլղարացու Վանս Մամբիսեան, Տիգրս, 1904, էջ 1:

² Մխիթար Անեցի, էջ 72:

2-974
A
69853

Մխիթարը, հնեգիւղով այս պատահական ժանրամասնի վրա, լրակատար վաստակով Սմբատի մարդպան գառնալու Թվականն է հաշտարարում ԵՂԶ-ն (596 թ.)։ Ակնհերև է, որ Մխիթար Անեցին անմիջականորեն չի օգտվում Սերնոսից, այլ գերազատությունը ապիա է Հովհաննես Գրասխանակերացուն, որը, իրեն յուրահատուկ սեռով, ընդարձակում է Սերնոսի կցկաուր անզնկությունները։ Նույն պատկերն է նաև հաջորդ հատվածում.

Աղբւս

Հովհաննես Գրասխանակերացի

Միջրատ Անգի

Կային յաշխարհն յայն-
միկ ազն զերեւոյց ի Հա-
շատան կրկն, և նրա-
տացեալ առ սարսառով ա-
նպաստն մեծի, որ ի
Քուրբասանի և ի Գել-
հասան կողմանէ. ըզլե-
զու իրեանց ժուացեալ և
զգրութիւն նուագեալք և
կարգ բաժանայութեանն
զոհասեալք։

...Բայց ի վերայ չբո-
տելիցն մազր լոյս մեծ,
նաստառլին ի հաստա և
նուանլին զգրութիւն և
զնկու, և հաստառլին ի
կարգ բաժանայութեան յաշ-
խարհի անց նրկց ամն ի
նոցանէ, որ անուանեալ
կուլը Արէլը (էջ 97)

Իսկ Սմբատայ կրթեալ
հասեալ յաշխարհն յայն՝
զտանէ անց զերեւոյ ազ-
գրս ի Հաշատանեաց և
շնակնցայեայն ի Քաւեա-
տան կողմանէ մեծի անա-
պատին, առ Սարսառան
անտանի. զնկու իրեանց
ժուացեալ և զգրութիւն
նուագեալ յայն։ Որոյ և
անեալ զԱմբատ՝ յաշա-
խիս իրախ յիւնիւն, և ի
հրամանէ նորոն զարեւոյ
արակերտեալ քառ հայն-
լին Հագրացոս սիզարայիցն
զնկուն նորակին և ու-
տեալ զգրութիւն հայերէն՝
հաստառլին ի հաստառ
նուագա զնրկց ամն ի նո-
ցանց իսկ՝ Արէլ անուն,
զնպահուցու նոցա հրա-
մայէ կայուցանել մեծի
հայրազգետին մերոյ Մով-
սէսի (էջ 98—79)

Որոյ կրթեալ անց՝ զը-
տանէ ազգ մի գերեալ ի
Հայոց և շնակնցայեայն ի
Քաւեառան կողմանէ, որ
Սագաստանն անտանի.
ժուացեալ զնկու և զգր-
հայերէն. Որոյ անեալ
զԱմբատ՝ ուրախ յիւնի-
նու ևս նորով զարեւոյ
զնկու և զգրք հայերէն ի
մեծ Արէլի կրթու։ և
այս զնոյն առաջերոց նո-
ցա։ Ու կարեօրոյս յնայ
մեռնաբերեալ Մովսէսի զԱ-
րէլը (էջ 91)

Որոյ ժանրամասներ՝ Սագաստանի անզգորությունը, Արէլի մեռ-
նադրվելը Մովսէս կաթողիկոսի կողմից, ակնհայտորեն վերցված են
Հովհաննես Գրասխանակերացու Պատմությունից։ Պահպանելով շափր և
հավատարիմ իր նպատակադրմանը՝ «Սղաժանակ անզնկութեամբ թնա-
նալ», Մխիթարը զեն է նկատում այն բառակազմումները, որոնք ժանրա-

բնեւեւու էին Պատմութեան շարագրանքը, գերագատուիւնը աւելով ալեւ-
լի հասկանալի և բնտանի գրաբարին (սյուէտ իմն խրախ լինէինս—
ուրախ լինէինս, քրատ հայերէն հագագացս սիւզարայիցն զլեզուն նոր-
դէին և ուսեալ զգլորութիւնս—սնորոզէ գարձեալ զլեզուն և զգիր հայերէնս):

Քերտած համեմատութիւններէց այն տպագրութիւնը կարող է
սասցօճել, որ Մխիթար Անեցիին անմիջականորեն ժանոթ չէ Սերեոսի
Պատմութեանը և նրանից տղամում է՝ միայն միշնորդաբար: Գնորդ Ար-
գարյանի կարծիքով, Մխիթար Անեցիին իր տեղեկութիւնները քաղել է
Սերեոսի երկը համառոտագրերից, այդ թվում նաև Ասողիկից: Այս կա-
պակցութեամբ ուսումնասիրողը հետևյալն է գրում. «Մմբատին նմիթոված
պիտում Անեցիին մի բանի այլ անդեկութիւններ հազարդելիս նույնպես
ներկա «Սերեոսը» ձևորին շունկեալով, սօսօճել է ուրիշ գորչուրներէց,
մասնագրապես Ասողիկից: Քանի որ Ասողիկն ինքն է քննվող հատվածն
արտագրել ներկա «Սերեոսից», իսկ Մխիթար Անեցիին էլ հարագատու-
թեամբ արտագրել է Ասողիկին, աշտմ դժգար է միանգամից որոշել ազ-
բուրներին անմիջական սղգակցութիւնը: Ուստի ներկայացնենք միայն
նրանց տարբերող բաներն ու արտահայտութիւնները»⁹: Այնուհետև Ար-
գարյանը համեմատել է նշված մատենագիրներից իննական արտահայ-
տութիւն, ընդգծելով Ասողիկի և Մխիթար Անեցու նմանօրոգ տեղերը¹⁰, և

⁹ Գ. Արգարյան, Գորչուր Սերեոսի մասին, «Քանդիկ Մատենագրապետ», № 19,
Երևան, 1971, էջ 424:

¹⁰ Նույն անգում, էջ 424—425: Համեմատող արտահայտութիւններից հինգերոր-
գում հնգիւնակը հիշա չի վկայուիւն Մխիթար Անեցու աշխատութեան համապատասխան
տեղերը:

Սերեոս

Շնորհապաշտու զորն ա-
մենայն՝ սպանին զՆա-
տարիմս արքային

Ասողիկ

Շնց որ զայրացեալ զո-
րացն սպանին զհիշա-
պանս:

Մխիթար Անեցի

Շնց որ զայրացեալ Յը-
մրզի ստառէ փոշտիպանս

Նախորդ երկու հնգիւնակներն էլ խոսում են այն մասին, որ ապստամբ զորքերը
սպանել են արքայի ուղարկած մարզիւնց, իսկ Մխիթար Անեցու Պատմութեանց մնչ-
րեթոված հատվածում զեւ խոսում է նրանց ստառելու մասին: Մխիթար Անեցու համա-
պատասխան առջը աւագիսին է. «Եսկ զայրուն սպանեալ զփոշտիպանս»:

Յոթերորդ արտահայտութեան մեջ վերջին երկու հնգիւնակների երկերից համա-
պատասխանութիւնները սխալ են մեջբերված:

Սերեոս

Օհա լուր ազագակն
...աւ Յրմզի

Ասողիկ

զոր կուեալ Յրմզի
միշար.
զոր լուեալ Յրմզի

Մխիթար Անեցի

զոր կուեալ Յրմզի
զոր լուեալ Յրմզի

եզրակացրել՝ քինչպես անսնում ենք, Միխիթաք Անեցին օգտվել է ոչ թե ներկա «Մերենասից», այլ՝ Ասողիկից»¹⁾։

Սակայն բնագրերի համեմատության այն եզրանակը, որին դիմել է զիտեակահանը, ցտվոք, չի կարող հնարաձորություն ընկեակել՝ պարզելու համեմատվող հատվածների իրական հորաբերակցությունը։ Ենզրո առարկա հատվածների ամբողջական համեմատությունը երևան է բերում նաև նկատելի տարբերություններ ու շեղումներ։

Ասողիկ

Ի սորա ժամանակս էր վահրամ ոմն Մեհեանդ՝ իշխան արևելից կողման օշխարհին Պարսից, որ հարկանէր քաչութեամբ զզօրսն Քեռայաց, և բնութեամբ ունէր զԲահդ և դամենայն երկիրն Քաշանաց մինչև յայնկոյս զեռոյն մեծի, որ կոչի Վեհոտ, և մինչև ցտեղին, որ կոչի Գաւրուն։ Այս վահրամ պատերազմեալ ընդ արքային Մազքթաց՝ եհար զբազմութիւն զօրացն և սպան զթագաւորն և յափշտակեաց զզանևս թագաւորութեանն. և սուղ ինչ աւարամասն առաքեաց ի մեծամեծ ընկիցն թագաւորին Որմզդի. և զայլսն զօրացն քաշխեաց։

Իսկ թագաւորն առեալ զայն՝ աւել ցասմամբ։

Միխիթաք Անեցի

Վահրամ Մեհեանդակ, իշխան արևելից, յաւուրս Որմզդի, որդոյն ետատօվանոզ ետարովու Մա հարկանէլ քաչութեամբ զզաւրն Քեռայաց և բնութեամբ ունէր զերկիրն Քաշանաց և զմայրաքաղաք ևոցին զԲայխ, մինչև յայնկոյս Վեհոտ զեռոյն։ Այլ և զՄազքթաց զաւրսն կտտորեաց և զթագաւորն սպան և զանբաւ աւարն զաւրացն իւր քաշխէր և սակաւ ինչ Որմզդի առաքել։ Ընդ որ զայրացեալ Որմզդի առաքել փաշտփական՝ ժողովել ի զաւրացն զաւարն։ Իսկ զաւրուն սպանեալ զփաշտփական, թագաւորնցոցին զՎահրամ Մեհեանդակ, զոր լուեալ Որմզդի փախստական լինի և ի զաւրացն

1) Եւսժ անգում, էջ 425։

սէնթրիքն առանկ մեծագոյն, և
զնշանն ի պատառոյս ծանեայ-
լայնչափ մեծամեծ գանձուց զա՞յս
միայն բնրիք յարբունիսս: Ին-
հրամայեաց փշտիպանացն՝ եր-
թալ ծոզովել զգանձան ի զօրացն:

Ընդ որ զայրացեալ զօրացն՝
սպանին զփշտիպանան և թագա-
տրեցուցին զՎահրամ և միաբա-
նութեամբ դիմեցին լևսորեստան՝
սպանանել զՈրմիզդ. զոր լուեալ
Որմզդի՝ փախչել կամելով, և ան-
ցնալ ընդ գետն Դելաթ ընդ զսմն՝
ի Վեհլաւաս: Այլ խորհուրդ ա-
րարեալ խորհին արանցն և հա-
մահարզացն և փշտիպանաց՝
սպանին զՈրմիզդ և նստուցին
թագաւոր զեհսրով սրդի նորին ի
վերայ աշխարհին Պարսից: (Էջ
112—113)

Նմանությունը, որ նկատվում է երկու հատվածների առաջին տո-
գնրում, արդյունք է միևնույն աղբյուրի օգտագործման¹²: Միխիթար Անե-
ցին, ինչպես և յուրաքանչյուր համառոտող, քաղել է Սերեոսից այնպես,
ինչպես հարմար է թվացել: Այս համեմատությունը չի կարող հիմք առա-
պնդելու, որ Միխիթար Անեցին քրատ առ բառ արտագրում է Ասողիկինս
(դժվար չէ նկատել, որ Միխիթար Անեցու պատումը զգալիորեն ավելի հա-
մառատ է, քան Ասողիկինը) և հետևյալ եզրակացությունը հանգելու. «Այս
բառերին անմիջապես հաջորդող «Որոյ անկեալ առ Մուրիկս բառերը և
նրանց հաջորդող ամբողջ հատվածը ետսրովի մասին՝ նույնպես քաղված
են Ասողիկից: Եթե Անեցին մինչև այստեղ բառ առ բառ արտագրում է
Ասողիկին՝ բնականաբար կիսատ մնացած միտքը նույնպես պետք է
վերջացնեք դարձյալ Ասողիկին արտագրելով: Բայց Ասողիկի գրքից էլեք

¹² Որոչ արատաշատութուններ երկու պատմիչներն էլ վերցրել են Սերեոսից: Հմտ-
տելքան արևելիցս, Վարդանէ քաղութեամբս, քրանութեամբ ունելոս, տիկն յայնկոյսս
և այլն:

են կորսվել, այդ իսկ պատճառով էլ Մխիթար Անեցու արտագրած մասն աշմ մասն Ասողիկի գրքում չկա: Անեցու հասվածի միջոցով կարելի է վերականգնել Ասողիկի կորած մասը¹²: Անհասկանալի է, թե ինչու՞ պետք է կատարել այդ վերականգնումը, երբ դրա կարիքը չկա: Ասողիկի Պատմությունն այն հասվածով չի ընդհատվում, որը համեմատեցինք: Մինչև կորած էջերը կա ևս մեկ պարբերություն, որը բացարձակապես ոչ մի նմանություն չունի Մխիթար Անեցու Պատմության շարունակության հետ: Նորից վկայակոչենք Ասողիկի և Մխիթար Անեցու աշխատությունների բնագրերը:

Ասողիկ

Եւ ոչ յնտ քաղում ատուրց Վահրամ ամենայն զօրօքն եկն եհառ փութանակի իրրև զխոյանայ արծունաց. իսկ խոսրով իւրայօրն փախստեայ անց ընդ գեան մեծ Գկլաթ: Եւ Վահրամ հասեալ էառ զտուն և զգանձն արքունի և նըստաւ ի զահոյս թագաւորին... (էջ 113)

Գծվար չէ տեսնել, որ Ասողիկի աշխատության բնագիրը Մխիթար Անեցու Պատմության որ հասվածով էլ փորձենք վերականգնել՝ անհամապատասխանություն կատարվի:

Մխիթար Անեցին հազարգում է նաև այնպիսի շատ հակիրճ տեղեկություններ, որոնք բացակայում են Հովհաննես Գրասխանակերացու, Ասողիկի, Սամվել Անեցու երկերում և առանց Սերնոսի Պատմության մասն ու գծվարըմբռնելի են:

Այսպես օրինակ.

Սերնոս

Եւ եզն ընդ ատուրսն ընդ այնոսիկ խնդրեաց թագաւորն Յունաց ի թագաւորէն Պարսից զմարմին մեռելոյ առն այնորիկ, որ կայր ի

Մխիթար Անեցի

...որոյ անկեալ առ Մարիկ: Եւ նորա առաքեալ զար և զՄուշեղ Մամիկոնեան՝ սպուեանէ զՎահրամ և առնու ի խոսրովէ փոխանակ այնր զերկիրն Հայոց մինչև ցԿոզովիտ և ցՆուրաստան գետ, և զերկիրն Վրաց մինչև ցՏփլիս: (էջ 92)

Մխիթար Անեցի

Եւ Մարիկ խնդրեալ ի խոսրովու զմարմին մեռելոյն, որ կայր ի գանձօ արքունի եզնայ յաւազան պղնձի, զոր Պարսիկն Կաւ խոս-

¹² Գ. Արզախան, Երվ. ԵՂԻ, էջ 435, թան. 25:

Շաւշ քաղաքի, ի գտնելու արքային, եղևալ ի պղնձի ատաղանի, զոր պարտիկն անուանէ Կաւ Խոսրով, և թրիստոնեացն ասէն զԳանիկի մարգարէի: Եւ արքայն Խոսրով հրամայէ տալ նմա զխրեղիբն: ...Եւ եղև իբրև մեկնեցան ի քաղաքէն ասպարէզս երիս՝ յանկարծակի զտեղի առին շորիքն որ ի դեպակին. և ոչ ոք կարաց զնոսա շարմել ի տեղուղէն: Եւ զարձեալ անդրէն յանկարծակի բռնարար սուր սուր հարկանելով զամբոխն պատառեցին և զգունցն բռնութեամբ, և ընթացան անդրէն ի քաղաքն. և եղև իբրև մտին ընդ դուռն քաղաքին՝ անդրէն արձակեալ բղխեցին շուրթ դետոյն, և հոտէին շուրթն արտաքս լի յորձանաւք շուրթ իբրև զառաշիկն: (էջ 85—86)

Համեմատվող հատվածները, նիշտ է, նման են իրար միայն ընդհանուր գծերով, սակայն Մխիթար Անեցին Կալ Խոսրովին վերաբերող տեղեկությունները կարող էր քաղել միայն Սեբեոսի Պատմությունից, քանի որ այլուր դրանք բացակայում են: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Մխիթար Անեցին անմիջականորեն ծանոթ է եղել Սեբեոսի Պատմությանը, սակայն Հաճախ Սեբեոսի պատմածը հարստացրել է այլ աղբյուրներից քաղած տեղեկություններով:

Մխիթար Անեցին ներկայացնում է արարական արչավանքների և տիրապետության ժամանակաշրջանը՝ աղբյուր ունենալով հիմնականում Ղևոնդի Պատմությունը: Հաճախ է վկայակոչում Ղևոնդին և ավելին իմանալ ցանկացողներին հղում է նրա Պատմությունը. տարվա պատմել Ղևոնդի գրեալն, «զայս պատմել Ղևոնդ երէց»: Պատմության այս մասում ևս Մխիթար Անեցին հավատարիմ է իր սովորությանը՝ իր պատմածը հարստացնել այնպիսի մանրամասնություններով, որոնք բացա-

րով անուանէ և Հայք՝ զԳանիկէ մարգարէ: Եւ իբրև ածին շորիս և հանին ընդ դուռն ասպարէզս երեք, զարձան անդրէն շորիքն, ասոսթուր հարկանելով, և անդէն արձակեցան բղխումն շուրթ: (էջ 92)

»

կայում են բուն ազրյուրում, քաղելով գրանք մյուս պատմիչների երկն-
րից: Այսպես, պատմելով Գրիգոր Մամիկոնյանի մասին, Մխիթար Անե-
ցին հետևյալ միջանկյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Ի սորա ատուրս
նահատակնայ սուրբն Դաւիթ ի Դժինս¹⁴, Ղևոնդի Պատմությունում բա-
ցակայոց այս տեղեկությունը վերցված է Հովհաննես Գրասխանակերտ-
ցուց: Վերջինս, պատմելով Գրիգոր Մամիկոնյանի հրամանով պարսիկ
Սուրհանի մկրտվելու և Դաժիթ անունը ստանալու մասին, ավելացնում
է. «որ զկնի ամաց իսկ ի Դժին քաղաքի բնկայաւ զմարտիրոսական
պատկէս¹⁵, եթե Ղևոնդը պատմում է արար Մահմեա զբազմարի կողմից
բազում ամրոցների առման մասին, ապա Մխիթարը նրան է վերագրում
նաև Սևանի առումը. «Մա արձակեաց զծովն Գեղամայ և ատար առ զգաղ-
թեալան ի նմաս¹⁶, ազրյուր ունենալով Հովհաննես Գրասխանակերտցու
Պատմությունը: Մխիթար Անեցին երբեմն տեղեկությունը հյուսում է և՛
Ղևոնդի, և՛ Հովհաննես Գրասխանակերտցու տվյալների հիման վրա:
Երկու պատմիչներն էլ հիմնականում համերաշխ են ս. Գրիգոր եկեղեցու
առման մասին պատմելիս¹⁷, սակայն եթե Ղևոնդի պատմածից այն
սուպատմությունն է ստացվում, թե իսոյքը մի քանի էջ առաջ հիշատակ-
ված՝ Ներսես Շինողի կառուցած ա. Գրիգորի մասին է, ապա Հովհաննես
Գրասխանակերտցին այն տեղադրում է Բագրևանդի Բազուման գյուղում:
Եթե, քառ Ղևոնդի, ս. Գրիգորի ավերումը կատարվել է Մահմեաի հրա-
մանով, ապա Հովհաննես Գրասխանակերտցին այն համարում է Սելիսի
գործը: Մխիթար Անեցին, ընթանալով հակասությունները հարթելու և
բոլոր տեղեկություններն ի մի բերելու ուղիով, կազմել է հետևյալ տեղե-
կությունը. «Այս Մահմեա անիծեալ ետ հրաման զարացն, որ տերեղին
զՔաղսան և սպանին զսուրբա, որպէս պատմէ Ղևոնդի գրեալն¹⁸, Այս
նկանակով հյուսված տեղեկությունը կարող է տեղաձևվել թյուրիմացության
տեղից սալ, քանի որ բառացի հասկանալով Մխիթար Անեցուն և Բա-
զումանի ա. Գրիգոր եկեղեցու ավերումը փնտրելով Ղևոնդի Պատմությու-
նում, հասկանալի պատճառներով չենք գտնելու:

¹⁴ Մխիթար Անեցի, էջ 101:

¹⁵ Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 92, ՀՃԹ. Սամվել

Անեցի, Հաւաքման ի զոց պատմութեաց, էջ 84:

¹⁶ Մխիթար Անեցի, էջ 101: ՀՃԹ. Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն

Հայոց, էջ 92-94, նաև՝ Սամվել Անեցի, Հաւաքման ի զոց պատմութեաց, էջ 85:

¹⁷ Տե՛ս Ղևոնդ, Պատմութիւն, Վ. Չեռքերազ, 1887, էջ 20-22, Հովհաննես Գրաս-
խանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 108-110:

¹⁸ Մխիթար Անեցի, էջ 101:

Մահմեդին և մահմեդականությունը, սկսած Սերեստից, անզրպատ-
նում են դրեթի բուր հայ պատմիչները, սակայն Մխիթար Անեցու պատ-
մածն առավել հանգամանալիցն է: Այն իր զուգահեռները շուտի մեջ
հայանի նախորդ հայ պատմիչներից և ոչ մեկի երկում, ուստի ներսևս
Ալիեյանը հանդիման էր կարծելու, որ նա օգտվել է Շապուհ Քաղաքատունու
Պատմությունից¹⁹: Մխիթար Անեցու հայտարարության համաձայն, Մահ-
մեդին վերաբերող հասկացողը նա քաղել է մի նախկին մահմեդականի
երկից, որը քրիստոնեություն է ընդունել Կրեան կղզում, ուստի Ալիեյա-
նը ենթադրում էր, թե դիվանագիտական առաքելությանը Կրեան մեկ-
նած Շապուհ Քաղաքատունին է լսել և գրի է առել այդ ամենը²⁰: Սակայն
Քարեկեն Կյուլեսերյանի հրատարակած նորահայտ նյութերը հերքում են
այս վարկածը: Հետազոտողը, ի շարս այլ նյութերի, նրուսազեմի մատե-
նադարանի № 1288 ձեռագրից²¹ հրատարակեց «Բաշունէն քաղածուս
խորագրեր կրող մի հատված, որը, նրա կարծիքով, միակ այբուբերն է
եղել Մահմեդի մասին պատմող հայ պատմիչների համար²²: Գծվար չէ,
սակայն, ցույց տալ այն հակասություններն ու անհամապատասխանու-
թյունները հայ պատմիչների երկերում, որոնք վիպում են քաղում ազ-
բուբերների գոյությունը: Կյուլեսերյանի փորձերը՝ բացահայտելու ի՞նչ է
կամ ո՞վ է «Բաշունէն», համապատասխան ավյալների բացահայտության
պատճառով, հաշտությունը չեն պահվել: Գծվար է առել նաև, թե կ'որ
է Քարեկենի և ո՞վ է Քարեկենն այս երկը, ամբողջությամբ, թե թե-
րի՞ է այն մեզ հասել²³:

Նրուսազեմի մատենադարանի № 1288 ձեռագրից²⁴, որից հրատար-

¹⁹ ՏՃՆ Ե. Ալիեյան, Շապուհ Քաղաքատունի և իր պատմությունը, «Մատենադարան
Հնագրասիրներ», Կ. Ա, Վրենա, 1922, էջ 186—197:

²⁰ ՏՃՆ Ե. Ալիեյան, տե՛ս նախ, էջ 172:

²¹ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Ե. Պալազյան, Մայր ցուցակ Հնագրայի որոշ
Ցուցերանց, Կ. Գ, Նրուսազեմ, 1953, էջ 463—496:

²² Բ. Կյուլեսերյան, Իսլամը հայ մատենագրության մեջ, Վրենա, 1930, էջ 130:

²³ Նույն տեղում, էջ 191—192: Նույնը պետք է առել և Ե. Ալիեյանի համապատաս-
խան փորձերի մասին, որը Բ. Կյուլեսերյանի աշխատության հրատարակությունից հետո
անզրպատանով «Բաշունէն» լեզբերի հարցին, առանց համոզեցուցիչ փաստաթղթեր
բերելու քակնումով է հանձնել «Բաշունէն» տեղայնական տեսել Շապուհ Քաղաքատուն
(տե՛ս Ե. Ալիեյան, «Բաշունէն» քաղածուսը զրուսազեմի լեզբերից, «Հանդես անտրևաթ»,
1920, էջ 620—621):

²⁴ Այս ձեռագրից է արագրված № 888 ձեռագրից, որի մեջ, սակայն, մեզ հաս-
ցրողը հատվածը թերի է ու խաթարված: ՏՃՆ Ե. Պալազյան, Մայր ցուցակ Հնագրայի
որոշ Ցուցերանց, Կ. Գ, Նրուսազեմ, 1953, էջ 332—335:

բակզի է ո՞ր Քաշունէն քաղաքուս հատվածը, գրվել է 1273 թվականին նոր Գնտիկում և Վանականի սէւարցմանց գրքիս հնագույն օրինակն է՝ խիստ ուշադրով զերևագրով, սէւարցմանց Վանական վարդապետի, Վարդանայու Գրչության վայրը և Վանականի ու Վարդանի անունները հուշում են ու մատնանշում այն գրական-մշակութային միջավայրը՝ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը, որտեղ հայտնի ու տարածված էր նորահայտ երկրէ Իզուր է Կյուլեանքյանը աչքաթող անում Վարդանին՝ վախենալով նույնանուն մասննագիրների շփոթից²⁵, Հիշատակված Վարդանը, անկասկած, Վանականի աշակերտ Վարդան Արևելցին է։ Այս հաստատվում է այն իրողությամբ, որ Վարդանը շատ լավ ծանոթ է նորահայտ երկին և օգտվում է նրանից անմիջականորեն, առանց Մխիթար Անեցու Պատմության միջնորդավորման։

Առաջին հերթին Մխիթար Անեցու Պատմության ԺԸ—ԺԹ գլուխների և նորահայտ հատվածի ազդերն է, որ գրավել է Կյուլեանքյանի ուշադրությունը, և անդին է նրա դիտողությունը. «Պե՛տք է գիտել նաև երկու օրինակներն ալ խաեղարուած են լեզվի կողմէն, անշուշտ անհմուտ ընդօրինակողներու գրչով. սակայն տեղ-տեղ զիրար կը սրբագրեն անոնք»²⁶։

Արդ՝ փորձնեք համեմատել «Քաշունիս», Մխիթար Անեցու և Վարդան Արևելցու երկերի համապատասխան հատվածները, որով օրրագրվում է քննարկից որևէ մեկը և միաժամանակ ակնհայտ է դառնում նաև Վարդանի ծանոթությունը «Քաշունին»։

«Քաշուն»	Մխիթար Անեցի	Վարդան Արևելցի ²⁷
«Ը երթեայ ի Փոզնիս Մարայ, որ ի կնքապարտն անգր եւ չան	Երթեայ ի զեզն Մարայն, որ անգր է չան զձեմբրեմ ²⁸ Մարզնայ՝ որ է եղա չա-	«Ը գի յաշուկեայ եղա Իրան Մանեաթ՝ իրեղ- րն ի եմակ որէս և նա

25 Ք. Կյուլեանքյան, Ելզ. ուշի., էջ 192.
 26 Ք. Կյուլեանքյան, Ելզ. ուշի., էջ 193; նորին շարահանություն է արժանի հրատարակիչը՝ նորահայտ արժեքավոր հատվածն է Մխիթար Անեցու Պատմության համապատասխան մասերը զուգակիբ հրատարակելու և նրան լեզուների տարակուսելի կետերը նշելու համար։
 27 Համեմատվող հատվածները վերջում են Մ. Էմինի հրատարակությունից՝ «Մեկին Վարդանայ Բարբրեբրեզելու Պատմութիւն տրեգիսական, Մոսկվա, 1861, քան որ Ն. Ա. Մշակի վեճևարկյան հրատարակությունը այս մասում խիստ թեթիվ է։
 28 Մ 1288 մեապրի օրոց և Մ 552 մեապրի օրոց ըմբիցումները, հավանաբար, «Կեղո քա-ի ազաւազումներն են և ուղղելի են ողեւ-ով, Մ 1288 մեապրի օրոցն են ուղապատեան օրոց մեղանշումներ՝ ոչ և առ շղ և առ սաւակի գրության միմյանց փոխուրէն, այս սաւակ հավկապության և այլն»։
 29 Մեղեմայի նախին անուր՝ Յարեր կամ Զաթրէր, Նարազոր է հայերն առ-

զծթիվ²⁹ Մագիսեսայ, որ է
կայս թագոս, թարգման
կայս կամական պարտա-
կար, սակով գտուե սո-
մարանին, այսինքն զպաշ-
տակ սինցն տան Ասու-
տայ եւ հոշեաց զեայ տան
Արթաշտու, եւ տեա-
կեաց զեայ Ալ Քարայ: (էշ
198)

Ու եւս կինայ զ՛շ պատու-
կեաց Քամաշէթ, թանգի յու-
րս զկայեայ³⁰ էր: (էշ
200)

Չայս այսպէս ասասցե-
լեաց Մահճէզ, եւ զկորզ
Երկրագործիան ազաթի-
ցն յամեն հոգեանց յայն
տանն ասաց յինէր. իսկ ի
եկրս ի տան շուրջ դալով
զորմասին: Երկրագործ ի
ճէշ, որ ժիտ ծու ծակ
տանցէ³¹: (էշ 200)

Գարեկայ՝ գարտախին մի-
գըն³², որ զտեառեան
Արթաշտու ասաց, շուրջ
գալով ժիտանի վագերով
տան. քայլ, քայլ, որ-
պէս թէ պատտախանի ա-
կէզով թէ Ռ՛նչ աւեր, կամ
յայ, յայ կամ Աստիկ
կնէ³³: (էշ 200—202)

զայ, թարգման թա կա-
մայ ե թա տիրտակայ:
Ասկով գտուե սոմարա,
նին, այս թեք՝ պաշտու-
ման անցն, տան ասու-
տայ ե տան Արթաշտու ե
տեառեանց Ալ Քարայ:
(էշ 204)

Ու կինայ կրա՝ ոչ պա-
տուէր Քամաշէթ, թանգի
յորս անցեայ էր³⁴: (էշ
204)

Չայս այսպէս ասաց յու-
րասպետաց. Ու յամենայն
հոգեանց զԵրկրագործի-
ն շուրցն այնինչ ե տանն
Նրամաշեաց ժառանգան:
Ու ի եկրս ի տանն, կու-
լով շուրջ զՔարինն, եւ-
կրպագն Նրամաշէր, որ
ճիւս վէճն է ն ծակ ան-
ցն³⁵: (էշ 205)

Գարեկայ՝ գարտախին վի-
մով³⁶, որ տեառեան Ար-
թաշտու, Նրամաշեաց շուրջ
գայ, ժիտանի վագերով,
տան. որայք, լրայրս
որպէս թէ պատտախանի
տանք տաներով՝ յայ, յայ,
տաս, տաս³⁷: (էշ 205)

զանցի ճեճնից սնջն,
չոր պարտիկն՝ հոշեաց Ար-
թաշտու, որ է Պան Աս-
տուայ: Ու հոշեաց զԵա-
նոթիկն թաշարին իւրջ
Տան Արթաշտու: (էշ 209)

Ու թանգի յորս էր Քամա-
շէթ՝ Նարցանէ ցկին կարա
(էշ 20)

Չայս ասասցելեաց Մա-
մեա ե Նրամաշեաց յամե-
նայն հոգեանց տանն անց
Երկրագործիան: (էշ 20)

Ու զվիմով³⁸ ասաց
շուրջ զայ ժիտանի ն ա-
սն—լրայլ, քայլ, ե որ-
պէս թէ պատտախանի ու-
մեք տանն այ այ, տաս
տաս³⁹: (էշ 20)

ուպարեկ կամ օ-ով, կամ Թ-ով, ինչպէս Օթմանեան: Մխթար Անէջին արարեան
Նամագաստեան Նշլլանք փրկել է աստեայ տիտ Նշլլուեհագաղաթիւր, յայնչ:

³⁰ Ազադազգում է Փամաթլան ընդգիւր, պեայ է յին՝ յորս զեայեայ էր, ինչ-
պէս սկզբնաբարտում է:

³¹ Եւսք զԵրարեում է շարի շուրջ պատկերն ն Երկրագործեան Վալով շուրջ
զարեան-ը պեայ է ուզել՝ պալով շուրջ:

³² Գրչական տիտի Նմջի վրա գարձայ ազադազգի է Մխթար Անէջու Փամա-
թլան ընդգիւր: Ըմակ անցն-ը ուզել է ըմակ անցն-ով:

³³ Ե՛մարեան-ի սնջովն ընթերցումը պեայ է ուզել՝ սնջովն:

³⁴ Գրիչը տասու թուր ընկայել է աստիկ կնէ—արտակ կն:

Իսկ զհուսան բարձույ
ապառառիկն նքնապարտցն,
որք ի ժամանակն Տրու-
խանայն³⁶: (էջ 204)

Իսկ Տաճկացի գունայ զը-
կուսն Գամանկոսի³⁶, զը-
նթեանայ յանապատն ու-
րձեն, (էջ 204)

Ը աշուղն պատանոխալի՞
արտաբոյ զրանն կացուցին,
ի վերայ վիճին, ի մի առին
կայով, իբր թէ աշուղն է
պատկերն Յամանայ, իբրև
Ձիփեայ³⁷ պատկերն թէ
ևս ինքն իջէ Քնստոս Թա-
ճանայ, ի Գամանկացոցն
անուաննխալի, ոչ զիտև:
(էջ 206)

Յրով միտանն շուրջ պա-
լով³⁸ Տաճկաց զմիտանայն
Յամանայ³⁹ բերեն լալիև:
(էջ 206)

(2)որ զիմնայ զերև ի
կերպարանս ճարգիան տե-

Իսկ զհուսան բարձույ ա-
պառառիկն նքնապարտցն,
որք ի ժամանակն Տրու-
խանայն³⁶: (էջ 204)

Տարեմա՞ Տաճկացն գտույ
զալի կուս, աշ ինքն՝ զը-
կուսն Գամանկոսի³⁶, նթ-
ճանայ յանապատն ուրձեն
(էջ 204)

Ը աշուղն բաղրաբուր,
արտաբոյ զրանն կացուցին
զնա, ի վերայ վիճին, ի
միայն առան վերայ կայով ն
զմիտն ի վեր անկողի, իբր
թէ աշուղն է պատկեր Թա-
ճանայ, իբրև զնիկանայ³⁷
պատկերն ըս թէ՛ ևս ին-
քն է Թամանն, նիկստոս
ի Գամանկացոցն անուա-
նայ: (էջ 206)

Յր ն միտանն շուրջ պա-
լով³⁸ Տաճկաց զմիտանու-
սն Յամանայ³⁹ բերելով
զնն, (էջ 206)

Յոր զիմնայ զերև ի կեր-
պարանս ճարգիան տե-

ն ի գարանայ զբնա-
նկուսիան զհուսան Գամա-
նայ³⁶ զՅամանայ...

...որ նա ինքն է Հնիկա-
տոս³⁷ կազ՝ ապրեայ ընկե-
ցին յանապատ (էջ 206-
20)

Ասն, թէ զով արար ան-
կան զիսաց Մաման, զի

35 Ազգագրիկ է Համանան կայսր Տրախանոսն անուր, զիսոր է ուղղի՞ ԵՏրա-
խանայն:

36 Գամանկայն ընդորհնակոլ զըս մեղքով մի փոյր աղափաղիկ է Գամանկոս
բազան անուր, Եթեմանկոսը զիսոր է ուղղի՞ ԵՏրամանկոս:

37 Եթեմանայ շուրջ ոչ թէ աղափաղեմ արևոս բուն է, ինչպես կարծում է Բ.
Կուրյանը (էջ 207), այլ Միթթար Անեցու Գամանկայն ընդորով վերջոլ զնիկա-
նայն, անիկստոս—Հնիկստոս զիսուանուր: Հմա. Վարդան Արևիկոս վիպարար:

38 Գամանկայն զըս զարևայ աղափաղիկ է շուրջ զայն արտապարտարար:
Ենայր զայն—ոչ ուղղիկ է՝ շուրջ զայնով:

39 Միթթար Անեցու Եթեմանայն ուղղիկ է Եթեմանայնով, որք վիպար է ինչ-
պես Եթեմանայ, այնպես է Հնիկ Միթթար Անեցու կրկն այլ Համանանկոս:

տիլ սկսեց⁴⁰ երեւցան: (էջ 208)

շակեց⁴⁰ երեւցան: (էջ 96)

անկիս ցուանն եմա, և երեւալ եմա զհո' փոխեալս (էջ 91):

Գարնեայ՝ փոթով ի պաշտակ տանն շուն ինչ հատաղի զհետ ելեալ, մատ յառնուլ⁴¹ զնայ, և Մա՛մէլի բար ձգեալ զերծաւ: (էջ 208)

Գարնեայ՝ փոթով ի պաշտակ տանն ելեալ, և շուն ինչ հատաղի զհետ յառնուլ մատ յառնուլ⁴¹, իսկ Մա՛մէլի բար ձգեալ՝ զերծանի: (էջ 97)

Եւ ի պաշտակն Մա՛մէլի բար ստորութեան՝ շուն հատաղի էլ ընդդէմ ետրո և ետ ձգեաց եմա բարին, և զհոյն հրամայեաց աննի: (էջ 91)

Քնազարական համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ «Փաշունա-ի որոշ հաստիւններ արտացոլվել են Վարդան Արեւելցու Պատմութեան բնագրում, սակայն բացակայում են Միխայիլ Անկիսի Պատմութեան համապատասխան մասում: Ուստի կարելի է շեղանկանել, որ Վարդան Արեւելցին որոշ զեպրերում անմիջականորեն քաղել է Փաշունա-ից:

«Փաշուն»

Վարդան

Որ և արդ ի Կուրանին պառաշարանս թխթին Սուրաք ալ Բակարայ զրեն և անուանեն. այսինքն Ասվան նառ կամ Արենը: (էջ 220)

Եւ հրամա[ւ]է զազաթիցն կարգ և թն անգամ յաւուրն կատարել, յուայց մամբ ձեռացն և ոտիցն և երեսացն, զառուստուն և զերկորին, և փոխանակ հրէական փողոյն և քնարիցն ի ժամ սաղմոսերգութեան, և մերոյս ժամահարութեան, հրամա[ւ]է բարձր մնիլայ շինել ի մէջ

Եւ հրամայեաց անել զնա, և անեալ զթուղթն՝ համբուրեաց և առայ՝ յԱստուծոյ եկեալ. վասն որոյ մինչև ցայսօր զրեալ են ի սկիզբն Կուրանին Սուրաք ալրտկարայ, որ է Եկողու օրէնքու Եւ հրամայէ եօթն անգամ կատարել ազօթս յուայց մամբ, Եւ փոխանակ փողոցն Թարայի ի բարձուց կանչել՝ վկայ անեալ, թէ սել ի վերայ լիթիկ Սիոնի՝ աւետարա-

⁴⁰ «Փաշուն»-ի երկու բարձր Միխայիլ Անկիսի Պատմութեան բնագրում միանալով գարնի և մեկ բար: «Տեղագրութեան» ուղղելի է տանիս սխառնութիւնը:

⁴¹ Պատմութեան բնագիրը պետք է վերափոխելով տնտես յառնուլը մեզ, բանի որ խորք վերաբերում է ոչ թե եկրո մտեկան, այլ նշանակելով մտնելու:

բաղաճինու նւ ընտրեաց զամն
բարձրածայն եւ մողին անուա-
նեաց, այսինքն հաւատագիր, եւ
հրամա[յ]նաց անդ ելանելու
(էջ 220—222)

երկուս նւ Մուղին կուցն զձայնո-
ղըն, որ է շահաւատագիրս: (էջ 92)

Աշտարխով, Մխիթար Անեցիին նշանակուից չափով օգտվում է զա-
վանարանական նորագույն հասկացից՝ «Քաշունա-ից» նրա կատարած
խմբագրական փոփոխութիւններն անշտան են, առանց արտացոլման
են մնացել միայն «Քաշունա-ի սկզբի և վերջի հատվածները: Ինչ վերա-
բերում է վարդան Արևելցուն, ապա նա, ձեռքի տակ ունենալով երկու
ազրյուրներն էլ, հակիրճ վերաշարադրել է հիմնական նյութը, ազատ
վերափոխելով նաև դեպքերի հազարգման հաշորդականութիւնը:

Մխիթար Անեցու Պատմութիւն վրա, ինչպես ասվեց, նկատելի
հետք է թողել նաև նրան ժամանակով ամենամոտ ազամիչի՝ Սամվել
Անեցու աշխատութիւնը: Մխիթար Անեցիին այն օգտագործում է իբրև
ամենահազմաստի ժամանակագրական սղեցույց, քանի որ վերջինիս
հեղինակն արդեն հաղթահարել էր այն արնաբան աշխատանքը, որն ան-
հրաժեշտ էր բոլոր ազրյուրները պրպտելով՝ համապարփակ ու ամփոփ
ժամանակագրութիւն կազմելու համար: Մխիթար Անեցիին Պատմութիւն
առաջարանում հազորդում է խիստ համառոտ մի ժամանակագրութիւն,
որը նրա Պատմութիւն ժամանակագրական կմախքն է: Քնական է, որ այն
կազմելու համար հեղինակն ամենամեծ չափով օգտվել է իր համարա-
դարացուց՝ Եւհուպետների ծննդարանութիւնն Աղամից մինչև Նոյ շա-
րագրելիս¹²: Սամվել Անեցու Պատմութիւնն է հիմնական ազրյուր ծա-
ռայել նաև հայոց կաթողիկոսների ցանկը կազմելիս¹³:

Մխիթար Անեցու կազմած կաթողիկոսների ցանկը շարունակվել է
Ընդօրինակողների կողմից և հասցվել մինչև ԺԳ դարի վերջը և ԺԴ դարի
սկիզբը: Այն, հաստատապես, կարող էր վերջանալ Գրիգոր Գ Տղայի
(1173—1193) կամ Գրիգոր Ե Քարաղեծի (1193—1194), ծայրահեղ դեպ-
քում՝ Գրիգոր Զ Ապիրատի (1194—1203) անվան հիշատակութեամբ,

¹² Հմմտ. Մխիթար Անեցի, էջ 63—65, Սամվել Անեցի, Հատըմուք Ի դրոջ պատ-
մագրաց, էջ 5—7:

¹³ Նույն ձևի դուր անց այս ցանկը Մխիթար Անեցու զրկն ամբողջութեամբ փոխ-
ակ է Մխիթար Արիվանդին, տ՛՛ս է. Հատուրյանյան, Քանախրական դիտարկութիւն-
նեք Մխիթար Արիվանդին «Պատմութիւն ժամանակագրական աշխատութիւն մասին»
«Երաբեյա», N 6, 1929, էջ 71—72:

այնինչ ավարտում է այսպես. «Եւ այժմ է Տէր Գրիգոր՝ Անավարդաշէպիսկոսոսն»⁴⁴, որը հայրապետի է 1293—1307 թվականներին: Արդյո՞ք «ա չի՞ վկայում, որ Մխիթար Անեցու Պատմութիան մեզ հասած ձեռագրի նախագագափար օրինակը գրվել է ԺՊ դարի վերջում կամ ԺԳ դարի սկզբում:

Սամվել Անեցու պատմական երկի առավելագույն օգտագործման են գրված նաև Մխիթար Անեցու մյուս ժամանակագրական ցանկերը: Նա ոչ միայն ուղղակիորեն է օգտվում Սամվել Անեցու աշխատությունից, այլև անգամ ժամանակագրություն է հյուսում նրա տարրեր առիթներով հաղորդած անդեկուսություններից: Սամվել Անեցու ազդեցությունը հասկացնա նկատելի է Մխիթար Անեցու Պատմութիան մեզ հասած վերջին գլխում: Զուգադրենք քննարկերը.

Սամվել Անեցի

Մխիթար Անեցի

Եւ Մահմատս այս՝ արգել զսուրքն՝ և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցուցիւն ինքեանց զմեծ մասըն տիեզերաց: Եւ անմոռաց երգմամբ կերեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս՝ համարեակ ունել զըրիստոնէութիւնն, և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա, յամենայն տանէ առնալ Գ գրամ և Գ մող խորբալ՝ և ձիաաւայրակ մի՝ և պարան մի մաղէ՝ և ձեռնարար մի⁴⁵, (էջ 82)

Իսկ նա խրատեալ զՔաղրթ՝ արգելուլ զսուրն և զնել հարկս ի վերալ զրիստոնէից. ոամկաց և շինականաց, անշուշտ հրամանաւ և երգմամբ, մի՛ ինչ աւելի պահանջել քաց յայտմանէ, զի տայցեն խարան ամենայն երգ՝ գրամս Գ, և երիս մող խորբալ, և ձիաաւայրակ մի, և պարան, և ձեռնարար մի: (էջ 103)

Համեմատենք մեկ հատված նա:

Բայց հասեալ Քաղերթ ի Դամակոս Միշաղեատաց՝ և մինչև ի քաղաքն Ամիթ՝ խոնձեալ քաղում ասարաւ. ապա երիս ապալս ար-

Բայց հասեալ Քաղրթի ի Դամակոս Միշաղեատաց, մինչև քաղաքըն Ամիթ և արձակէ երիս զխատրս. մի՛ ի կողմանս Հոռոմոց՝ Յազու, որոյ խրատիլ տանն զՅո-

⁴⁴ Մխիթար Անեցի. էջ 69:

⁴⁵ Այս հատվածն առվել նշաուհյամբ զարեղանվել է ուն ձեռագրում, սրից Ք. Պատմականը հրատարակել է Սամվել Անեցու աշխատություն՝ Ժամանակագրությանը վերաբերող մասը: Տե՛ս «Մխիթարայ Անեցու Պատմութիւն», Յուկուտեր, էջ 58:

ձանկեալ, մի ի Հոսմ' Յազ անուն'
և խրատու Տոլէլ' որք կոտորե-
ցին ի Հոսմոց ՀՈ: Եւ ի Պարսից
կողմ արձակէ զՅժման ամիրայ'
զՄաւիէ զօրավարն, ետրա հարին
զՄիւրգաս ԽՒ. աւ, և զՄուշեզ
սպարապետն Հալոց' իւրով սպա-
լին. և ապա տիրեցին բոլոր աշ-
խարհիս Հալոց, Պարսից և Ասո-
րոց, Եգիպտացուց և Մարաց,
Պարթևաց և Պաղեստինացոց:
(էջ 81)

Անեցի երկու պատմիչների երկերի կապը շատ օրինաշարք է, եթե
հիշենք, որ նրանք երկուսն էլ սպասավորում էին Անիի կաթողիկէում և
անհավանական չէ, որ Մխիթար Անեցին զգովել է Սամվել Անեցու երկի
ինքնագիր օրինակից:

Այսպիսով, Մխիթար Անեցու Պատմութեան մեզ հասած մասում հե-
ղինակը հայկական աղբյուրներից հիմնականում զգովում է Մովսես
Խորենացու, Սեբեոսի, Ղևոնդի, Հովհաննէս Գրասխանակերացու և Սամ-
վել Անեցու աշխատութիւններից:

Սակայն, բացի զուտ պատմագիտական բնույթի աշխատութիւննե-
րից, Մխիթար Անեցին քաջածանոթ է նաև քերթնդական արվեստի վերա-
բերյալ տեսական գրականութեանը: Բարեխղճորեն թվարկելով իրեն
հայտնի պատմական երկերը, հեղինակը պատմագիտական հարցեր քն-
նելիս չի հիշատակում իր աղբյուրները, բազմաթիվով անորոշ բառա-
ներով: Այս դեպքում Պատմութեան ուշադիր ուսումնասիրութիւնը հե-
տաքրքիր և որոշ իմաստով էլ անսպասելի իրողութիւններ է բացահայ-
տում: Բնագրական համեմատութիւնն ակնհիշ է դարձնում Մխիթար
Անեցու կողմից բուրրովին շահատակված Գովիթ Անհաղթի Վաճաճանք
իմաստասիրութեան և երկի աղղցնութիւնը Պատմութեան այն մասում,
որտեղ հեղինակը գատողութիւններ է տեսնում իմաստասիրութեան մասին:

զէլ ոմն, որք կոտորեցին ի Հոս-
մոց ՀՈ: Իսկ ի Պարսից կողմն'
զԱլթման ամիրայն և զՄաւի' Նո-
քա հարին զՄրդաւ և զՄուշեզ
սպարապետն իւրով սպալին, և
տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հա-
լոց, Պարսից, Մարաց, Պարթևաց
և Պաղեստինացոց: (էջ 103)

Դավիթ Անկաղբ¹⁶

Որք միանգամ իմաստասիրութեան տենչան բանից և առ ի նմանէ Հնշտութեանց ծայրի միայն մատին Հանդիպին նաշակնայր, ամենայն կենցաղական Հոգոց բարեաւ մնալ ասացեալք, ողջախոհ իմն մուլութեամբ առ աշտոսիկ վարեալք բերին: (էջ 1)

Բնագրական Համեմատութիւնը սերտ անշտեղծութիւն է ցույց տալիս նաև Մխիթար Անեցու Պատմութեան և Քննն Աղեքանեզացու յՅազագո Հորատանական կրթութեանցոյ կրկի միջև:

Քննն Աղեքանեզացի¹⁷

Պատմութիւն է բան արտագրական իրաց եղևոց և կամ իբր եղևոց: Եւ տառք պատմութեան են վեց. դէմք՝ թէ մի իցէ թէ երկու՝ և իրն գործեցեալ ի դիմացն, և տեղին յորում իրքն, և ժամանակ ըստ որում գործն, և յեղանակ գործոյն, և վեցերորդ ի վերայ սոցայ պատճառքն: (էջ 68)

¹⁶ Դավիթ Անկաղբ, Մանամբ իմաստասիրութեան, աշխատասիրութեամբ, Ս. Արևշատյակի, Երևան, 1969:

¹⁷ Քննն(նեայ) Յազագո Հորատանական կրթութեանցոյ, աշխատասիրութեամբ պրոֆ. Լ. Մանանդյանի, Երևան, 1925:

¹⁸ 1972 թ. ցնես ծանեթ լլիկելով Մխիթար Անեցու Պատմութեան մեղացրին՝ աղե-

Մխիթար Անեցի

Սովաւ լուստարեալք յոգիս, որդէս և ասացին իսկ ներհունքն և առաջինքն և ետուն ապացոյց, եթէ պարտ և պատշաճ է, որք կամին ծայրի միայն մատին զնշակ անուլ իմաստասիրեանն, որ յատուծոյ, ամենայն կենցաղական Հնշտութեանց՝ բարեաւ մնալ թողուլ և ծայրագոյն ողջախոհ մուլութեամբ մուլի զկնի իմաստասիրեանն երկնատրի Զի իմաստասիրութիւն, ասէ, նմանութիւն է աստուծոյ ըստ կարողութեան մարդոյ, և իմաստասիրութիւն իտկումն մահու է: (էջ 69—70)

Մխիթար Անեցի

Պատմութիւն, ասէ, է բան արտագրեալ¹⁸ իրաց եղևոց կամ իբր եղևոց: Եւ տառք պատմութեան են Ա. դէմ, իր, տեղի, ժամանակ, եղանակ, պատճառ: (էջ 71)

Նւ առաքինութիւնք պատմութեան
հրէք՝ հասաստութիւն, համասո-
տութիւն, հաւանութիւն: (էջ 70)

Նւ երբիք կարգաւորի՝ հասաս-
տութեամբ, հազանութեամբ, հա-
մաստատութեամբ: (էջ 71—72)

Երկու բնագրերի որոշակի ընդհանրությունը հնարափորություն է
տալիս կարևոր սրբագրում կատարել Մխիթար Անեցու Պատմության
բնագրում: Պատմությունն ընդօրինակող գրիչը շփոթել է գրություններ
շատ նման շահաստությունն և շահաստությունն բառերը:

Այնուհետև Մխիթար Անեցին շարունակում է իր պատմագիտական
հայացքների շարագրանքը, օգտվելով մեկ այլ աղբյուրից. էոր և այլ
ոմն, վասն սորին ևս բնութեան, վեցիք սաւճանէ ժառամբք առնել
զպատմութիւնս¹⁵: Հեղինակի ակնարկած ժալ ոմնս-ը, ինչպես այժմ է
բացահայտվում, հայտնի հույն քերական Գրոնիաթոս Քրակացին է: Արդ,
վկայությունը բնագրերը.

Գրոնիաթոս Քրակացի¹⁶

Նախ՝ վերծանութիւն ներկուս
բառ առգանութեան:

Մխիթար Անեցի

Նախ, աւել, վերծանութեամբ,
այս է՝ հնոց և նորոց պատմա-
գրութեանցի ներկուս, այս ինքն՝
բազում անգամ, որպէս զճանա-
պարհ հանապազակոյն, ունել ի
սիրտս զմիտս և զիմաստս գրոց:
Առողանութեամբ, բառ ֆ նգանա-
կի՝ բառ շեշտի, բառ պարուկի,
բառ բութի, բառ ապաթարցի,
բառ նեթամնայի և բառ այլոցն,
զի ի սոցանէ միտք բանին ար-
տայայտին, և թարց սոցին ազա-
տագին ոյնք առացուածին:

Ինչպես ընդհանրությունն ընդհանրության հիման վրա առաջարկում էր Ք. Պատմա-
գրի հրատարակության արտատրույն սխալ ըմբռնումն ուղղել արտատրույն մեղք:
Չեւազիրը հաստատեց այդ վերականգնման հրատարակը: ՏՃ՝ Լ. Մարգարյան, Մխիթար
Անեցու Պատմության արտատրույնի մասին, «Երանք», N 1, 1972, էջ 87.

¹⁵ Մխիթար Անեցի, էջ 12.

¹⁶ Н. Асумц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, СПб., 1915.

Նրկիր՝ զբուցաբուսիսն ըստ
ներգոյս քերթողական չեղանակս:

Նրիր՝ լեզուաց և հնագէտ պատ-
մութեանց անձեռն բացաբու-
սիսն:

Չորիր՝ ստուգարանութեան
գիտ:

Հինգերիր՝ համեմատութեան
տեղեկութիւն:

Վեցերիր՝ գատումն քերթածաց-
նա և յաւազոյն է յամենեցունց
որք ներ արհնատիս են: (էջ 1—2)

Այսպիսով, պարզվում է, որ Մխիթար Անեցիին, բացի հիշատակած սկզբնաղբյուրներից, իր պատմագրական հայացքները ներկայացնելիս օգտվել է նաև Դավիթ Անհաղթի «Մահմանդիցո և Քեռն Աղեքսանդրացու երկից, իսկ Գրոսիսիոս Քրակացու Քրակականութիւն հին հայերեն թարգմանութիւնից բառացի քաղել է որոշ հատվածներ: Ուշագրով է, որ Մխիթար Անեցին այնպես է վերաշարադրել և զուգահեյն Քեռն Աղեքսանդրացու և Գրոսիսիոս Քրակացու մտքերը, որ կասկածներ չեն առաջացել ոչ միայն նրա օգտագործած աղբյուրների, այլև հատվածի ամբողջութիւն վերաբերյալ:

Բայց հիմքերը կան ենթադրելու, որ նա չի բավարարվել հայկական աղբյուրներով: ԺՔ գարում, երբ Անին շարունակում էր լինել քաղաքական, տեսնական ու մշակութային շփումների ու կապերի կենտրոններից մեկը Մերձավոր Արևելքում, սպասելի էր ակնկալել Մխիթար Անեցու

Նրկիր՝ զբուցաբուսիսն, բայց
քերթողականաւ հանգամանաւք և
մի՛ աշխարհաբառ բառով:

Նրիր՝ զի այլ լեզուաց և հին պատ-
մութեանց տեղեկի իցէ և անձեռն
ունիցի:

Չորիր՝ ասէ, ստուգարանու-
թեան գիտ, զի գիտէ ի միտս
գատոյցն զատել ի ստոյն:

Հինգեր՝ համեմատութեան տեղե-
կութիւն, այն է՝ հանաչել զմտ-
նութիւն բանից առ բան. արդեւք
Սողոմոնի՞ է բանս, արդեւք Մով-
սէսի՞, և որո՞յս էթէ հնայն, մե-
րո՞յս էթէ արտաքնոց, ճշմար-
տութեանն էթէ առասպելին:

Եւ վնջէրորդն ևս, որ ասէ գա-
տումն չերթածաց, կարի պիտա-
նեզոյն է պատմութեան, զի սե-
փականագոյն է և յարմար: (էջ
72—73)

հմտությունը պարսիկներից բացի նաև արաբներին և վրացներին: Նրա հազարգումները արաբական խալիֆների զահապալության տարիների մասին, ամիրաների և անգամ օրերի հշուսթյամբ, հայ մատենագրության մեջ առաջին վիճարկած չեն և ենթադրելի է Մխիթար Անեցու ժանտությունն արաբական կամ պարսիկական ազդեցությունների:

Տեղին է հիշել, որ Վարդան Արևելյու Պատմության միջնորդավորժամբ մեզ հասած Մխիթար Անեցու Պատմության այն հատվածում, որը վերաբերում է սելջուկների վաղ շրջանի պատմությանը, ինչպես Հիշագրեալ է Տրդրան Գույումճյանը, գործածված է ոչ թև հայաց կամ քրիստոնեական, այլ, հավանաբար, հիջրայի վճահանք⁵¹:

Ճիշտ կլինե՞ր կարծել, որ այս հատվածի տեղեկությունները գալիս են պարսիկական կամ արաբական աղբյուրների ուրօրայց, մտնավանդ որ, Մխիթար Անեցու իսկ խոստովանությամբ, ինքը զօժայությունը է ձեռք բերել այդ տեղեկությունները: Տրդրան Գույումճյանը, որը մասնավորապես զբաղվել է Մխիթար Անեցու Պատմության մուսուլմանական աղբյուրների հարցով, ենթադրում է, որ պատմիչի համար կարող էր հիմք ծառայել Իրն Հասուսիի «Պատմությունը»⁵²:

Ինչպես հավաստիանում ենք Վարդան Արևելյու վիճարկությանից, Մխիթար Անեցին վրաց պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները բազմի է բի գիրս նոցա⁵³, այսինքն՝ նա առաջին հայ պատմիչն է, որ ոգավել է «Քարթլիս ցխովրերա»-ից⁵⁴: Վարդան Արևելյու տեղեկությունից, սակայն, զօժար է կտահել. «Ր լեզվով է Մխիթար Անեցուն մատնելի եղել «Քարթլիս ցխովրերա»-ն՝ բուն վրացերեն բնագրով, թե՛ հալերին թարգմանություն-խմբագրությամբ: Վարդան Արևելյու՝ Մխիթար Անեցուց բազած տեղեկությունների բնությունը, սակայն, որոշ հիմք է առլիս կարծելու, որ անեցի պատմիչն օգտվել է վրացերեն բնագրից: Այսպես, հիշատակելով վրաց արքաներից Միհրաբան (Միհրաբատ, Մի-

⁵¹ Տե՛ս D. Koumjian, *Mxit'ar (Vek'itar) of Ani on the Rise of the Seljuqs*, *Revue des Etudes Arméniennes*, t. VI, Paris, 1969, p. 334, n. 20, S. Գույումճյան, Մխիթար Անեցի Ղազարյանների և Սելջուկյանների մասին, էջ 77:

⁵² Տե՛ս Տ. Գույումճյան, *Նշ. աշխ.*, էջ 82—84, D. Koumjian, *Problems of Medieval Armenian and Muslim Historiography. The Mxit'ar of Ani Fragment*, *International Journal of Middle East Studies*, 1973, № 4, p. 473—475.

⁵³ «Հատարան Պատմութեան Վարդանոյ Վարդապետի», էջ 91:

⁵⁴ Տե՛ս Լ. Մելիքեյ-Թեկ, *Վրաց աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին*, Հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 130, «Վրաց մատենագրություն, թարգմանությունը հին վրացերենից, առաջարկը և ձեռնարկությունները Գ. Մարազյանի, Երևան, 1971, էջ 9:

րիան), նա գրում է, «Որ է ազդեցիկ է Պարսկաց Մահադդիստ անուն ի Պարսասայ, որ և ամուլ գլուխ՝ հաւատաց ի Քրիստոս»⁵⁵: Հազարավոյ տեղեկութիւնը՝ Մահադդիստի որ քաղաքից լինելու վերաբերյալ, բացակայում է «Քարթլիս ցեղերեքա»-ի հայերէն խմբագրութիւնում, որ երա հոր մասին կարգում ներք. «Իսկ զուրազլուին Ասանայ՝ Քարթլուսթ՝ աշխր զգուսար իր ի կնութիւն Միրզատայ... և կրնն Միրզատայ հաւատաց ի Քրիստոս և մկրտեցու ... և էր անունն նորա Մակղուսա»⁵⁶: Մահադդիստի պարտավեցի լինելու մասին Մխիթար Անեցիին կարող էր իմանալ Զուանչերի «Վախճանը Գորգասալի պատմութիւնը» երկից, որ հազարավոյում է, թէ Մահադդիստը սգնաց իր հոր մաս՝ Պարսավա»⁵⁷: Հայերէն խմբագրութիւն համապատասխան համաձայն Պարսավի հիշատակութիւնը բաց է թողնում՝ «Զորա առ հայրն իր»⁵⁸:

Այսպիսով, կարելի է ընդունել, որ Մխիթար Անեցիին Պատմութիւնը գրել է ինչպես հայկական, այնպես էլ արաբական (կամ պարսկական) և վրացական աղբյուրների հիման վրա: Բազում և բազմալեզու սկզբնաղբյուրների ընդգրկումն էլ հնարավորութիւն է տվել հեղինակին՝ ստեղծելու ժամային և ոչ միայն հայ, այլև հարեան ժողովուրդների մասին եզակի տեղեկութիւններ պարունակող իր Պատմութիւնը:

⁵⁵ «Հուսարուն Պատմեան Վարդանայ վարդապետ», էջ 51:

⁵⁶ «Քարթլիս ցեղերեքայի կամ Վրաց պատմութիւն կն հայերն թարգմանութիւնը, յայտ ընտայց Թ. Արուստան, Քրիստոս, 1953, էջ 141:

⁵⁷ Ճեռտլուս լեռնցիցն, Ծ. 1, տնդուտ. 1965, թջ. 144:

⁵⁸ «Քարթլիս ցեղերեքայի կամ Վրաց պատմութիւն կն հայերն թարգմանութիւնը, էջ 142: Մխիթար Անեցիին Վախճանը Գորգասալի մաս՝ Մահադդիստ, որտեղից լինելու մասին կարող էր տեղեկանալ նաև Զուանչերի պիտատիւն վերջնականից, որ Արշիլ թագավորի կանխած լրիսթափներից Վարդանի մասին տվում է. «Այս վարդանայ պարսիսն էր Պարսավի պարսից այն կրթափն, որը Վախճանը արքայի մաս հայրն էր» (Ճեռտլուս լեռնցիցն, Ծ. 1, թջ. 242): Կրկն, որ հայերն խմբագրութիւնում նախնայն անբարեկամութեան բացակայում է «Քարթլիս ցեղերեքա»-ի նրանքին թարգմանութիւն նիման կա ընկնով վարդանի Պատմութիւն՝ Մխիթար Անեցից բազմակ համար, ավելի վաղ նաև կրթափնայն է նախկ և Արշիլայք. «Անեցի պատմագիրն, որ պատմում է Քարթլիս ցեղերեքայի ուղափն անեմաթ մնացած է «Վրաց Պատմութիւնը» հայերն թարգմանութիւնը» (և Արշիլայն, Միմլան Պոլեանանցի և իր թարգմանութիւնները կրպերկն, Վիեննա, 1931, էջ 176—177), հմմտ. Ծ. Ծ Յ Մ Ը Թ Յ Ճ Ճեռտլուս լեռնցիցն»՝ ձգլու տնդու մասնը՝ Ճեռտլու Ծա մնու մտլուցլուսն նաև, «Յգլուսն Եռնուս և Ճեռտլուս կայտնը», տն., 1966, թջ. 236:

ՄԻԹՓԱՐ ԱՆՅՑՈՒ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐՆ
ՈՒ ՊԱՏՄԱՀԱՅՆՑՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ

Մեր միջնագարջան պատմիչների պատմագիտական հայացքների ուսումնասիրությունն, անշուշտ, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Ծահեկան կյիներ ծանոթությունը սահզծագործական այն սկզբունքների ու համազումների, ըմբռնումների հետ, որոնց հետևությամբ երկասիրվել են պատմական աշխատությունները: Այս առումով, ցավոք, զեռ շատ բան մտի է մնում, բանի որ առկա վկայությունները սակավ ու ցարուցրիվ են: Մխիթար Անեցին, բարեբախտաբար, պարզում է իր պատմագիտական հայացքները ոչ թե զեպրից զեպր, որն է թուրքիկ դիտողություններ, այլ՝ որոշակի նպատակով ու ծրագրով. «Եւ արդ՝ ըստ կատարելուցն հրահանգից ի սփնստական յեղանակսն, պարտ է յամենայնում յառաջարկութեանցն նախ քան զամենայն հարկատարացն ցուցանել, թէ յազագս ո՞չք է բանս, յորում և զբովանդակ միերս շահիցն և զհոյս աւղտութեանցն յայտ ամել և առաջի զնել»¹: Մխիթար Անեցին խոսում է պատմության նյութի և ընդգրկման հստակ որոշման ու սահմանման մասին, պահանջելով, որպեսզի Պատմության Հեղինակը հայտնի ու հիմնավորի այն պատկարն ու նորը, որով լույս աշխարհ գալու իրավունք է վաստակելու. «Եւ այս, զի զմիտս ընթերցողացն և յսողացն առանկ յամարագոյնս արատցէ և ի վարժումն մասենիս փութագոյնս և անյապազս մշակցէ»²: Հասկանալի է, որ իր Պատմության Հեղինակը այս արժանիքներն էլ շեշտում է Հեղինակը. «Հուսկ ամենայնի վերջինն՝ այս որ ի մէնչս գրեալ, բայց բանիւր կարևորաց և զարմանազան իրար, հարուստ և ընդանեզոյն, նոր և ծանաթ զբուցար»³:

Ինչպես «Վրաց ժամանակագիրը»⁴, Մխիթար Անեցին ևս ցանկանում է ըստ կարելիության լրիվ և անաշտորեն ընդգրկել պատմական իրականությունն իր բազմազան գրանորումներով ու էլնէջներով. «Եւ արդ՝ է

¹ Մխիթար Անեցի, էջ 38:

² Նայե ուղում:

³ Նայե ուղում, էջ 73—74: Հեղինակը ուզում է ասել, որ արժանագրել է և՛ «ծանաթս արդեն զի առված, և՛ նոր գրուցներ: «Չորչա բառ նշանակութեան մասն ան՝ս Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առաջնիչները Մ. Կորնիւսցու Հայոց Պատմութեան մէջ, Վաղարշապատ, 1889, էջ 15—22:

⁴ «Բայց որովհետև մասայնն այս վերաբերում է և՛ բարեգործներին, և՛ շարագործներին, թու ներվն իմ խորհրդ, քանի որ ժամանակագրութեանը հիմարտասացութեան է և ոչ աշատիւյուն մէկ համար: Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրութեան», էջ 82:

բանս սակօ բացայայտութեան անցնելոց իրաց՝ լուսաց և զատաց, աբեաց և անարեաց, խազմից, հիւնից և խաղաղութեանց, պէս պէս և զանազան զբացատրութեանցս⁵։ Հետաքրքրական է, թէ ինչպէս է Մխիթար Անեցիին հիմնավորում պատմութեան անհրաժեշտությունն և սգտակարությունը։ Նա շեշտում է պատմութեան հսկայական նախաշղթայական արժեքն ու նշանակությունը, այն, որ պատմությունը լուսավորում է մարդկանց ու ծանոթացնում գիտությունը, պատմութեան մեջ անդրադատկերովելով նե հավերժանում լավն ու բարին, պատմությունն է անցյալի փորձի հիման վրա դժվարությունները հարթահարելու ուղիներ հուշում։ Ե՞նակ մթերք չահիցն ի սմա ամբարելոց. նախ՝ լուսաւորութիւն որոյ ի զտնազան բանս և ի գիտութիւնս, նա և՛ ի բարեացն զլիան շտեմարաննէ և ի զատաբարացն զհնարս զգուշտեացն հայթայթիւն⁶։ Հեղինակը ընդգծում է նաև պատմութեան ուսուցողական, կրթագաստախարակչական խնդիրներն ու նպատակները. «Եւ ևրիորդ՝ զկենցազոյս ուսանել զզանազան քաղաքավարութիւնս. ի թագաւորացն՝ զթագաւորականն ընդոտութիւն, յիշխանաց՝ զիշխանականն ընթացս, ի զինուորաց՝ զմարդ մրցական հանդիսիցըն։ Նմանապէս և յայլոցն՝ զայլսն. քստ հոգևորին՝ զհոգևորն, քստ կենցաղոյս՝ զմարմնաւորն»⁷։ Մխիթար Անեցիին այսքանով չի սահմանափակում պատմութեան նշանակությունը, նրան սոսկ հայեցողական գիր չի հատկացնում։ Ըստ նրա՝ պատմությունը մեռած գիտություն չէ և նրա կարևոր խնդիրներից է նաև ներկայում կողմնորոշելն ու անցյալի լույսով ապագան լուսավորելը. «Եւ թէ ոչ ի պատմագրութենէ աննուաք ուսանէաք զնանապարհ սուտրինութեան և զգիտացս, որ ուղիղն է՝ ամենայն որ կործանէր, անկանէր ի խորխորատս կորստեան։ Ոչ որ ծանաթ հաւատար զբացաց և ոչ անզեակ կարգաց առաջնորդաց և թագաւորաց՝ ո՛չ գիտութիւն, թէ լուրն այսու առաքինացան և ոչ զղջումն, թէ վասն այսպիսի կենաց վասրն պատժապարտեցան»⁸։

Մխիթար Անեցու պատմահայեցողությունը նկատմամբ է նախորդ մատածողների բարերար ազդեցությունը։ Պատմութեան առաջաբանում որոշակի տեղ հատկացնելով պատմութեան տեսութեան հարցերին, պատմագիրական սկզբունքներին, մատենագիրը, հավանաբար, ուշադիր ընթերցել է այդ առումով շահեկան գրականությունը։ Նա, ինչպէս ցույց

⁵ Մխիթար Անեցի, էջ 59։

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Նույն տեղում, էջ 59—60։

⁸ Նույն տեղում, էջ 50։

արվեց, ի մտտ ծանոթ է տեսական այն հիմնական աշխատություններին, որոնցում արժարժեքն են իրեն հուզող հարցերը: Ուստի, Գավիթ Անհաղթից է գոյս առնում իմաստասիրության, գիտության բնորոշմանը վերաբերող որոշ մտքեր:

Քնն Ազդեցանդրացու «Յազագս չարաստեանական կրթութեանց» երկը, իրեն նարասանության և ընդհանրապես քերթողական արվեստի մեծարկ, զգալի հետք է թողել հայ մատենագրության մեջ⁹: Այս աշխատության զուտաներից մեկը նվիրված է պատմությանը, շատ կարևոր հրահանգներ սահմանելով պատմագրողի համար: Պատահական չէ, որ պատմության տեսության կարևորագույն հարցերին՝ պատմության սահմանմանը, երա տարբերին, պատմությանը ներկայացվող պահանջներին վերաբերող հարցեր քննելիս այս երկին է դիմել նաև Մխիթար Անեցին:

Հետևելով Քնն Ազդեցանդրացուն, նա ևս հայտարարում է, որ պատմությունը կատարված կամ կատարված ենթադրվող զեպերի վերհանումն ու լուսարանումն է: Մխիթար Անեցին ևս պահանջում է պատմական զեպերն արձանագրելիս նշել ոչ միայն իրադարձությունն, այլև այն կատարողներին, զեպի վայրը, ժամանակը, շարժառիթներն ու պատճառները: Պատմական երկը, ըստ Մխիթար Անեցու, պետք է լինի ստույգ և հավաստի, կուռ և ներդաշնակ, զերծ ավելորդաբանություններից, հակիրճ ու համառոտ:

Միջնադարում, ինչպես հայտնի է, Դիոնիսիոս Բրակացու Քերականությունը միաժամանակ զիտվել է իրեն գրելու, ստեղծագործելու համար անհրաժեշտ կանոնների և գիտելիքների ժողովածու, սքերթողական արուեստ-ի ձևնարկ: Ինչպես նկատում է նրկողայնու Ազունցը, սակնորդյան հայերենով հին հունարենի «ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ»-ն միանգամայն էիշտ է թարգմանվել սղոթութիւնս բառով, և սքերականության արվեստը ընդգրկում էր ոչ միայն քերականությունը, բարձր ժամանակակից իմաստով, այլև մի շարք ուրիշ գիտաբանականներ¹⁰: Սակայն, Դիոնիսիոս Բրակացու Քերականության հին հայերեն թարգմանությունն և մեկնություններին հայ պատմիչներից ծանոթ են նդել միայն Հովհաննես Գրասխանակերպցին ու Ազվանից Պատմության Հեղինակը, որը և շարժել է ականավոր հայտնի Ազունցի գարմանը¹¹: Այս զեպում, բնականորաբար, Մխիթար Անեցու օգտվելը Դիոնիսիոս Բրակացու Քերականությունից

⁹ Տե՛ս «Թեոլոգիայ Յազագս չարաստեանական կրթութեանց», էջ 49-50:
¹⁰ Ի. ԱՃՈՒՄ, էջ 1-2, էջ LXXII:
¹¹ Նույն աեղում, էջ LXXVIII:

առանձնահատուկ արժեք է ձեռք բերում: Մակայն, Մխիթար Անեցիին չի բավարարվել հույն թերականի երկի հին հայերեն թարգմանությունից սոսկ մեղբերումներ կատարելով. նա պատմարանի հայեցակետով էլ մեկնել է բացատրել է զբանք: Այսպես, Դիոնիսիոս Քրակացին Քերականության առաջին մասն է համարել ըստ առողանություն կանոնների արտահայտիչ կարգալի¹²: Մխիթար Անեցու մեկնությունը որոշակիորեն տարբերվում է. նա շեշտը դնում է պատմական երկերի ընթերցման վրա և միաժամանակ ընդգծում, որ «վերծանություն»-ը պետք է լինի «ներկուս» պատկերավոր բացատրելով այս բառի նշանակությունն, և ըստ առողանությունների՝ մանրամասն հիմնավորելով վերջինիս անհրաժեշտությունը:

Ըստ Քրակացու, թերականության երկրորդ մասն է կարգացածի մեկնությունն ու բացատրությունը բանասանդակիան փոխաբերություններով ու համեմատություններով¹³: Հին հայերեն թարգմանության հեղինակը, սակայն, հուշարեն «նշողչու» բառը, որ նշանակում է «մեկնություն», «բացատրություն», շփոթելով «նշողչու» բառի հետ՝ թարգմանել է «զրուցատրություն»—«զրույց, ազանդություն»¹⁴: Քանի որ Պատմության մեկ ուրիշ մասում «զրուցատրություն»-ն օգտագործված է զրույցի, ազանդության, պատմական վեպի իմաստով¹⁵, այն, հավանաբար, նույն իմաստն ունի նաև այս հատվածում: Հետևաբար, Մխիթար Անեցու համոզմամբ, զրույցներն ու ազանդությունները պետք է գրի առնել ոչ թե ախպես, ինչպես պատմվում են ժողովրդի մեջ, այլ պետք է պատմագրի «թերթողական» հանգամանաբա՝ «թերթողական արվեստի օրենքների համաձայն»:

Մխիթար Անեցին պատմագրելու կարևոր նախապայմաններից մեկն է համարում նաև այլ շեղումների և հին պատմությունների իմացությունը¹⁶:

Եթե Դիոնիսիոս Քրակացին Քերականության շրջրորդ մասը համարել է ստուգաբանությունն, այն հասկանալով իբրև ուսմունք բառերի ծագման և ուղղագրության մասին¹⁷, ապա Մխիթար Անեցու ընկալումն

¹² Նույն անգամ, էջ LXXII:

¹³ Նույն անգամ:

¹⁴ Նույն անգամ, էջ CXXXV, Հմմտ. «ներ բուռնքը ճշիվազան լեզուք», Կ. Ա. Ղևնդրի, 1836, էջ 753:

¹⁵ «Եւ աղբ' է բան սախ բացայայտութեան անպէտք իրաց' լուսոց և զտառց... պէս պէս և զանպան զրուցատրութեանց», Մխիթար Անեցի, էջ 28:

¹⁶ Մխիթար Անեցի, էջ 72:

¹⁷ II. Азбука. Изд. 2-е. էջ LXXII:

ու մեկնութիւնը այլ է. «Զորքը, ասէ, ստուգարանութեան զիտ, զի զի-
 աէ ի միտս զատոյնն զատուի ի ստայն»¹⁵, Իրբն պատմիչ, բնականաբար,
 եւ ստուգարանում է համարել ոչ թէ լեզվարանական, այլ իմաստային
 և պատմական ստուգարանումը, ըստ էութեան պատմական նշմարաու-
 օթեան վերականգնումը: Մխիթար Անեցիին պահանջում է համեմատել ու
 բնեկ տեղեկութիւնները, պարզիկ գրանց ծագումն ու կապը, ստուգու-
 օթեան ու արժանաւճափառութիւնը, զատարշել նշմարաութիւնն ու
 առասպելը: Թեև եւս անձանոթ չէ Գրեմիտիս Քրակացու Քերականու-
 օթեան հայ մեկնութիւններին¹⁶, պատմադրողի հայեցակետով մեկնելով
 Գրեմիտիս Քրակացու Քերականութեան հատվածները՝ վերագրում է
 պատմութեան երկասիրողի համար անհրաժեշտ հրահանգներին:

Չնայած Մխիթար Անեցու պատմահայեցողութիւնը, ինչպէս ան-
 սանք, այնպէս ու արարելոյթ ակունքներից է բխում, այն կուս է, նպա-
 տակաւայաց և որքան էլ զարմանալի է՝ զուրկ հակասութիւններից: Այն
 պահանջները, որոնք ներկայացնում է Մխիթար Անեցիին պատմագրողին՝
 հին մատենագրութեան քաղաքագիտութիւն, օտար լեզուների իմացու-
 օթեան, ստույգն ու սխալը զանազանելու, պատմական նշմարաութիւնը
 որոշելու կարողութիւն, որոշակիորեն վերագանցում են միջնագրայան
 պատմիչին բնորոշ մտահայեցողութեան ուղտար և նրան ներկայացվելիք
 պահանջների շրջանակը:

Մխիթար Անեցու պատմագրութեան հայացքները բնորոշում են հե-
 ղինակին ոչ միայն իրբն ստուգապատում և քարեխիղճ պատմիչ, այլև
 որպէս բացատրող, քննող և վերլուծող պատմաբան:

ՄԻՒԹԱՐ ԱՆԵՑՈՒ ԳԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԿԻՐԸ ԵՎ ՆՆՐԿԱ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մխիթար Անեցու Պատմութեան մեզ հասած հատվածի պետերբուրգ-
 յան հրատարակութեան համար հիմք էր ծառայել Սարգիս արքեպիսկո-
 պոս Լասան-Ջալալյանի մեռագրերից մեկը: Վերջինիս մահից հետո,
 1879 թվականին, 81 այլ մեռագրի հետ այն ևս բերվում է էջմիածին և
 մուծվում Գնորգյան հավաքածու (N 95, Մաշտոցի անվան Մատենադա-

¹⁵ Միջոցառ Անեցի, էջ 72:

¹⁶ Եւս տեղում, էջ 73: «Այլ և է համեմատութեան՝ զտար, և զտես, և զատուան-
 օթեան համեմատարար զնէլ առ միմեանս»:

քան N 2678)¹, Այս արժեքավոր ժողովածուի դաժանաբանական և սո-
մարական-տիեզերագիտական նյութերը շուտով գրավում են ակունավոր
հայազեաներ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի² և Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի
ուշադրութունը³, Տարիներ անց, այս անգամ արդեն այլ առիթով, Կա-
րապետ Տեր-Մկրտչյանը վերադառնալով և ներկայանում է այս ձեռագրին՝
հրատարակելով զխավոր հիշատակարանները⁴։ Վերջին շրջանում ձե-
ռագրի սոմարագիտական-տիեզերագիտական բնագրերով գրազվել է
պրոֆ. Աշոտ Արբանամյանը⁵, իսկ գրչի հիշատակարանը հրատարակվել
է ակադ. Ասն Խաչիկյանի կազմած հիշատակարանների ժողովածուում⁶։

Ձեռագիրը գրվել է 1426—1476 թթ., իսկ 1744 թ. վերադառնալով կազմվել
և նորագծել է Այծմյան կազմը գորշագույն, գրոշմազարդ, կաշեպատ
տախտակ է, թերթերի քանակը՝ 387, ժեռութունը՝ 26×16,5, նյութը՝
թուղթ։ Գրութունը՝ բուրգրի ու նարգրի, միասուն և երկուսու՝ Տող-
րի քանակը բուրգրի էջերի համար սովորաբար 30 է, նարգրի համար՝
51—53։

Թվանդանությունն է.

Ա. 1ա—2բ.—Նախադրություն և խրատական և յազազա աղօրիցն, զոր
գրեալ է տեանն ներսիսի՝ երբո Գրիգորիսի Հայոց վերադիտօղի:

Բ. 2բ—3բ.—Այս ինչ է ի գիրս Միխայել վարդապետի:

Գ. 4ա.—[Առակ]:

Դ. 4բ—6ա.—Այս ինչ է ի գաւաւոր, ուղղապատն, աստուածունակ
գիրս այս բազմադով բզրացս:

Ե. 6բ—8բ.—Աւետարանին Կոնստնու Նախաջուցումն:

1 Տե՛ս «Յուզակ Անագրայ Մաշտոցի ակնն Մատենադարանի», Հ. Ա, Երևան,
1955, էջ 54—55:

2 Տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Անտիա Ներակացի, «Արարատ», 1936, էջ 96—104:

3 Տե՛ս Կ. Տեր-Մկրտչյան, Նշխարներ ակննայնն էրեզնական Հայրերի գրատեղե-
րից, «Արարատ», 1950, էջ 49—52, 53—61:

4 Տե՛ս Կ. Տեր-Մկրտչյան, Կնիթեր Հայ ժեյերթնան ճաշն, Բ գրակ, Գոփեանց ու
Մեյլը-Շահազարեանց, էջմրտին, 1914, էջ 6—8, 180—182:

5 Տե՛ս Անտիա Ներակացի, Տիեզերագիտութիւն և սոմար, ուշխատութիւններ
Ա. Արբանամյանի, Երևան, 1949, էջ XV, հուլիս, Անտիա Ներակացու ժառանգաբա-
րանը, Երևան, 1944, էջ 12, հուլիս, Օգիտութարանական ժբ քանի բնագրեր Հայկական
Անագրերում, «Նախադրական Անագրութուններ», պրակ Ա, Երևան, 1974, էջ
191—192:

6 Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, ԺՅ գարն Հայերն Անագրերի հիշատակարաններ, Ճառն Բ,
Երևան, 1958, էջ 412—413: Վերջերս N 2678 Անագրի հիման վրա Մովսէս Երզնկացու
Թուղթը հրատարակեց Ծ. Պարտաշյանը («էջմրտիկ», 1975, Ա, էջ 30—40, Գ, էջ 50—58):

- Ձ. 9ա—19ա.—Երատ հասարակաց Յովնանիսի Երզնկայցոյ:
- Է. 19ա—21ա.—Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի բռն-հաւատոյ:
- Ը. 21ա—24բ.—Վկայութիւնք մարգարէից յազազս Քրիստոսի:
- Ք. 25ա—34բ.—Գրիգորի սրբոյ վարդապետի... բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ և մահաւր վարոց առաքինութենէ, ի խնդրոյ նորին հարազատի Վարդանայ:
- Ժ. 34բ—39ա.—Սրբոյն Քառադի ի Հարցոզաց գրոց... ժողովեալ Մովսիսի վարդապետի:
- ժԱ. 39ա—54բ.—Քուրթ Ընդհանրական ներսիսի կարողիկոսի Հայոց:
- ժԲ. 54բ—57ա.— Եորին տեան ներսիսի սուր կարուղիկոսի, տիեզերալոյս վարդապետի, Գիւր Շրջաբերական առաքեալ ի կողմանս արեւելից ի Կարս:
- ժԳ. 57ա—58ա.—Եորեաւրդ յարութեան Կազարու սրբոց վարդապետաց փոքր ինչ յանկեալ նախերգան ի Յովնանիսէ (բ. 57 բ—ի տողաւանկում.— Յովնանիսի Երզնկայցոյ աւացեալ):
- ժԴ. 58ա—115ա.—Քուրթ:
- ժԵ. 115ա—117 բ.—Վասն մոլորման զտակին:
- ժԶ. 117բ—118բ.—Վասն անխմար նշխարին:
- ժԷ. 118բ—120ա.—Ընդդէմ այնոցիկ, որ վասն բաժակին մտին:
- ժԸ. 120ա—121ա.— Ընդդիմադրութիւն սակս չրոյն խառնելոյ ի սուր խորհուրդն:
- ժԹ. 121ա—122ա.—Յազազս միաւորութեան և բնութեան և զիմի և տնտեսութեան:
- Ի. 122ա—122բ.—Սոկրատա[յ] վասն Քաղկեդոնի ժողովոյն:
- ԻԱ. 122բ—123ա.—Յազազս ժողովացն, որ եղեն զկնի:
- ԻԲ. 123ա—123բ.—Վասն երկրորդ ժողովոյն:
- ԻԳ. 123բ—124ա.—Յազազս Քաղկեդոնի ժողովոյն:
- ԻԴ. 124ա—124բ.—Ի մի բնութիւն աւացեալ սուր վարդապետացն:
- ԻԵ. 125ա—125բ.—Քէ պարտ է խաշեցար սակ ի սուր աստուածն:
- ԻԶ. 125բ.—Վասն շարչարանաց տեան և խաշելութեանն:
- ԻԷ. 126ա.—Սակս միաւորութեան բնութեանցն Քրիստոսի:
- ԻԸ. 126ա—131ա.—Կիրղի աւացեալ ի բան մարգարէի:
- ԻԹ. 131ա—131բ.—Տեան ներսիսի Հայոց կարողիկոսի աւացեալ: Միում սուր տունեմ՝ զտան ծննդեանն Քրիստոսի և մկրտութեան ի վեց յունուարի:

Լ. 131բ—136բ.—Վկայութիւնք վասն ծննդեան Քրիստոսի և միտառ-
քեանն:

Ա. 137ա—138ա.—Վասն բազարացն Հայոց, զոր կորզեաց Մով-
սէս Կարենացի:

Բ. 138բ.—Յայտնութիւն և երեսմն ազանդատ և սուտ մարզաբէկն
Մահմետի: (Մխիթար Անեցու Պատմութեան մասն է կազմու):

Գ. 139ա—155բ.—Անանիայի Հայոց վարդապետի բան հակաճառու-
քեան ընդդէմ երկարնակաց:

Դ. 155բ—156ա.—Յաղագս առաջաւորաց սրանոց սուղ ինչ բան:

Ը. 156ա—156բ.—Յայտարարութիւն զրոջս, բէ ինչ կայ ի սմայ և
հանի զլոյսս բաժանի: (Հաջորդ ելութի զյիտացանկն է):

Զ. 156բ—174բ.—Տէր Սահփաննուսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի և ուր-
դափառ վարդապետի Հակաճառութիւն:

Ը. 174բ—180բ.—Պատմութիւն Խաւատայ Վահրամ վարդապետի:

Ը. 181ա—225բ.—Պատմութի Հայոց վարդապետի Պատաւխանի առ
Թէոփիստ:

Ը. 226ա—230բ.—Մրանելոյն Բարսղի Հարցմունք և Պատասխանք
զանազանք:

Ե. 229ա—229բ.—Հաւատմն բանից, յասից երանկեաց մեռցն
հարանց... ընդդէմ երկարնակաց, մանիխիստոսացն, աբխանոսացն և այ-
լոց բազմաց, զոր հաւաքեալ է վարդան վարդապետի:

ԵԱ. 230բ—231բ.— Պատմութիւն Մահմետի: (Մխիթար Անեցու
Պատմութեան մասն է):

ԵԲ. 232ա—257բ.— Պատմութիւն Մխիթարայ Անեցոյ:

ԵԳ. 258ա—315ա.— Տեառն Միխայէլի պատրիարքի Ասորոց համա-
ռայտ ժամանակաց զրոյցք:

ԵԴ.— 315ա—332բ.— Խորին տեառն Միխայէլի Յաղագս բանասա-
յական կարգի:

ԵԵ. 333ա—333բ.— Թարգմանիչ վարդան Արեւելոյն Երշտապարտեր:

ԵԶ. 334ա—334բ.— Առցից և վասն Արտնասա պատրիարքին:
(Քաղզված է Միխայիլ Ասորու Պատմութեանից):

ԵԸ. 334բ—335ա.— Արք երկու վանաց երիցուն... (Քաղզված է Մի-
խայիլ Ասորու Պատմութեանից):

ԵԸ. 335ա—341բ.— Տաւմար Եկեղեցոյ աստուծոյ:

ԵԹ. 341բ—342ա.— Յաղագս ամպոց և Եշանաց:

Ս. 342ա—344ա.— Անանիայի վասն երկնի:

ՍԱ. 344ա—346բ.—Յաղագս երկրի:

ՍԲ. 346բ—347բ.—Յաղագս ծովու:

ՍԳ. 347բ—348ա.—Յաղագս երկնային զարգաց:

ՍԴ. 348ա—349բ.—Յաղագս կանանց:

ՍԵ. 349բ—369ա.—Քանկ իմաստասիրաց:

ՍԶ. 369ա—370ա.—Յովնանու Որոտնեցոյ ասացեալ (Աղտր):

ՍԷ. 370ա—375բ.—Կէտոզ վարդապետի ժողոված (Կանոն):

ՍԸ. 375բ—378ա.—Քանկ Գրեգորի կարողիկոսի Հայոց, Տգայն կո-

չեցեալ:

ՍԹ. 278ա—384բ.— Ի քիտոյն Մխիթար վարդապետի, որ Գոշն կո-

չիւր:

Կ. 335ա—336ա.— Ասակ:

Ձևասորի գլխավոր հիշատակարանը (թ. 336ա).

«Գրեցաւ սուրբ գիրքս այս, որ կոչի թխթոց, ձեռամբ հիբոյս Մաթէոսի, քանզի սկսաւ ըզսա ՊՁԵ (1426) թվին և կատարեցաւ ՁԵԵ (1476) թվիս Հայոց, Ի իշատակ հոգոյ ազքատիս և առ ի վայելումն հարազատացն իմ՝ Իգնատիոս կրօնաւորին և Եսայի վարդապետին և Ոսկանն աշակերտի և Արիստակէսի, Եւ ունի գիրքս այս ինքեան զքովանդակ բանս ուղղափառ վարդապետաց և զճշմարիտ դասանութիւնն, որ ի Քրիստոս հաստատցիւ Որք օգտիք ի սմանէ՝ իշեցէք ի բարի դիմարս Մաթէոս, և աստուած զձեզ յիշէ ի փոռս իւր, ամէն»:

Մաթէոս գրչին ևն պատկանում նաև հետևյալ հիշատակագրութեանն երբը.

Թ. 21ա «Կարգա՛ և զՄաթէոս թաղփեալս յիշեա՛ս»:

Թ. 60բ «Ձանպիտան հոգս և զանաբ՛հնատ գրչախ և զեղկելի գծուչս Մաթէոս այսմ ծաղկարազ ոգնշա՛ւ մտանկի աղաչեմ, աղաչեմ, որք հանգիպիք սմա վերձանութեամբ, կամ արիւնակելով, յիշեսչիք զձեզ ի սուրբ աղաթսն ձեր, որ և զուր յիշեալ յիշիք ի Քրիստոսէլ աստուծոյ մերմէ»:

Թ. 71ա «Ձմեռեալս մեղաւք և զգերեալս ի բանաբկուլն զեղկելի գծուչս զՄաթէոս, նաև զձեռուպսն իմ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս, աղաչեմ յիշել սրտի մտաւք և աստուած զձեզ յիշեցէ ի դալստեանն իւրում, ամէն»:

Թ. 73բ «Ձգծողս յիշեա՛ ի տէր և մի՛ մոռանար աղաչեմ»:

Թ. 122ա «Կարգա՛ և զՄաթէոս գծուչս յիշեա՛ և աստուած՝ զրեզ»:

ԺՁ դարի վերջում ձեռագիրն արգևն դանկում էր Մխիթ-Շահնազարյանների գերզաստանում, որտեղ էլ գրվել ևն հետևյալ հիշատակագրութեանն երբը.

Ք. 386 ր Երարձեալ յիշեցէք զպարոն[աց պարոն և զիշխանաց] 7 յիշխանն զՄելիք Շահնա[զարն] և զհայրն իւր զՄելիքբէկն և զմայրն իւր զպարոն Խաթունազէն և զկենակիցն իւր զպարոն Յախրի[շահն] և զյիշխանատօյ որդիքն իւր զՀախնազա[րբէ]կն, զՇոաշբէկն, զԳիլանցիբէկն, և զՔամաւրբէկն, և զԱզրիբէկն, և զզուտարն իւր զԽաթունազէն, և զփոխեցեալսն առ աստուած՝ զպարոնաւէր Տահանէտն, և զպարոնաւոր Տէրունն, և զՔահիրն, և Շիրինպաշին, և զհամեստ հարսուներն իւր՝ զպարոն Վախախն, և զպարոն Քունամազէն, և զԱղալաւիքանն, և զԽորաբողոք որդիքն, թոռն իւր զՆազդին, և զհարազատ եղբայրսն իւր՝ զպարոն Ատիբէկն, որ տարաժամ ժահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս, և Պապլայրբէկն և որդին իւր զԼաւանդրբէկն, և զՄիրզայրբէկն և որդի իւր զՔազրխանն, և զալլ ամենալի արեան մերձաւորսն իւր՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն։ Եւ ուղիղ սրտիւ կենդանեացն կեանք և առողջութիւն խնդրեցէք ի բարբաբ արարէլն, և լի բերանով աստուած ողորմի ասացէք նշնեցեալոցն, և աստուած ձեզ ողորմեցի իւր միւս անգամ զայլտեսեանն, ամէն։

Գարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՄելիք Շահնազարն՝ զգոզկի յիշխանն, զպանծալի պարոնն, որ է յոյժ բարոյն բարի և բնութեամբն բազըք, զի է խիստ ազաւթաւէր և բնութեամբն յրստակ, և հնազանդ ամենայն եկեղեցապահաց, սուղիք ի գատասաւանն և անաւառ ի յանգիմանութիւնն, ազատ և որդի ազատի, յիշխանական փառաւք զարդարեալ։ Զի ի նախկի զարմից սորայ յորդոց յորդիս մինչև ի սայ հոգեոր և մարմնաւոր յիշխանութեամբ տիրեալ էին յերկրիս Գեղամայ։ Իսկ սայ կարի փառաւք նոխացոյց բարեբարն, թան զամենայն ազինս իւր մարմնաւոր յիշխանութեամբ։ Զի ի վերջացեալ ժամանակիս, զի ոչ գոյր նման սորայ յիշխան ի յազոս Հայոց, զի է յոյժ փարթամ գոյիւք և առատ հրեշիւք, լցեալ ի պարզեացն յաստուծոյ ամենայն առատութեամբ և հզար յիշխանութեամբ բարգաւաննայ, պատուեալ և մեծարեալ ի խրրոսիս կայսերէն Գարսից ի շահ Քահնազէն և ի շահ Խուտայրանազէն և...։

Ք. 174 ր ԵՍՍ անարժան Մանիշարս գիրեցի, որդի պարոն Քամայպէկին, թոռն պարոն Շահնազարին։ Գիրս գիրեցն է[ն] տարին, ինչ Դարայգոզն, Ամադովն գնացին, շահն Գարհայազատ էր, Փարհայպատայ գնացին ի Սպայնան, որ շատ յուշացան մեք էստեղն զայն նապայ բաշեցիք Ամիրզունայ խանին ձեռին։ Որ յով կարգայ՝ աստուած ողորմ[ի] ասի լի բերանով։

7 Փոխադրեալ եղևո՞վ վերափակեալմներք, Լույն գերատաւանով գրված ալլ հիշատակարաններէ հիման վրա, կատարել է Կ. Տեր-Յիզայրյանը։

Ք. 250բ ԵՊարձեալ իշեցէք Նիազպէկն, որդին իւր Իսայպէկ, իւր Ատիպէկն, և իւր Պենկազարն, և որդին իւր Միրզապէկն, և Շալայպէկն, և Գանկայպէկն(“), զուտրն... և Նաչուխան, և Քարունան: Ով կարդայ, մի բն[խան] ոչորմի ասի՝ աստուած Նրան ոչորմիք:

Ք. 253բ ԵՊարձեալ իշեցէք զպարուն զԷսայպէկն, որդի Մելիք Շահ-Նազարին, և զանդրանիկ որդին իւր Ապազպէկն, և Աստուածատուրն, և զՆիազպէկն. որդիք էին զԷսայպէկին: Ով որ կարդայ լի բերանով ոչորմի ասի՝ աստուած իւրանն ոչորմեսցէ...:

Ք. 256ա ԵՍԱ Աստուածատուրս զիրենցի, որդի Իսայ խանին, թոռն Մելիք Շահնազարին, թվին ԹԿԲ (1613):

Ք. 356բ ԵՊարձեալ իշեցէք ի Քրիստոս զպարուն Շահնազարին զնորայրորդսն թոռնունքն՝ զպարուն Ղարայզոզն, զպարուն Ածապազն, ալիզ, սիրելի խելօք զպարուն Մանիչարին: Տով որ կարդայ լի բերանով աստուած ոչորմի ասի՝ աստուած իւրանն ոչորմեսցի, ամէնս:

Վերջին գրառումները կատարվել են ԺԸ դարում.

Ք. 138ա ԵՍԱ զուստանցի սուսանուն Զարտրիայ Հանգիպէցայ այս անգին սուրբ գր[ոյս] թվին ԹՃՀԱ (1722): ՄԶ (56) ամաց հասի...:

Ք. 242բ ԵՈՎ սբ կարդայ զԱւար տէր քահանայ իշեա՝ աստուած զնայ իշէ իւր միտ անգամ զաւստաննս:

Ք. 387ա ԵՓարք [ամեն]աստուրք՝ երբ[որդու]թեանն՝ հօր] և որդւոյ [և սուրբ հոգ]ւոյն, անբաժանելի և միասնական և զուգակշիռ անբաժան և համագոյ և հաւասար միապատիւ աստուածութեան, ամէն: Արդ՝ սգորմութեամբն աստուծոյ ես անարժան և մեղս[ամա]ծ և անարժան Պետրոս, անուամբ միայն և ոչ արդեամբ, սարկաւազս, որ յերկրէն Վրաց և քաղաքէն Տփլիսոց, անսնալ զայս աստուածաշունչ և յոյժ գովելի աստուածապատում գիրքս, որ կուի Քիթոց, որում կայ ի սմա պարունակեալ կանոնք աստուածագիր օրինաց և զաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյս Հայաստանեաց՝ հաւարեալ Հին և Նոր կառկարանաց, և ստուածք սրբոց և ուղղափառ և միա[գասն] սուրբ երրորդութեան և ի մի բնութիւն բանին մարմնացելս յստատգմանս հարցն, նաև պատմութեանցն Միխայիլ վարդապետի, այլ և բնդ՝ Մահմէդի մուսուրթիւն և վասն որպիսութեան Ղուրանին, զոր Հշմարթուն աստ պատմի, նաև այլ բազում յոյժ օգտակարք ընթերցասէլք արանցդ աստ գտանի՝ հօգնոր բուրաստանիս: Եւ իմ տեսեալ սորա յոյժ քակեալ կազմից և անարգ տեղեալ՝ զասն այն յուսացա աստուած և Հենն արկի ի սա նորոգելույս Զօր

Է Փակագծերի մէջ տեղաւոր վերահանգումները Կ. Տէր-Մկրտչյանինն են:

տէր եւ կարողութիւն շաղագոս նորոգմանն, քանզի ձեռամբ իմով կաշ-
մեցի՝ յիշատակ ծնողաց իմոց, իմոց՝ ի վայելումն քաջ բարունայն եւ
միշտ կախեալ նգանց եւ անապագ փափագանօք ընթերցման աստուա-
ծային սուրբ մատենանց՝ Ղազար աստուածաբանութեան հօրն եւ վարդա-
պետի իմոյ, որ է յերկրէն Գանձակոյ, ի գեղէն Գնաշենոյ: Նորոգեցաւ
գառն եւ դմեա ամանակիս, որ ոչ կարէ որ պատմել նեղութիւն եւ սուգս,
որում թագաւորն Պարսից Նազիր շահ կոչեցեալ, այր քաշազօր եւ սաղ-
մասէր, ունէր պատերազմն ընդ ազգին Իսմայիլացոց եւ պաշարեալ Կառ-
նոյ քաղաքն՝ շուրջ նորօք նստել, վասն ոսնկաց եւ յայլ պիտուից զօրաց
նորա բոլոր արեւելքն տալլ:

Արդ՝ եղև նորօգեալ ի դուռն անապատիս Աղնասարա, որում աստ
բնակեալ ենք միաբան, առ յոտա վերայդեալ սուրբ հօրն իմոյ, զոր տէր
աստուած սոսցէ վայելումն զսայ եւ անսայթաք ի ժոց նկեղնցոյ պահն-
ցէ, ամէն:

Ով դուք, աստուածատէր ընթերցողք, յորժամ հանդիպիք ոմայ՝ միով
հայրմերի յիշեցէք հանգուցեալ ծնօղբս իմ Գասպարն եւ Շահխանումն,
եղբայրն իմ Աթապէկն, որ դուք յիշեալ եւ գրեալ լիցի անուանս ձեր ժա-
տեանն կենաց, ամէն:

ՌՃՂԿ (1744) թվին եւ ամսեանն յուլիսի Ա-ումն: Հոգացն հանգու եւ
հայրն սոսցէքս:

Գրութեան երկար ժամանակամիջոցն եւ տարբեր գրչութիւնները Կա-
րապետ Տեր-Մկրտչյանին առիթ են տվել կարծելու, որ ձեռագիրը գրված
է տարբեր գրիչների կողմից⁹, Սակայն այլ ձեռագրերի հիշատակարան-
ներում պահպանված անգնկութիւնները հնարավորութեան են առիթս
որոշելու Մաթեոս գրչի ինքնութիւնը եւ պարզելու, որ նա, ապրելով ավե-
լի քան ութսուն տարի, ինքն էլ սկսել եւ ավարտել է ձեռագրի գրութիւնը:
N 2678 ձեռագրում հիշատակված Թգնատիսին, Ասայուն, Արիստակեսին
եւ Հօսիսկին հանդիպում ենք նաև 1456 թ. Վերի Նորավանքում ընդօրի-
նակված Տոնականի (Մաշտոցի անվան Մատենադարան N 993) հիշա-
տակարանում, ուր նրանք կրկին հանդես են գալիս իբրև պատվիրատու-
ներ¹⁰: Այստեղ գրիչը հիշում է հօրը եւ հօրեկորը՝ Սուլթան եւ Թգիթ օղա-
ներին ու ժօրը՝ Քուլթիկնուն, ինչպես նաև իր մյուս հարազատներին:
Այս անունների համեմատութեանը Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
N 1569 գրչագրի հիշատակարանում¹¹ հիշված անունների հետ ցույց է

9 ՏՆ՝ Կ. Տեր-Մկրտչյան, Գովեակք եւ Մեյր-Շահագարեակք, էջ 6:

10 Լ. Խաչիկյան, Էջ. աշխ., ժառ Բ, էջ 64—66:

11 Լ. Խաչիկյան, Էջ. աշխ., ժառ Ա, Կրեան, 1938, էջ 408—410:

տայիս, որ 1431 թ. ընդօրինակված N 1569 ձեռագրի գրիչն ևս նույն Մաթևոսն է: Զեռագրերի հիշատակարաններում, բարերախոտարար, պահպանելի ևս տեղեկություններ նաև Մաթևոսի գործունեության ժամանակաշրջանի մասին: 1456 թ. արտագրված մեկ այլ գրչագրում (Մաշտոցի անվան Մատենադարան N 1300) Մաթևոսը իրեն համարում է 60 տարեկան¹², իսկ 1473 թ. Եղեղիսում գրված Գանձարանի հիշատակարանում¹³: Այսպեզ նկատվող 3 ասորվա ասորերությունը Հակոբն չէ և կարծիք է ընդունելի, որ Մաթևոս գրիչը մնվի է ժԳ դարի 90-ական թվականներին: Լեռաբար, միանգամայն հեռավոր է, որ նա 1420—76 թթ. ընդօրինակեր N 2678 ձեռագիրը: Միևնույն ձեռագրում երկու գրչությունների առկայությունը չպետք է ստրակուսանքի տեղիք տա, բանի որ Մաթևոս գրիչը ձեռագրեր է ընդօրինակել և՛ բույրգրով, և՛ նուարգրով¹⁴: Բնական է, որ Մաթևոսի բազմամիկ հիշատակագրությունները գրված են ինչպես նուարգրով, այնպես էլ բույրգրով: Մաթևոս գրչի գործունեության հիմնական վայրը Վայոց ձորն է, ուստի կարելի է ենթադրել, որ N 2678 ձեռագիրը ևս գրված է այնտեղ:

Մխիթար Անեցու Պատմության այլ ձեռագիր հայագիտությունը առայժմ հայանի չէ: Տարահուսանքի տեղիք է տալիս, սակայն, սՀայապատումում ապագրված Մխիթար Անեցու Պատմության գործիչի հավածք, որը բազում ասորեթերցումներ է պարունակում: Հրատարակիչը չի հայտնում, թե ո՞ր կամ ի՞նչ ձեռագրի հիման վրա է կառարված հրատարակումը: Այդ ասորեթերցումները, որպես կանոն, մթազևում և ազատվազում են Պատմության ընդգիրք, ուստի դժվար է դրանք դիտել իրեն հրատարակչական սրբագրումներ և մանավանդ՝ վերագրել բազմաձևուս Ալիշանին: Զնաարքրական է, որ Ալիշանը ի մոտո ժանոթ էր Պատմության մեզ հասած մասին՝ մինչև Պատկանյանի հրատարակությունը: Այդ նմ վկայում նրա սճնորհալի և պարագայ իրա աշխատության այն տեղիքը, որոնք վերաբերում են Մխիթար Անեցուն և նրա Պատմությանը: Զավանարար, Ալիշանը ձեռքի տակ ունեցել է Մխիթար Անեցու Պատմության այլ ընդօրինակություն, որը թիում է կամ մեզ անձանոթ որևէ ձեռագրից կամ, եթե արտագրված է N 2678 ձեռագրից, ապա ընդօրին-

¹² Ա. Խոշիկյան, Եզվ. աշխ., մասն Բ, էջ 66:

¹³ Եռյն տեղում, էջ 347:

¹⁴ Ալուպետ, N 993 ձեռագիրը գրված է բույրգրով, N 1200-ը՝ նուարգրով, իսկ N 1550-ը՝ բույրգրով: Տե՛ս սճուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Հ. Ա, էջ 454, 520—521, 585:

նակումը կատարվել է քաղում խաթարումներով ու սխալներով: Զարմանալի է, որ Ալիշանը, տեղյակ լինելով Պատկանյանի հրատարակությանը, «Հայապատում»-ում հրատարակելիք հատվածը չի վերցրել այստեղից, կամ գուցե դրա հիման վրա ուզողսմներ չի կատարել: Երկու հրատարակությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ եթե անգամ «Հայապատում»-ի աարքնիներցումներն ունեն ձեռագրական կոմսներն են քիսում են հայագիտությանն անծանոթ ձեռագրից՝ գարծյալ սխալ ու մերժելի են¹⁵: Բավարարվենք միայն մեկ օրինակով, զուգահեռ համեմատելով Ստեփանոս Թրքեյյանի Պատմության առաջաբանից մի հատված, որը գրված է՝ աչքի առաջ ունենալով Մխիթար Անեցու աշխատության նախաբանը:

«Հայապատում»

Պատկանյան

Ստեփանոս Թրքեյյան

Միևայր Աստուծո՛վ ի քո-
կերն ժառնին աշխար-
հովնչ Կանգնարածաց, ոչ
ստեալ՝ սատար և նե-
ցուկ զազմս արքոց, նա
և զգառնուօր բանիս, ան-
սայթար հաւատով կու-
սուցուր զարտազար մը-
տաց՝ ի յայն անկար-
ծելի և ի սէրն անկեղծա-
ւոր, և արկչն զբարեօայց
ի Բանն՝ որ բանիս զոյա-
թոյց զգնուցս ամենայն
ուղղեցուր զմահոյի բա-
նիս ի վերայ միանայ ան-
փոխանայ ծովոյս խո-
րովան, ... որով աւար-
առն բանն է քոչ և ան-
մայր նաւապարհն (էջ
410)

Միևայր աստուծո՛վ ի սը-
կերն ժառնին աշխար-
հովնչ Կանգնարածաց, ոչ
ստեալ սատար և նե-
ցուկ զազմս արքոց, նա
և զգառնուօր բանիս, ան-
սայթար հաւատով կուսու-
ցուր զարտազար մտաց
ի յայն անկարծելի և ի
սէրն անկեղծաւոր: Ըստի-
պէս զարարուայր ի Բա-
նն, որ բանիս զոյաթոյց
զգնուցս ամենայն, ուղ-
ղեցուր զմահոյի բանիս
ի վերայ միանայ անփո-
խանայ ծովոս խորու-
թան... որով աւարան և
նավահանգիսան յանն է
քոչ և անմայր նաւապար-
հն: (էջ 1)

Սակ սոյ սատար ասուլ
նեցուկ և օրհակն զազ-
մս նսինի սուրբ Հայրա-
պետացն և զներ իսկ բն-
միջոցաց... կառուցից
զարտազար մտաց ի
յայն անկարծելի և ի սէ-
րն անկեղծաւոր, և զո-
րացուլ ի Բանն որ բա-
նիս զոյաթոյց զգնուցս ամ-
ենայն՝ ուղղեցուր զբն-
մացս բանիս ի վերայ ան-
յայտ շուղաց անկեղծ ան-
ճիս՝ սկիզբն ամենով հա-
մաստոյար Հին և նոր զրու-
ցաց յովանակեան վիպա-
գրութեանս որով աւարան
և նաւահանգիսան յանն է
քոչ և անմայր նաւապար-
հն: (էջ 9-10)

Ալիշանը հետևյալ կերպ է ծանոթագրել ընդգծված բառը. «Ուրիշ հեղինակի քով գրուած կայ Նարսազար, իրրև խմբապետ նշանակելով՝ այս տեղ գուցէ անլի յարմար էր քսել շար-սաղապ, իրրև ցնդած միտք»¹⁶:

¹⁵ Նուրբադր է, Ալիշանը օգտվել է Վենետիկյան Ձ 54 ձեռագրից, ան՝ «Մայր քույակ Հայերն ձեռագրոց ժառանգարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», Կ. Ք, Վենետիկ, 1924, էջ 1219:

¹⁶ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Կ. Ք, Վենետիկ, 1907, էջ 410:

Այստեղ, առկայն, նման արբազրման կարիք բուրբովին չկա. երկու հեղի-
նակներն էլ ցանկանում են առնել, որ հաստատում են իրենց մտքերի նա-
խահիմքը՝ «զարչապարզ», բունի որ նրանք նոր էին սկսում իրենց Պատ-
մությաններն և իրենց սկսած գծվարին գործն ավարտին հասցնելու հա-
մար օգնություն ու օժանդակություն էին խնդրելու:

Պատկանյանը, խորագրելով իր հրատարակությունը «Մխիթարայ
Անեցոյ Պատմութիւն. Սկիզբն, գլուխը Ի՛նչ, կամա-աղամա հետագա
քննության է թողնում Պատմությանը կցված այն գլխի Մխիթար Անեցուն
պատկանելւ-լպատկանելու հարցը, որը, ըստ իր ծանոթագրության՝ առան-
կին էր ձեռագրում: Այս գլուխը¹⁷ ձեռագրում արճւղած է 2 մասի (թթ.
138 ք. 230ք—231ք), 138ք թերթի փոքրիկ հատվածի վերնագիրը Պատ-
կանյանը պահպանել է, իսկ թերթ 230ք—231ք-ի «Պատմութիւն Մահմե-
տի» խորագիրը կրող հատվածը միացրել է առաջինին: Հրատարակչի այս
վերակազմության ճշտության մասին է վկայում ձեռագրի գլխացանկը,
որ (թ. 5ք) կարգում ենք. «ԾԲ. Յայնութիւն և երևումն Մահմետի, իսկ
պակասն ի Կ համարն է գրած, ա՛ն՛ս: Իսկ Ես թերթի գրությունը հաս-
տատում է, որ ԾԲ և Կ համարները կրող նյութերը, միմյանց շարունակու-
թյունը լինելուց բացի, անխզելի կապի մեջ են Մխիթար Անեցոյ Պատմու-
թյան վերջին այն գլուխների հետ, որոնցում պատմվում են Մահմեդի
մասին առասպելները. «Կ. Հաւարումն բանից ընդդէմ երկարնակաց:
Յետ այսմէ՛ պակասորդն Մահմետի, ա՛ն՛ս և գրէ՛: Բայց առաջն ԾԲ հա-
մարն է գրած, իսկ զառասպելն Մահմետի, որ Հ համարն է գրած՝ զայս
յեւ առաջին գրեա՛ւ և կարգա՛յ, որ ԾԲ համարն է գրած: 231ք թերթի
վերջում ևս գրիչը հիշեցնում է, որ Մահմեդի առասպելների մասին զըր-
ված է Հ համարում: Մակայն, երբ համոզվում ենք, որ Մահմեդի մասին
ձեռագրում եղած բոլոր հատվածները մի ընդհանրություն են կազմում,
հետևյալ կասկածն է առաջանում. արդո՞ք ձեռագրում չունենք մի նոր
երկ, նման Մահմեդի և մահմեդականության մասին ձեռագրերում ցրված
բազում այլ գործերի, որի հեղինակը Մխիթար Անեցին չէ: Բարեբախտա-
բար, Վարդան Արեւելցոյ Պատմությունում պահպանվել է Մխիթար Անե-
ցոյց թաղված մի հատված, որի և Մխիթար Անեցոյ Պատմությունից մեզ
հասած վերջին գլխի ընագրական համեմատությունը փարատում է վե-
րո՞հիշյալ կասկածը:

¹⁷ Տե՛ս «Մխիթարայ Անեցոյ Պատմութիւն», էջ 46—48:

Սա էր վերջին յազգէն Մահմետի, սուլտան: Զորոյ անաւ զիշխանութիւն որդին Մարտնայ՝ Մահմուտ սուլտանն, և այլ ոչ ևս հասին ի նոյն պատին իշխանական: Առ ետցանէ ատին ազգն Քուրքաց՝ Մարտնակիցն, զոր յիրումն տեղւոջ գրեցանք ստոյգ գտակաւ: Եւ իբրև անկան ի սուլտանական ճոխութենէն ազգն Մահմետի, յայնմ հետէ խալիֆայշ անուանեցան մինչև ցայսուր: Եւ ատին զսուլտանական աթոռն և զանունն Սկիւթականն, որպէս ասացաք, որ լինի թիւ ամացն Մահմետի մինչև ցայս վերջինս Մուքրազի՝ ամբ ԲՃԵԶ և իշխանք Կ: (էջ 104)

Իսկ պատուական երէցն Մխիթար Անեցին, որոյ յիշատակն ի գիրն կենաց, այսպէս ասէ. Յալով աշխատ եղէ գտանել զորպէս սուլտանացն՝ ար ի բուրցաց, և զտիշնորճօքն Ատուծոյ այսպէս Մահմուտն՝ զոր ասացաք, Մրքթթանայ որդի, յանշահից մեծացնայ՝ որպէս Արտաշիրն Մասունեան, և երարն զիշխանութիւնն Մահմետի ազգին ի Մահմատ Մուքրազէ, երեսներոզ երոզ ի Մահմետայ, յեկեբիւր քառասուն և վեցերոզ ամի իլլխանութեան ևոցա: (էջ 94)

Ինչպե՞ս տեսնում ենք, երկու Պատմութիւնների տվյալները՝ Մահմեդից հետո իշխած խալիֆաների թվի և երանց զահակալութիւնն օտարիների զումարի վերաբերյալ, կատարելագոն համապատասխանում են իրար: Վարդան Արևելցու Պատմութիւնում պահպանված հատվածում պատմություն է հենց այն, որը խոստանում էր ավանդել Մխիթար Անեցին բառայն գտակաւ¹²: Վարդան Արևելցու միջնորդագրմամբ մեզ հասած հատվածում Մխիթար Անեցին գրում է. «Մահմուտն՝ զոր ասացաք, բանի որ նա վազուց, այն գլխում, որը ամբողջությամբ մեզ է հասել, արդեն գրել էր այդ մասին»:

Այսպիսով, Մխիթար Անեցու Պատմութիւնից մեզ են հասել ոչ թմ

¹² Մխիթար Անեցու խոսքերը՝ Քուրք-սելջուկների վաղ շրջանի պատմութիւնն ավանդելու գծաբաղադրանքի վերաբերյալ, ամենին էլ շտապագոյնով շարժւել է համարել: Կրթական Կանոնակցում, օրինակ, ինչ հաջողվել այդ մասին տեղեկութիւններ ցանկ որն ազդուրում և նա հարկազրկւմ է եղել հրամարդել այդ հարցը լուսարանելուց. «Թայց զի զանուան ճոցա (սկիւթ-աներ)՝ Քուրք-սելջուկների—Ղ. Մ.) ոչ ուրեք գտաք գրեալ վաստ այնպիսի և ոչ մէք կարացաք զորմելո (Սիրազու Կանոնակցի), Պատմութիւն Հայոց, աշխատաբարությամբ Կ. Մելիք-Յանչանյանի, Երևան, 1961, էջ 87»:

առաջին ըսանյոթ, ալ ըսանութ զլուսնները, եթէ պահպանելու լինենք Պատկանյանի կատարած գլխակարգումը: Սակայն այն վիճելի է, իսկ առաջին ութ զլուսնների համարակալումը՝ հաստատապես սխալ: Հրատարակիչը ճիշտ չի վարվել՝ «Կարգ կաթողիկոսացու»-ն և հայոց նահապետների և թագավորների ցանկերն առանձին «Գ» և «Դ» զլուսններ եշանակելով, քանի որ, ինչպես ճիշտ գիտել է Ալիշանը, առաջին զլուսնների սկզբնատառերը հոգում են «Մխիթար» անունը, իսկ Պատկանյանի գլխակարգումը սկզբնատառերի հերթականությունը խախտվել է:

Ներկա հրատարակությունում զլուսնների նոր դասավորությունն առաջարկելու փորձ չի արվել, նկատի ունենալով այն պարագան, որ մեզ շին հասել Պատմության ալ ձեռագրեր, իսկ դրանք որոշ հնարավորություններ կարող էին ընձենել՝ հնգինակային գլխակարգումը վերականգնելու համար: Ուստի, շնայած ձեռագրի գլխակարգման նշումները ևս կատարածն չէ, զլուսնների դասավորությունը արվում է ըստ ձեռագրի: Փերովրե Պատկանյանը հակառակն աշխատանք է կատարել անհջի պատմիչի երկը գիտական հասարակայնությունը ներկայացնելու համար: Անվանի բանասերը, բնագիրը համեմատելով Պատմության աղբյուրների հետ՝ բազմաթիվ լրացումներ և ճշտումներ է կատարել, տողատակերում նշել սկզբնաղբյուրները և ալլն: Հրատարակչի սրբագրական շտաբումների շնորհիվ Մխիթար Անեցու պատմական երկը դարձել է նկատելիորեն հասակ և գյուրբբունելի: Սակայն այս ամենն անհայտ է մնում ձեռագրին անձանոթ ընթերցողին, որովհետև հրատարակության առաջաբանում ոչինչ չի ասվում ո՛ր ձեռագրի և ո՛ր էլ հրատարակչի կատարած աշխատանքի մասին: Պատկանյանը նաև խիստ հազվագեղ է իր կողմից բնագիր ներմուծված բառը վերցրել փակագծերում, կամ տողատակ ծանոթությունը հայտնել իր կատարած սրբագրումների մասին:

Ներկա հրատարակությունը կատարված է հայ մատենագիրների երկերի վերջին հրատարակությունների ժամանակ մշակված սկզբունքներով: Տողատակերում նշվել են ինչպես ձեռագրի (Ձ), այնպես էլ Պատկանյանի հրատարակության (Պ) բոլոր այն ընթերցվածքները, որոնք գուրս են թողնվել բնագրից: Առանձին շին նշվել միայն օ-ի վերականգնումները ա-ով, բառալիքից յ-ի ավելացումները, սեռական հոլովի վերջավորություններում ռ-ի պակասի լրացումներն և դ-ի փոխարեն ա-ի, ա-ի տեղում վ-ի գրությունները, ձեռագրում ք-ի հավելագրությունները, որոնք կատարվել են արդեն Պատկանյանի կողմից: Բնագրում ալ երկբարբառի վերականգնումն արգարացվում է նրանով, որ ձեռագրական փաստերը ցույց են տալիս դասական ուղղագրության գոյությունը մայր

ձեռագրում: Այսպես, գրիչը աւ-ը միշտ փոխարինելով օ-ով, ակամա սայթաքում է գրելով՝ «Արչօրէ», «Արչօրի»: Նա թեև միշտ գրում է «ԵՅՕՆ», սակայն մեկ անգամ նշույթյաժք ընդգործնակել է «ՃԱԻՐ» և այլն: Տար-ընթերցումներում շեն նշվել նաև առաջին հրատարակության «Հոսովմ» և «Հոսովմեացի»: Նամանի գրելածների փոխարինումները՝ ձեռագրով վիայ-ված և առավել սպասելի «Հոսմ» և «Հոսմեացի» ձևերով: Տողատակերում առանց բացառության արվել են բոլոր հատուկ անունների օտարերու-թյունները:

Ներկա հրատարակությունը խորագրվել է միշտ այնպես, ինչպես իր աշխատությունը կոչում է հեղինակը առաջին իսկ տողում՝ «Մատենան աշխարհավէպ հանդիսարանաց»: Երկատիրության գլուխները վերնագրել ենք «Ծառ»-եր, ինչպես որ պահպանվել է երկրորդ գլխի վերատառության մեջ: Նման վերականգնման իրավացիությունը հաստատում է և Մխիթար Անեցիին, որը առաջարկում գրում է՝ «Ծառ երիտ հատածս բազմատարազ ճառիք ոչ զանգաղեցից գրել»¹⁵: Գլուխների բովանդակությունը ծանուցող վերնագրերին նախորդող «Ծառ առաջին», «Ծառ երրորդ» և հետագա խորագրերը քննարկ են ներմուծված մեր կողմից:

Չենք պահպանել ամբողջ երկի ձեռագրական խորագրերը՝ «ՀանդէսԲրանից աշխարհագումար գրուցաց, տիեզերապատում անցից՝ վիպասանայ ի Բաշ գիւնականէն Մխիթարայ, ասագրիցու մեծ կարողիկէն Անոյ հոյակապ Բաղամի, ի խնդրոյ հաւր Հառնեայի Գրիգորոյ վարդապետի», որը հեղինակային լինել չի կարող:

Պատմության քննարկը լրացված և վերականգնված է այն դեպքերում, երբ առանց դրա նախադասության իմաստը մութ է մնում, կամ պակասում է պատմիչի հիշած զահակայի իշխանության տարեբանակը: Պատկանյանի կատարած վերականգնումները ճշգրտել են և նշվել անհյունավոր փակագծերով (< >), իսկ ներկա հրատարակության ժամանակ քննարկ ներմուծված ավելացումները առնվել են ուղղանկյուն փակագծերի մեջ ([]): Եթե քննարկը վերականգնվել է Պատմության աղբյուրների հիման վրա, ապա տողատակ ծանոթությամբ հիշվում է այն հեղինակի անունը, որի երկի հիման վրա կատարվել է լրացումը: Պատմության քննարկ են ներմուծվել այն արբարում-վերականգնումները, որոնք կատարվել են հրատարակությանը կից ուսումնասիրությունում:

¹⁵ Մխիթար Անեցի, էջ 67:

ՄԻԻՔԱՐ ԱՆԵՑԻ

ՄԱՏԵԱՆ ՍՇԽԱՐՀԱՎԷՊ ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆԱՅ

232ա Միտնալը աստուծով ի սկիզբն մատենիս աշխարհալէպ հան-
 օրոտարանացս, ոյժ անեալ, սատար և նեցուկ զազալիս սրբոց, ևս
 և զպատճառի բանիս, անսայթաք հաւատով կառուցցուք զգարչա-
 ւպար մտացս ի յայն անկարծելի և ի սէրն անկեղծաւոր: Եւ այնպէս
 5 զարացեալք ի բանէն, որ բանիս գոյացոյց զեղեալքս ամենայն,
 ուղղեցցուք զմակոյկ բանիս ի վերայ մկանաց անդեղահայեաց
 ժողուս խորութեան: Ի ձեռն անեալ զայս մոյթ սրտի և ...զայթ՝
 պարանոցի, որում ատարտն և ետահանգիսան յանձն է քաշ և ան-
 մոլար նաւապետի: Եւ արդ՝ ըստ կատարելոցն հրահանգից ի սո-
 10 փնտաական յնդանակն, պարտ է յամենայնում յառաչարկու-
 թեանցն ետի՝ քան զամենայն հարկատրուպէս ցուցանել, թէ յա-
 զագս ո՞չք է բանս, յորում և զբովանդակ մթերս շահիցն և զհոյս
 օւզառութեանցն յայտ ածել և առաջի դեկ: Եւ այս, զի զմիտս ըն-
 15 մերցողացն և շողացն առանկ յամարագոյնս արասցէ և ի վար-
 սումն մատենիս փութագոյնս և անյապագս մղեցցէ: Եւ արդ՝ է
 բանս սակս բացայայտութեան անցելոց իրաց՝ լուաց և վառաց,
 արեաց և անարեաց, խաղմից, հինից և խաղաղութեանց, պէս պէս
 232բ և զանազան գրուցաալլութեանց, որ ըստ ներգոյս սղամանակ
 տեղեկութեամբ թեացեալ լնգամայ հետէ մինչ ի բնաին վերջի
 20 ամանակս՝ յատրս ճօղանկոսի թագաւորի: Եւ անտի լայն և տա-
 րած բանիք լինարեակեալ մինչ ի Ութ թուականս: Իսկ մթերք
 շահիցն ի սմա ամբարնոց. նախ՝ յուսաւորութիւն ոգոյ ի զանա-
 զան բանս և ի դիտութիւնս, ետ և՛ ի բարեացն զլան շահմարանել
 և ի վատթարացն զՆարս զգուշանացն հայթայթել, յորմէ և ճողո-
 25 պրբեալ լինին բազում ոգիք ի շար սազրոզաց: Եւ երկրորդ՝ զկեն-
 ցազոյս ուսանել զզանազան բազարաւարութիւնս. ի թագաւորացն՝
 զթագաւորականն ընդստութիւն, յիշխանաց՝ զիշխանականն ըն-

* Բարձր սառչն մաղ բոց է թղեզած:

Թացս, ի գինուորաց՝ զմարդ մրցական հանդիսիցն: Եմանապէս և
 յայլոցն՝ զայլան. ըստ հողերին՝ զհողերն, ըստ կենցաղոյս՝
 զմարմնատրն: Քանզի յայտպիսի պատմութեանց ուսաք, թէ յա-
 րարչէն ստեղծեալ մեր միայն եմք անձնիշխան ի սեռս կենդանեաց:

5 Որ յարարչապատում մատենի անդ՝ ես և զբարձրագոյնն ասելի է,
 քանզի սովաւ ծանեաք զբնութիւն արարածոցս եզական զու, յուէից
 ածեալ ի գոյութիւն յարարչէն՝ Ի սմանէ՝ թէ լքաք, թողաք զվարն
 վայելչական և թէ՛ մերկացաք ի փառաց և կողոպտեցաք յանմա-
 հութենէ: Սա ուսոյց մեզ՝, թէ քանսարկուն պատահաց զգարզն

10 մեր ցանկալի և զխայտառահեանս մեր տերևոյն կարատացոյց,
 զամբարտակին սկայից կործանումն, զնոյի յայտնի պատիւն, թէ
 արդարք այսպէս պատուով պատուին, զՄեղիսեղեկին՝, զԱրրա-
 համուն՝, զՂովտայն և զԿնոշն, զԵրկնատեղաց հրացանութիւնն,
 զբովանդակ Եգիպտոսին, զՄովսէսին և զանապատին, զԵրկրին

15 անտեաց և զայլն ամենայն միւշի ցՔրիստոս: Զամենատենէ՝

233ա յուսոյ գալստեանն առ մարդիկ, և զանպայման ցնծութեան զործս,
 և զբանս, և զարդինս, որ ինչ յարէնս և ի մարգարէս և յանաա-
 բանս՝ պատմութեամբ ուսաք և իմաստնացաք: Եւ եթէ ժամանա-
 կագրութիւն ոչ էր՝ առաջալուսք և այլանդակ զբուցաւք և անդէպ

20 հերձուածովք լի էր և կեղեցի: Կամ թէ զարգարն ասել՝ զոյիսն ոչ իսկ
 հետք հաւատոյ և Եշմարտութեան: Եթէ ոչ էին քանոն և տիպք
 պատմութեան, որ տուան մեզ ի սրբոց ասանդոզացն զարուստ բա-
 նին, և կամ զործք առաքելոցն, կամ այլք սոցին նման, որ ուսու-
 ցին՝ մեզ զգիճարանութիւն ուղղացն բնդ թիւրսն: Եւ թէ՛ ոչ ի պատ-

25 մագրութենէ առնուաք ուսանէաք զանապարհ՝ առաքինութեան և
 զզնացս, որ ուղիզն է՝ ամենայն որ կործանէր, անկանէր ի խոր-
 խորառս կորստեան: Ոչ որ ծանալթ հաւատաի զբուցաց և ոչ տե-
 ղեակ կարգաց առաջնորդաց և թագաւորաց՝ ո՛չ զիսութիւն, թէ

30 յարն այսու առաքինացան և ոչ զգչումն, թէ վասն այսպիսի կե-
 նաց վատքն պատժապարտեցան: Զի թէ որ այշափ մանրապա-
 տում և զոն հետցն և նորոյս կարգք, և կրտանք, և զործք, և բանք և
 ցանկապատեցաւ այդիս քրիստոսաառնկ, զեւ եւ մտանեն, ապա-
 կանեն ազուէսք ժանտագործք և խառնափնդորեն զոն Եշմարտու-

1 Գ արարչին

2 Գ ուսոյ զմեզ

3 Գ զՄեղիսեղեկին 2 զՄեղիսեղեկ-

4 Գ զԱրրահամուն

5 Գ զամենատենչ

6 Գ ուրուցն

7 Գ եթէ

5 Թեան. զի՞նչ ինչ արգելք էր ի շարաց, որ ոչ գործէր ի մէջ ազիտաց
 և անծանաթից զհառութեան: Արդ՝ որպէս յայտնի է գիտնոց յոյժ
 ապառութիւն սորա, ձեռն ի գործ արասցուր յուսով՝ առ զանձինս
 յաշխատութիւն հոգեոր, ապաւինելով ի սուրբ շնորհս հոգւոյն: Արդ՝
 233բ ո՞ր պատուական հայր Գրիգորիէ, զրեթէ զհարիւր և Խ ամաց մե-
 ծամեծ գործս խնդրէր քո պատուականութիւնդ՝ ի ժամանակաց ան-
 տի Յովաննիսի⁸, յեախն և վերջնայն Բագրատունեաց, մինչև ի ներ-
 կայս յայտ, յորում եմս զեռ ևս: Իսկ ի վերայ այսոցիկ էր խնդիրն
 ի զրի ասա. ևտիս՝ սկսանել զառաջին զերեկն յերուսաղէմէ. յոս-
 25 սոյ և յարմատոյ Գաթի մարգարէի, զոր զերեւոյնն արուզոյնն
 սոր և խնդրեալ Հրաշնայ պարզն զՇամբասած յարբայլէ Արդ՝ հիմն
 բանիս պարտ է անգոր ի վեր ընթանալ և անտի կարգաւ ասա առ
 մեզ կացուցանելու Եւ այս ի յուզս արտաբերի և կազմէ աշխատու-
 25 Թիւն, ընդ որ յոյժ համառուտի կամիմք անցանել, ապով միայն
 պատճառ իմաստութեան քո Եւ արդ՝ գումարեցի զայսոցիկ գումա-
 բումն յերիս պրակս, զի խոստովանութիւն մեր և հաւատ է ի սուրբ
 երրորդութիւնն, որպէս Պաւղոս առ. «Զամենայն զոր ինչ անէր,
 յանուն տեանն և աստուծոյ արասչիքս՝ Առաջին պրակն¹⁰ սկսանի
 ի Պարոյրայ Հայկազնոյ՝ առաջին թագաւորէ Հայոց, մինչև ցՅովան-
 20 նէս¹¹ վերջին: Իսկ երկրորդն՝ ի Յովաննիսի¹² մինչև ի քահանայա-
 նայն տեանն Բարսղի Եւ երրորդն՝ մինչև ի զերեկն զերուսաղէմ և
 յէլս ազգաց Թաւնդաց¹³, ծայս երիս հատածս բաղձատարաց մու-
 25 սորս ոչ զանդազեցից զրեթ՝ բաղելով ի սրբոց և ի պիտանեաց պատ-
 մութեանց, զի և աղքատք և մուրացիկք սովոր են ի վաճառաց և ի
 30 գրացեաց անուոյ փոխ և կերակրել զեկեալ հիրս մեծատունա: Թէ-
 պէտ և այնպս ոչ իցեն, զի հանցեն յամբարաց և ի զաննոց զնորն
 և զհինն: Եւ որ բարեմիտք¹⁴ բաղմեալք իցեն՝ զտական յուրչ երն-
 սաւք և գոհութեամբ ընդունին, պայծառացուցեն¹⁵ զամաթալի
 զմս մուրողին և անուն վարձս ի տեաննէ: Եմանին խոնարհու-
 30 Թեան և անարգամեծար փրկչին, որ զամենայն զգործս¹⁶ և զգեացս
 հակառակ փրացեալ վարդապետութեան մարգասպանին արինադ-
 րեաց. զսէր՝ նոր ասանդ ասաց, զխոնարհութիւն՝ երկնաստեղծ զըլ-

* Հմմտ. Կող. Գ 17
 8 29 Յովանիսի
 9 2 Եամբ
 10 2 պրակն
 11 29 ցՅովանէս
 12 2 զգործ

12 9 Յովանիսի
 13 9 Գրակաց
 14 29 բարեմիտ
 15 2 պայծառացուցեն
 16 2 զգործ

խոյն յոտս Յուզայի՝ նոր պատուիրան ետ: Հաւասար հոգեզինաց
 իրրև գրեկերակից ետցին ի վերնատուն՝ նոր ուսուց, ի մարմնոյն¹⁷
 և յարեմէ անտի իրմէ՝ նախ ինքն եկեր: Եւ այլն ամենայն ի սկզբ-
 224ա րանէ անաբ տնաւորինականացն՝ մայրն, խաննար||ուրքն, լոկ Քրիս-
 5 տոսիւ ալքն, աշխարհագրիչն, տաարակ շքաւորի և ազանի ազ-
 բասի, լքաւորի դասին նսիրէ զինքն¹⁸ գտան: Պանդխտիչն, յնգիպ-
 տոս փախուստն իրրև զանկար, անստն ի յարկէ, վատտակեայ,
 քաղցեալ, ի պոսնկէ շուր հայցեալ, առ մարտաւորս ի նաշ լողեալ¹⁹,
 ընդ մանկուծս յաթոտ նստեալ, զտղայսն ի գիրկս ընկալեալ, առ
 10 տկարս և հիւանդս հեփոտոս անզանդաղ խոնարհեալս Վասն մեր
 ընդ բանաարկութիւն առ փորձողին եղեալ, և որ նախ քան զայն ի
 հոգեզէն աշոյ մկրտեալ ընդ ամխոյժան, մերկ և բոկ և հեփոտ առ
 ամենայն նանաւարս՝ ի յերկրի, ի մանկանց պաշտպանեալ և իշով
 արմզով ընթացեալ: զաարսազեկի համբերութիւն առ խորհուրդ
 15 խալիկ, զանարգանսն, զգրպարտանսն, զգանն, զապտակն, զխու-
 րքն, զհոռութն, զպտակն փշեզէն, զնղէզն, զծիրանիսն, զտարան
 ամենայնի զմանն և զխալիկ մանն: Այսու ամենայնիւ և զորս թո-
 զարք ի խոնարհութենէն, զայն որ ամբարտաւան և վէս փրութեամբ
 անկաւ ի փառաց, քակեաց տէրն մեր ամենաուորք խոնարհու-
 20 րեալքն զարձարութիւն նորա և ուսուց այսու զսպանումն նորա,
 որպէս ինքն արար: Զտխմարս և զազէսս կացոյց քարտիչս²⁰ և
 անտարանիչս, զի ի տկարս հշար զարտութիւն կատարէ հոգին
 աստուծոյ: Եւ փառքն մի՛ տացին մարդկային իմաստութեանն, այլ
 զարտութեանն աստուծոյ: Եւ արդ՝ նոյն ինքն, որ այսպէս բարեմտէ
 25 և խոնարհի առ յոյժ անարգս, մի՛ փախիցէ, լքցէ զիս և ունայնա-
 ցուացէ ի սուրբ հոգւոյն գործակցութենէ, այն որ Հանալէ զտիրա
 մազթողին, ամէն: Այլ տացէ, զիցէ բան ի բերան իմ, որ զնայն
 պաշտեմ և խոստովանիմ անթերի և աներկբայ հաւատով: Եւ յա-
 մենայն ժամ արհեստիւն նորա ի սմա և ի նա պարձնացի անձն իմ
 30 ուղիղ դաւանութեամբ: Եւ ի սոյն անքիժ խոստովանութեան ար-
 ժանի արասցէ զտառապեալ շունչ իմ՝ աւանդել ի գանձս իւր, զի
 թերևս յաշխատութենէ աստի իմմէ ազուտ լինիցի և շահ եկեղեց-
 ւոյ մանկանց: Եւ թէպէտ սակաւ է տաղանդս, հաւատացեալ ինձ ի
 234բ տեանէ, ի սեղա||նս պատրաստեացի և մի՛ ընդ իս թաղեացի: Եւ
 35 ևս ի տեանէ գովեցայց և մի՛ կարեցայց:

17 Գ ի մարմնոյ

18 Գ նսիրէլ ինքն գտե՛

• 19 Գ լողեալ

20 ԶԳ քարտիչ

ՀԱՄԱՌԱՅ ՅԱԳԱՄԱՅ, ԼԱՀԱՊԵՏԱՅ ԵՒ ԲԱԳՄԱՌՐԱՅ,
ՈՐ Ի ԼՈՏԱՆԷ՛ ՄԵԱՆ, ՇՍՏ ԿԱՐԳԻ

- Ենդամտարար¹ և ինկեալ յամարութեամբ պարտ և զայնուչ
 5 է առնել զհիմն բանիս ի նախաստեղծէն մերմէ Ազամայ, համա-
 առախի հասուցանել մինչև ուր ինդիրն է մեզ, լայն և ընդարձակ
 գրել: Արգ՝ որ հիմն և սկիզբն է բնութեան ազգի մարդկութեանս՝
 Ազամ, առաջին մարդն, զնա դիշուք առաջին զլժ ի հիմունս ասու-
 10 Եւ ի նմանէ, ըստ կարգի, դմերոյս ազգաց և թաղաւորաց ածեալ՝
 Հասուցուք մինչև առ մեզ, աստուծով:

ա. Ազաւոս, շարս Ժ

- Ազամ, յետ ելանելոյն ի դրախտէն, լեալ ամաց <ՄԼ>² ծնա-
 նի զՄէթ յեւայէ կնոջէ իւրմէ և եկաց այլ ևս ամս Զ, մինչ ի ճԼև
 15 ամն Մազազիէլի: Մնանի այլ ևս ուստերս և դստերս, մեռանի ԶԼ
 ամաց:

բ. Ազապարոս, <շարս> Գ

- Մէթ լեալ ամաց ՄԵ ծնանի զՆևովս յԱզազրայ կնոջէ իւրմէ և
 եկաց այլ ևս ամս ԶԷ, մինչև ի Խ ամն Ենովքայ: Մնանի ուստերս և
 դստերս և մեռանի ԶԺՅ ամաց:

- 20 գ. Ազմեղոն, շարս ԺԳ

Ենովս լեալ ամաց ճՂ ծնանի զԿայինան ի նոյննայ կնոջէ
 իւրմէ և եկաց այլ ևս ամս ԶԺԵ³, մինչև ցՅԳ ամն Մաթուսազայի:
 Մնանի ուստերս և դստերս և մեռանի ԶՅ ամաց:

դ. Ամմէնոն, շարս ԺԲ

- 25 Կայինան լեալ ամաց ճՀ ծնանի զՄազազիէլ ի Մազազեղայ

¹ ԶՊ իւրեզամտարար

² ԶՊ ԶԺԷ

³ Մամզի Անէջի, Հուարմուք ի

ԳՐԳՅ զսամազրոց, էջ 5:

կնոջէ իւրմէ և եկաց այլ ևս ամս՝ Չի, մինչև ի ՉԱՅ ամն Ղամերայ
Մնաւ ուստերս և դատերս, մեռաւ ՋԺՕ ամաց:

Ե. Ամեգաղարս, շարս ԺԸ

235ա Մաղաղիէլ լնալ ամաց ՃԿԵ ծնանի զՅարեգ ի ՂԳիւայ կնոջէ
5 իւրմէ և եկաց այլ ևս ամս ՉԼ, մինչև ի ԽԸ ամն Նոյի: Մնաւ ուստերս
և դատերս, մեռաւ ՊՂԵ՛ ամաց:

Գ. Գառնոս, շարս Ժ

Յարեգ լնալ ամաց ՃԿԲ ծնանի զԵնովք ի Բառաբայ կնոջէ
իւրմէ և եկաց այլ ևս ամս Պ, մինչև ՄՁ ամն Նոյի: Մնանի ուստերս
10 և դատերս, մեռանի ՋԿԲ ամաց:

Է. Եւզովբանոս, շարս ԺԸ

Ենովք լնալ ամաց ՃԿԵ ծնանի զՄաթուսաղայ ի Յոզներայ
կնոջէ իւրմէ և եկաց այլ ևս ամս Մ, հաւոյ եղևալ աստուծոյ: Փո-
խեցաւ յամի ԼԳ¹⁰ Ղամերայ: Մնանի ուստերս և դատերս, փոխե-
15 ջաւ ԵԿԵ ամաց: Ժողովին յկգամայ մինչև ի փոխելի Ենովքայ ազդ
է, ամբ ԲԵՁէ:

Ը. Ամեմփսինոս, շարս Ժ

Մաթուսաղայ լնալ ամաց ՃԿԷ ծնանի զՂամեր ի Յեզնայ կնոջէ
իւրմէ և եկաց այլ ևս ամս ՊԲ: Չտովաւ անցանել չրհեղեղին՝
20 ամաբ <Ի՞՞>, որ զկենաց ևորա թիւ յայտ անել: Իսկ թէ¹¹ որպէս
յայլ օրինակա <կայ՝>¹² եկաց, ասէ, այլ ևս ամս ՉՁԲ. ծնա
ուստերս և դատերս, մեռաւ ՋԿԲ ամաց:

Ր. Ռոփարտէս, շարս Ը

Ղամեր լնալ ամաց ՃՁԸ ծնանի զնոյ ի Բեզնայ կնոջէ իւրմէ և
25 եկաց այլ ևս ամս ՇԼԵ, յառաջագոյն քան զհայր իւր Մաթուսաղայ

1 29 ամաց

5 2 յՅ

6 2 ՋԺ, յուսանցում՝ ՋԺ

7 2 ՋԺ, յուսանցում՝ ՊՂԵ

8 2 ԵԿ

9 9 Եզովբանոս

10 2 ԼԳ-Ե

11 9 ԵԹԷ

12 Սամելի Անգթ, Լաւարմոք ի

զոց պատմագրոց, Էջ Ե:

վախճանէր Ղամկեր: Եւ եկաց այլ եւս ամս, ցամս նոյի ՇԼԵ, ծնանի
ուստերս և դատերս, մեռաւ ՉԻՊ¹³ ամաց:

ժ. Քսիսուրբոս¹⁴, շարս ժԸ

5 Նոյ յնալ ամաց Ն ծնանի զՍեմ, զՔամ, զՅարեթ ի նոյնձգա-
րայ¹⁵ կնոջէ իւրձէ և եկաց այլ եւս ամս Ն, մինչև ցլլրհնդեղն և յնտ
լլրհնդեղին ամս ՅՍ, մեռաւ ՉՄ ամաց:

235p <Ճողովին> ի փոխմանէն ենովքայ. մինչև ի չրհնդեղ ազգ՝
10 մայն ժ նահապետացս, առնն, շարս ճԻ, || որք առնեն¹⁶ ՍեՊ բիւր
ամաց: Քաղզղեական է այս վէպ բանից և առարք ի նշմարաւթնեկ,
որք մեկնեն զմին շարն ՎՈ ամ:

15 Արզ՝ պարս է մեզ յերից որդւոցն¹⁷ նոյի զՅարեթայն ազգ ի
կարգ արկանեկ մինչև ցոպառուած Հաշկազանցն, զոր նշարե¹⁸
Ազնրանդր Մակեղոնացի: Եւ զկնի այնորիկ զԱրշակունեացն
կարգ, թագաւորելոցն ի վերայ մեր, մինչև ի նոցին սպառուածն
կարգաւ հասուցից:

Գասակարգութիւն Յարեթի՝ նախնայն և աւմատոյն Հայոց

ա. Յարեթ, բ. Գամեր, գ. Քիրաս, դ. Քորզոմ, Աւրանազ եզ-
րայր, ե. Հայկն. վասն սորա անուանեցաք Հայր, զ. Արամանեակ,
20 է. Արմայիս, բ. Ամասիայ, ք. Գեղամ, ձ. Հարմայ, ժա. Արամ: Բ
սորա անուն կոչեն զմեզ ամենայն ազգք՝ Արմանիբ: Սա եւ շինել
գործավարի իւրոյ Մշակայ զԿենարիա քաղաք, որ և անուամբ նո-
րա կոչեցաւ Մամակ, զոր անուանեն Յոյնք Պոստոն Արմանիան,
այս ինքն՝ Առաջին Հայր: ժբ. Արայն Գեղեցիկ, ժգ. Կարգս՝ որդի
25 նորին, որ անուանեցաւ ի Շամիրամայ՝ Արայեանն Արայ: Յարե-
թայ մինչև յԱրայ՝ ըստ կարգի, և աստի յառաջ՝ ըստ յառաջոյի-
մութեան: ժդ. Պարէտ, ժե. Արբոկ, ժզ. Չաւան, ժէ. Սուր, ժբ. Հա-
ւանակ, ժք. Վաշտակ, ի. Հայկակ, իա. Անպակ¹⁹, իբ. Առնակ, իգ.
Շաւարշ, իդ. Նորայր, իե. Վաւամ, իզ. Կար, իէ. Գակ, իբ. Հրանդ²⁰,

13 Չ ՉԻ, լուսանցրում՝ ՉԳ

14 Պ Քսիսուրբոս

15 Պ նովձգարայ

16 Չ առնեն

17 Պ որդւոց

18 Չ նշարե

19 Պ Աւրակ

20 Պ Հրանս

իր. Ընծակ, 1. Գղակ, լա. Լորաջ²¹, 1Բ. Զարմայր, 1Գ. Պերճ: Սա՛
 յաւուրս Գաւթի մարգարէին: 1Կ. Արրան, 1Ե. Քաղսօկ, 1Կ. Լոյ, 1Է.
 Տուսակ, 1Բ. Կայպակ, 1Ր. Սկարդի²², 1ս. Պարոյր: Սա առաջին
 պատկերացա թագաւոր ի Վարդանէ՛ Մարաց թագաւորէ: 1աա. Լրաչէ:

5 Սա՛ յաւուրս նարուզդոնասորայ, խնդրեալ ի նմանէ զմի ի գերծ-
 236ա յոցն յերուտաղէմէ²³ զՇամբաւ՝ զնախնին Բագրատունեացն: 1Խ
 Փանաւազ, 1սգ. Պաճոյճ, 1տգ. Կոսեակ, 1տե. Փառս, 1սզ. Լայկակ,
 1տէ. Երուանդ, 1սք. Տիգրան: Աս սովաւ Էկին որդիքն Սենեբարծ-
 մայ²⁴ ի Լոյս՝ Սանասար և Աղրամշչիք²⁵: 1սք. Քար, Տիրան, Վա-
 10 հագն, ծ. Առուան, ծա. Ներսէ՛, ծք. Զարէ՛, ծղ. Արմօզ, ծղ. Քա-
 գամ, ծե. Վան, ծզ. Վահէ: Այս զերջին թագաւոր Լայկազնեաց.
 զսա սպանեալ Աղնքսանդր Մակեդոնացի:

Ի նախնոցն մերմէ Լայկայ մինչև ցՎահէ իշխանք Ա և թագա-
 տորք ժէ, ի Պարոյրայ սկսեալ, և ամք ՌՉՄ:

15 Եւ արց՝ կարգեցորք զկնի Լայկազանցն՝ ի Պարթեաց զթա-
 ցաւորնալոն Լոյոց: Մէլնկիսա²⁶ զկնի Աչերսանդրի՛ Ա ամ: Ան-
 ախոքոս, որդի նորին²⁷ ժԹ ամ: Անախոքոս Քէսո՛ ժԵ ամ: Ի սորա
 ժԱ ամին ապստամբեցին Պարթեք ի Մակեդոնացոցն և թագաւ-
 րեաց Եսի Արշակ Քաշ Պարթեաց՝ Ա ամ: Սա ինքն Արշակն՝ Ա
 20 ամ: Արտաշէս՝ ԽՁ ամ: Արշակ Մեծ՝ ԱԳ ամ: Սա զեղբայր իւր
 զՎազարշակ առաջ ի Լոյս, առաջին թագաւոր Պարթե զկնի սպա-
 նելոյ Լայկազանցն ի ՃԷԷ²⁸ ողոմարիացին²⁹, Վազարշակ Լոյոց
 առաջին. թագաւորէ ամս ԻԲ և մեռանի ի Մծրին քաղաքի: Արշակ,
 որդի նորին³⁰ ամս ժԳ: Արտաշէս, որդի նորին³¹ ամս ԻԵ: Սա զե՛
 25 զսա քան զԱղնքսանդր Մակեդոնացի, զի նա երրորդ մասին
 միայն տիրեաց աշխարհիս, իսկ սա զԵ՛ մասն աշխարհիս միայն-
 տեաց: Տիգրան, որդի սորա՛ Ա ամ: Արտաւազ³², որդի նորին³³
 Բ ամ: Արշամ, եղբայր Տիգրանայ, հայր Արգարսի՛ Ի ամ: Արգար՝
 ամս Ա: Մանատրուկ՝ ամս Է: Երուանդ³⁴ ամս Ի: Արտաշէս՝ ամս
 30 ԽԱ: Արտաւազ՝ ամս Բ: Տիրան՝ ամս ԻԱ: Տիգրան՝ ամս ԽԳ: Վա-

21 * Լորայ
 22 * Յայոցոյ
 23 * Երուտաղէմէ
 24 * Սենեբարծայ
 25 * Աղրամշչիք
 26 * Մէլնկիսա
 27 * Տիր

28 * ՃԷԷ
 29 * ողոմարիացի
 30 * Երու
 31 * Տիր
 32 * Արտաւազ
 33 * Երու
 34 * Երուանդ

զարշ' ամս ԻԱ: Խոսրոզ' ամս ԽԸ: Անիշխան' ԻԾ³⁵ ամբ: Տրգատ'
 236բ ամս ՄԶ: Խոսրոզ' ամս Ք: Տիրան' ամս ԺԱ³⁶: Արշակ' Լ: Պայ' Է:
 Վարազդատ' Գ: Արշակ և Վաղարշակ' Ե: Խոսրոզ' Է³⁷: Վասմշա-
 պուհ' ԻԱ: Խոսրոզ զարձեալ' Ա: Շապուհ' Գ: Անիշխան' ամս ԺԱ:
 5 Արաաշէս' Զ: Անիշխան' ամս ԺԳ: Սա վերջին թագաւոր Արշակու-
 նեաց:

Ձկնի թագաւորացն կացին ժարդպանք' Հայոց յիշխանացն:
 Առաջին Մեծն Վարդան ժարդպան'³⁸ ԺԹ: Անիշխան' ամս ԺԱ:
 Մանգեստ' ամս Ի: Վահան' ամս Լ: Վարդ' ամս Դ: Պարսիկք' ամս
 10 ԺԹ: Մեծէժ³⁹ Գնունի' ամս Լ: Պարսիկք' ամս ԼԶ: Գարիթ Սահառու-
 նի'⁴⁰ ամս Լ Քէղոզորոս⁴¹ Ռշտունի' ամս ԻԵ: Ի սորա ժ ամին և ի
 ՂԵ թուին երևեցաւ Մահմետ յուս ժարդպարէն: Համազասպ [ամս]
 է: Գրիգոր' Ժ: Սա շինէ զկաթուղիկէն լԱրուհ: Ներսէ՛⁴² ամս Գ:
 Աշոտ' Գ: Ներսէ՛ Կամսարական' Գ: Սմբատ Բագրատունի' Ի: Առս
 15 ալրեցին զիշխանսն Հայոց ի Նախջաւանի, և բազումք ամբ լանիշ-
 խանութեան էր: Աշոտ Բագրատունի' [ամս] Ի⁴³: Սմբատ' ԻԲ:
 Աշոտ Մսակերն' Ի: Սմբատ Արլարաան'⁴⁴ ԼԲ: Աշոտ' ԼԶ: Սա ԼԱ ամի
 իշխանութեան իւրոյ թագաւորեաց Հայոց ի Բագրատունեաց: Եւ
 քովանցակին <ի> բառնալոյ Արշակունեացն մինչ ի թագաւորել
 20 Բագրատունեաց ամբ ՆԳ: Սմբատ որդի Աշոտի' [ամս] ԻԴ: Սա
 ի Գլին Նահատակի ի Յուզիայ: Անիշխան' ամս Է: Աշոտ, որդի
 Սմբատայ' Ը: որ և Երկաթ կոչեցաւ: Աբաս, որդի Սմբատայ և եզ-
 րայր սորա' ԻԴ: Սա շինէ զկաթուղիկէն Կարուց: Աշոտ Ողորմածն,
 որդի Աբասայ, թագաւորէ լԱնի' ամս ԻԵ⁴⁵ և շինէ զՓոքր քաղաքն:
 25 Եւ Խոսրոզանոյ՛⁴⁶ թագուհին շինեաց զՀաղրատ [ի] Նմէ թուին:
 237ա Եւ Սմբատ, որդի Աշոտայ' [ամս] ԺԳ: Սա պարսպէ զքաղաքն Անի
 և Հիմն էարկ կաթուղիկէին⁴⁷: Գաղիկ, եղբայր Սմբատայ' [ամս]
 ԻԲ: Յովանէն⁴⁸, որդի Գաղիայ' ԺԹ: Սա վերջին թագաւոր ի Բագ-
 րատունեաց: Առտանաւոր սպանեցան թագաւորք ի տանէն Բագրա-
 30 տունեաց:

35 Գ ԻԷ	42 Գ Ներսէս
36 Գ ԺԳ	43 Գ ԺԵ
37 Գ Ե	44 Զ Ազատբոս
38 Զ ժարդպան	45 Զ ԻԷ
39 Զ Մէժէժ	46 Զ Խոսրոզանոյ
40 Զ Սահառուի	47 Զ կաթուղիկէն
41 Զ Քէղոզորոս	48 ԶՅ Յովանէս

Արդ՝ սկսցուք զկաթողիկոսքս Հայոց, որ ի սրբոյն Քրիզորոսյ
մինչև ցայսր առ մեզ՝

Կարգ կարողիկոսաց.

5	ա. Սուրբն Քրիզոր լուսա- տորիչ՝ ամս 1	եզաւ Շ-եակն. ի Քրիստոսէ ամբ՝ ՇԿԳ:
	բ. Արքատակէս՝ ⁴⁹ ամս 1	իգ. Արքահամ՝ ԻԳ
	գ. Վրթանէս՝ ժե	իդ. Յոհան՝ ԻԿ
	դ. Յուսիկ՝ 2	իե. Կամբոսս՝ Ը
	ե. Փառնեբուէ՝ Գ ⁵⁰	իզ. Քրիստափոր՝ Թ
10	զ. Սուրբն ներսէս՝ ԼԻ	իէ. եզր՝ ժ
	է. Շահակ՝ Գ	ԻԷ. ներսէս՝ Ի
	ը. Զաւէն, եզրայր Շահա- կայ՝ Գ	իբ. Անաստաս՝ 2
	ր. Ասպուրակէս, եզրայր սորա՝ Ե	լ. Իսրայէլ՝ 2
15	ժ. Սուրբն Սահակ՝ ՄԱ	լա. Սահակ՝ ԻԳ
	ժա. Յովսէփ՝ Թ	լբ. Եղիա՝ ժԳ
	ժբ. Գրիա՝ ժե	լգ. Յոհան Ունեցի՝ ժԱ
	ժգ. Յոհան Մանգակունի՝ ժԹ	լդ. Գաիթ՝ ժԳ
20	ժդ. Բարգէն՝ ⁵¹ Ե	լե. Տրդատ՝ ԻԳ
	ժե. Սամուէլ՝ Ե	լզ. Տրդատ՝ Գ
	ժզ. Մուշէ՝ Ը	լէ. Սիոն՝ Ը
	ժէ. Սահակ՝ Ե	լը. Եսայի՝ ժԳ
	ժը. Քրիստափոր՝ Ե	լր. Ստեփանոս՝ Ա
25	ժր. Ղևոնդ՝ ⁵² Բ	լս. Յովար՝ Ա
	ի. ներսէս՝ Թ	լտա. Սողոմոն՝ Ա
	լա. Յոհաննէս՝ ⁵³ ժե	լտբ. Գէորգ՝ Գ
	իբ. Մովսէս՝ Լ	լտգ. Յովսէփ՝ ժԱ
	Ի սրբոյն Քրիզորէ մինչև ⁵⁴ ի	լտդ. Գաիթ՝ ԻԵ ⁵⁵
30	Գ ամեն Մովսէսի, որ եզաւ թուականն Հայոց, ամբ՝ ՄԻԹ: Եւ ՅԹ թուականին	լտե. Յոհաննէս ⁵⁶ Կոտայից ԻԹ
		լտզ. Զարարիայ ի Զազայ՝ ԻԹ
		լտէ. Գէորգ ի Գառնոյ՝ ԻԹ

49 Ձ Արքատակէս

50 Գ Ե

51 Գ Բարգէն

52 Գ Ղևոնդ

53 Ձ Յոհաննէս

54 Գ Մինչև

55 Գ ԻԸ

56 ՁՊ Յոհաննէս

- խը. Մաշտոց⁵⁷ Մնանայ՝ Ա
 խը. Յովաննէս⁵⁸ Պատմա-
 237բ գիրն՝ ԻԸ]
 ծ. Մանփանոս՝ Ա
 5 ծա. Թէոփորոս՝ ԺԱ
 ծբ. Եղիսէ՝ Է
 ծգ. Անանիայ՝ ԻԲ
 ծդ. Վահան՝ Բ⁵⁹
 ծե. Մանփանոս՝ Բ
 10 Անկաթողիկոս՝ ամ Ա
 ծզ. Կաշիկ՝ ԻԱ
 ծէ. Մարգիս՝ ԽԲ⁶⁰
 ծը. Պետրոս՝ ԼԹ
 ծր. Կաշիկ՝ Բ
 15 կ. Գրիգորէս, որ և Վար-
 ճամ, որդի Գրիգորոյ Մա-
 զիսարոսի՝ ԺԷ
 կա. Բարսեղ՝ ԼԱ

- կբ. Գրիգորէս՝ ՄԳ
 կգ. Ներսէս՝ Է
 կդ. Գրիգոր՝ Ի, Եղբայր որդի սո-
 ցին
 կե. Գրիգորէս Տղայն՝ Ա: Մա աբ-
 զնէնայ ի բերդն Կապիտառայ, ի
 զիշերի կախնայ բնո պարխազն՝
 անկուս և մեռաւ:
 կզ. Գրիգորէս Ապիթաուն՝ Է
 կլ. Յովաննէս⁶¹ Մեծաբարայ՝⁶² ԺԸ
 կը. Կոստանդին՝ ԵԶ
 կր. Յակար՝ ԺԹ
 և. Միս Կոստանդին⁶³, Գ ամ կե-
 ցեալ ախտեցաւ:
 հա. Մանփանոս Հոսմայեցի, Բ
 ամ կեցեալ զերեցաւ ի Մար:
 հբ. Աւայժմ է Տէր Գրիգոր՝ Անա-
 վարզայ կախկապան:

ՀԱՌ ԵՐՈՐԳ

- 20 Թէ ԶԻՆՁ է ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱՄ ՔԱՆԻՔ ԵՆ, ՈՆ
 ՃԱՏՏՆԻ ԵՆ ԱՌ ՄԵՁ

- Իմաստութեամբն աստուծոյ զրեցան զիրք և զրոշմեալ եղան ի
 բարտեղս՝ վասն պէս պէս աւգտի և պիտոյից, լրութեան թերու-
 25 փեան յարկի և առն աստուծոյ և մանկանց՝, որ զնան յարչնս աս-
 տուծոյ, Սովա շուսարեայք չոգիս, սրպէս և ասացին իսկ Ներ-
 ճանքն և առաջիքն և ետուն ապացոյց, Էթէ պարտ և պատշաճ է.
 որք կամին ծայրի միայն մատին զհաշակ առնուլ իմաստութեանն,
 որ յաստուծոյ, ամենայն կենցաղական չեղտութեանց՝ բարեաւ
 մեալ թողուլ և ծայրագոյն ողջախո՛հ մտութեամբ մոլիլ զկնի իմաս-

57 Ձ Մաշոց

58 ՁՊ Յովաննէս

59 Պ Ա

60 Պ ԻԳ

61 ՁԳ Յովաննէս

62 Ձ Մեծաբարայ

63 Ձ Սուսարեայք, Միս

1 Պ Ճանկանց

տութեանն երկնաորի: Զի իմաստասիրութիւն, առ, նմանութիւն
 238ա է աստուծոյ ըստ կարողութեան մարդոյ, և իմաստասիրութիւն խո-
 կումն մահու է, և սիմաստութիւն մարդոյ լուսաւորլանել զերեսս
 իւր՝, վասն զի եզաւ հիմն անդրանն, որ սյերկիւզ տեառն՝, և զգո-
 5 զգորիւս իւր փրկէ ի ցաւոց՝: Եւսասուր և անթառամ է իմաստու-
 փիւն և զիւրա երեւի սիրողաց իւրոց, գտանի խնդրողացն զնա և
 հասանէ վազվազակի առ ցանկացողս իւր: Որ կանխեաց առ նա՝
 ոչ վաստակեսցի, զի զեզերեալ զօցէ զնա առ զուրս իւր: Քանզի
 10 զմտաւ ածել զնմանէ՝ կատարեալ իմաստութիւն է, և որ տրծի վա-
 սըն նորա՝ վազվազակի անհոգ լինի, զի ինքն շրջի խնդրել զարժա-
 նաւորս իւր՝, Եւ ցանկութիւն իմաստութեան տանի յարքայու-
 փիւն՝, Եւսկ եթէ զի՛նչ է իմաստութիւն՝ պատմեցից և ոչ թա-
 քուցից ի ձեռն զհորհուրգս և ածից յայտ զգիտութիւն նորա՝, Եւ
 15 ոչ ստերիւրեցայց ի շէմարութեանն և ոչ նախաննու մաշեալ
 զնացից ընդ նա, զի այն ոչ հաղորդի ընդ իմաստութեանս՝, Եւ
 20 Եւսանց ենեզութեանն, առ, ուսայ և առանց նախաննու բաշխեցի-
 զմեծութիւն նորա ոչ թաքուցից, զի անպակաս գանձ է նա մարդ-
 կանս՝, Եւսայց ինձ տացէ ասել ըստ միտս տէր և խորհել ար-
 ժանաւոր ըստ բանիցս ասացելոց, զի նա իսկ է իմաստութեան
 25 առաջնորդ և իմաստեոց ուղղիչ: Զի ի ձեռն նորա ենք մեք և բանց
 մեք և ամենայն հանեար և զործոց խելամասութիւն՝, Եւս
 նա տայ զանվրէպ գիտութիւն զեզելոց և որ լինելոց են: Զի նա է
 30 ամենեցուն՝ Ըարտարապետ և ուսուցանէ զգիտութիւն, զի մաս-
 ւոր հօգի է՝, Եւսոր, միածին, բազմաբաշխ, զիւրա-
 շարժ, պարզ, անարտա, յայտնի, անվրէպ, բարեմէր, արագ, անար-
 զել, բարերար, մարզասէր, հաստատուն, զգուշուոր, անհոգ, ամե-
 նազար, ամենահայեաց: Եւ ամենայն ողոց իրաց բաւական՝
 238բ մտաւորաց, սրբոց, երբից՝: Քան զամենայն շարժուն շարժեալացն
 է իմաստութիւն, զարժանէ և ընդմտանէ ընդ ամենայն վտան
 30 յատակութեանն, բանդի ճանանչէ աստուծոյ զարտութեանն և ծա-
 զումն նշմարիտ փառաց ամենակալին: Վասն այսորիկ և ո՛չ մի ինչ

* Ժող. Ը 1	***** Իմաս. 2 25
** Առակ. Ա 7	***** Իմաս. է 12
*** Իմաս. Ժ 8	***** Իմաս. է 16
**** Լմմա. Իմաս. 2 12—17	***** Լմմա. Իմաս. է 17—22
***** Իմաս. 2 21	2 2 ամենուն
***** Լմմա. Իմաս. 2 24	3 4 երբից, սրբոց

պիզն խառնակի ի նա, բանզի նշոյ է մշտնչենաար լուսոյն և հա-
 յելի անարատ աստուծոյ արզնցութեանն և պատկեր աստուծոյն
 նորա: Մի է և ամենայնի կարող, կայ լինեան և զամենայն նո-
 րոզէ և ըստ արզաց յոգիս սուրբս փոփոխի, բարեկամս աստուծոյ
 5 և մարգարէս յարգար է: Այ որ սիրէ աստուած բայց զայն, որ ընդ
 իմաստութեամբն կնցցէ, զի զեզնցկապոյն է նա քան զարեպակն և
 քան զամենայն զիրս աստեզաց: Ընդ լուսոյ Համեմատեալ՝ առանի
 զտանի, զի զնա զիշեր փոխանակէ, բայց իմաստութեան ոչ
 յազնէ շարութիւն ինչ: Զգի ի ծագաց մինչն ի ծագս աւգտա-
 10 կար աստղութեամբ և զարմանէ զամենայն քաղցրութեամբ: Զնա
 սիրեցի և բնեցի ի մանկութենէ իմմէ և ինզրեցի անի ի հարսնու-
 րեան և եզէ ցանկացող զեզոյ նորա: Զաղնուականութիւն փա-
 սաորէ, զի կենաց հարգութիւն ունի քնց աստուծոյ, և ամե-
 նեցան տէրն սիրնաց զնա, զի իտրհրդակից է աստուծոյ իմաս-
 15 տութեանն և ցանկացող զըսծոց նորա⁶: Եւ զի⁷նչ է մեծա-
 զոյն քան զիմաստութիւն, որ զամենայն ունի: Եւ ո՞վ որ քան
 զնա լիզնաց՝ իցէ առանի պիտանի և աւգտակարացոյն⁸: Զայ-
 ստակ զամենայն հոգին իմաստութեան՝ զրոշմեայ ես մեզ: Այն՝
 որ սղգիտութիւն և զհաննար ուսուցանէ, և զգարութիւն, և զարգա-
 20 րութիւն, քան զորս պիտանագոյն ինչ լիք⁹ ի կեանս մարդկան¹⁰:
 Եւ սեթէ բազմաճմուտ որ լինի ցանկանայցէ՝ սովա զիտացէ
 զտաւաքինսն և զհանդերձեալսն եկանել, ճանաչել զգարձուածս
 բանից և զմեկնութիւնս աստեկաց: Զնշանս և զարուեստս յառաջա-
 զոյն զիտէ և զնչս ժամուց և ժամանակաց: Արդ՝ եզի ի մտի՝ զսա
 25 անի ինձ կենաց կցարդ, ժանուցեայ զսա իտրհրդակից բարեաց և
 259^ա մխիթար հոգոց և տրտմութեանց¹¹: Զայստակ հոգին ծանո-
 ցանէ և յորդորէ ի սէր սիրելութեան իմաստութեան: Եւ ի ձեռն այ-
 լոց, այլով տրինակա վարդապետէ և որ պիտանացուն է և կարն-
 ար բանիս պատմութեան՝ մեկնէ և սահմանէ: Պատմութիւն, ստէ,
 30 է քան արտագրեալ¹² իրաց Եզնոց կամ իրր եզնոց: Եւ սաոք պատ-
 մութեան են Զ. զէմ, իր, տեղի, ժամանակ, եղանակ, պատճառ: Եւ
 երիւք կարգաւորի՝ հաստատութեամբ¹³, հաւանութեամբ, համաու-

⁶ Իմաստ. է 22-30, է 1-4

⁷ Ըմտ. Իմաստ. է 5-6

⁸ Իմաստ. է 7-8

⁹ Իմաստ. է 8-9

1 9 ո՞

2 9 իր ինչ

3 9 արտագրեալ

7 90 հաստատութեամբ

տութեամբ: Բր և այլ ոմն, վասն սորին ևս բնութեան, վեցիս սահմանել մասամբք աննել զպատմութիւնս. և այս, ստէ, վերջանութեամբ, այս է՝ Հնոց և նորոց պատմագրութեանց: Ենթակու, այս ինքն՝ բազում անգամ, որպէս զճանապարհ հանապազակոյս, ունել ի սիրտս զմիտս և զիմաստս զրոց: Առողջանութեամբ, ըստ ժ յեզանակի՝ ըստ շեշտի, ըստ պարուկի, ըստ բութի, ըստ ազաթարցի, ըստ ենթամնայի և ըստ այլոցն, զի ի սոցանէ միտք բանին արտայայտին, և թարց սոցին ազաւագին ոյնք առացուածին: Երկիր՝ զրուցաարութիւն, բայց թերթողականու հանգամանաւք և մի՛ աշխարհաբառ քառով: Երիր՝ զի այլ լեզուաց և հին պատմութեանց տեղեակ իցէ և առձեռն ունիցի: Զորիր, ստէ, ստուգարանութեան գիւտ, զի գիտէ ի միտս զստոյզն զատել ՚ ստոյն: Հինգեր՝ Համեմատութեան տեղեկութիւն, այն է՝ նանաչել զիմանութիւն բանից առ բանս. արդեւք Մոզմանի⁸ է բանս, արդեւք Մոզսէսի⁹, նորոյս եթէ Հնոյն, մերոյս եթէ արտաքնոց, նշմարութեանն եթէ առապելին:

Նախնին մարգարէից Մոզսէս, զնախն քան զինքն զործս երկնաւոր և երկրային բնութեան, յամենարուեստ հոգւոյն աստուծոյ վարդապետեալ և ուսեալ, որ զերագոյն գիտութիւն է քան զբնութիւն մարմնականաց, զգործս՝ աստուածագործս, զոր ի կանուխ գիտութեան իւրում ստեղծ՝ ի սկզբանէ աննելով, աներևոյթ ունելով զերևելին տիպ. ընդ որում ոչ որ էր ի գործ և ոչ խորհրդակից անկարաւտին հասաչի, բայց միայն հոգին արարչակից: Տայ ի ձեռն մարգարէին պատմութեամբ մեզ զարարչութեանն պայմանաւոր կարգս երկնի և երկրի և որ ի նոսա արարածք, և զոր ինչ ի սկզբանց անտի մինչև ի ներկայն ժամանակ և ապա՝ զգալոցն, որ ինչ յապառհիսն լինելոցն էին, զորս ստուեր հանդերձելոցն փրկութեանց ասնն զիրք: Թեպէտ և առ ժամայն գործէին արիւնարն, ի հինգ գլուխս աւանդելով, տայր առ յուրա հանրական գիտութիւն, յոչս ողորց՝ որոց ի վերայ երկրի, զմեծ և զանպատում պարզեացն աստուծոյ նախաստեղծ իմաստութիւն: Իսկ յնա տխորիկ՝ զիրք Յասուայ որդւոյն Նաեալ և զիրք մարգարէիցն, յանցնիր¹⁰ ժամանակի զներկայն և զգալոցն մարգարէացան: Երպէս Սամուէլ և Նաթան մարգարէք¹⁰ զրեցին զմասն ինչ Դատաւորացն և զառաջին գլուխ Բազաւորութեանն, իսկ զերկրորդ գլուխն և զերրորդն զրեցին Յէու՝

⁸ Չ Մոզմանի

¹⁰ Չ մարգարէն

⁹ Չ յանցիր

որդի Անանիայ և Ազարեայ՝ որդի Յովսեփէկեայ¹¹ բաճանայի, զոր սպան Յովաս արքայ Յուդայ: Իսկ շորորոզ Քաղաւորութիւնն գրեաց երեմիայ և կարիցէ զբանս իւր նման նմին և համեմատս խաւսել, զոյր արդեւք և սիրիցէ: Այլ և է համեմատութիւն՝ զբայս, և զբանս, և զառաջանութիւնս համեմատարար զնել առ միմեանս: Եւ վեցերորդն ևս, որ առէ զատումն բերթածաց, կարի պիտանեղոյն է պատմութեան, զի սեփականազոյն է և յարմար: Որ գրենն՝ զգրն և ընթերցողացն զիւրաւ զիպիցի վերձաննէն ըստ աասանց առաջանութեանց:

Արդ՝ եսիս ասացին, թէ ո՞չ պատմագիրք ծանաթք մեզ և զրացիր- և ի Բարեւունէ¹² զելսն միելն ցՄակարայեցիսն գրեաց 240 ա Նոյր, և զՄակարայեցիսն՝ զրեաց Յովսեփաս: Իսկ ի նորոյ աստի փրկութեան զմեզ առաւօնոյ բանին՝ գրեցաւ աւետարանն սուրբ ի Մատթէոսէ: Եւ այլն ծանաթս արարին զկնի եկնալսն, թէ աստուած մարմնաւորպ կերպարանաւք զիստաացեալ պարզեմ¹³ կատարեաց ի մեզ՝ ընդ մեզ լինելով բաղձամամանակեայ ժամանակաւք, զնեաց զմեզ ազատարար արեամբն, ի կեանս անալ վերջստին, աւերելով զմահ: Երպէս Եստերի ժամանակագիր՝ զՊատմութիւնն եկեղեցւոյ և զգիրս Քրոնիկոսին, և Ափրիկանոս¹⁴, և Անդրեաս, և պիփան, Մոկրատ, Տափաւնոս: Իսկ ի նորոց աստի մերոց, եսիս և աւաչին պատմող Ղերութեայ, որդի Ափշազարայ զպրի, գրէ զգործքս Աբղարու և Սանատրիոյ: Եւ հարսն բանիս Ազոթանդեղոս¹⁵, և Բիզանդացին Փաւստոս¹⁶, և զկնի նոցա Պատմութիւն ներսէսի, զոր Ղազարիկ Նայոց անուանէ, Կորեան Պատմութիւն, և Պատմութիւն Նայոց ի Մովսիսէ շարագրեալ, և Ղազարիկ Փարպեցի¹⁷, և Եզիշէ, Շապուհ, և Մերեոս¹⁸, որ Հերակլին է, և Պատմութիւն Աղուանից, և Ղեոնդ¹⁹ երիցոյն²⁰, Տէր Յովաննէս²¹, և Ասողիկ²², և Լաստիվերցի²³, և Կոզաանն, և Սամուէլ երիցոս²⁴, Լուսկ ամենայնի վերջինն՝ այս որ ի մէջս գրեալ, բայց բանիք կարնորաւք և զարմանազան իրաւք, հարուստ և ընդանեղոյն, նոր և ծանաթ զրու-

11 Պ Յովսեփէկեայ
 12 Պ Բարեւունէ
 13 Պ պարզեմ
 14 Պ Ափրիկանոս
 15 Պ Ազոթանդեղոս
 16 Պ Փաւստոս
 17 Պ Փարպեցի

18 Ք Եստերոս Պ Սեթրոս
 19 ՅՊ Ղեոնոս
 20 Չ Երիցոսի
 21 Չ Յովաննէս
 22 Չ Ասողիկ
 23 Պ Լաստիվերցի
 24 Խրիցոս

ցար: Եւ արդ՝ թուռն հարեալ զազգէն Բաղրատունեաց և զնախնոյն մերմէ Արգարու, զայն զիցուք սկիզբն և թաղեսցուք ի²⁵ պատմագրաց աստի համառատ և հակիրճ բանի:

ՀԱՌ ԶՈՐՐՈՐԿ

5 ԵԱԿՆԻ ԹԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՐՈՅԲ Ի ՀԱՅԿԱԶԱՆՅՆ

Թաղ եղեալ առաջին թագաւորական պատուեալ ասի Պարոյր, թառաններորդն ի Յարեթայ՝, ի զարմէ Հայկայ: Սա աշակեցեալ Վարբակայ Մարաց թագաւորի, պսակի ի նմանէ վասն բառնայոյ
240ր զթագաւորութիւնն [ի] Մարգանապալլայ, որպէս և ասէ թաղն] պատմող Մովսէս և ասէ այսպէս. Հմերս ասեմ Պարոյր առ Մարգանապալլայ Սա ոչ փոքր ինչ ազնականութիւն տուեալ զտանի Վարբակայ Մարի, թառնալով զթագաւորութիւնն ի Մարգանապալլայ: Եւ արդ՝ ահա զուարճացայց², ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղի³, յորում մերոյ իսկ ընկի նախնոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասաննն յաշտիճան⁴: Քանզի Վարբակիս Մեծաւ հասաւասութեամբ չիճցն և զքաջն մեր յանկուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան ձև նմա խոստանալով: Եւ թաղում ամբոխ արի արանց, որք ի տէգ, նիզակի և յաղեղն և ի սուսեր աշտանեանագոյնք⁵ դումարէ: Եւ այսպէս զթագաւորութիւնն ի Մարգանապալլայ չիճցն առնալ՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի: Իսկ մեր առաջին՝ ի Վարբակայ պսակեալ Պարոյր, և նորին որդի Հայշեայ: Եւ Հրաշեայ կոչի վասն առաւել պայծառերն և քոցակնագոյն լինելոյ: Աս սովա, ասնն, կացեալ զնարուզողոնոսք Բարելաշուց արքայ: Եւ սորա, ասնն, զմի ի գերելոց զլիաւորաց Երրայիցոց խնդրեալ ի նարուզողոնոսքայ՝ զՇամբատ,⁶ յազդէ Գաւթի մարդարէի: Եւ ամեալ զնա բնակեցոյց յերկրիս Հայոց մեծաւ պատուով, յորմէ սերեալ ազդն անուանեցան Բաղրատունիք, ի Բաղարատայ տունալ սկիզբն անուանիլ⁷ Բաղրատունիք: Վասն զի զկնի ժամանակաց յուզից, ի զարմէ սորին Սմբատայ, զԲաղարատ թոռն սորին թագապիք և ասպետ անուանեաց առաջինն ի Պարթեաց՝ Վաղարշակ: Եւ յայնմ

25 2 ձ
1 2 Յարեթայ
2 4 զուարճացոյց
3 2 տեղ
4 2 աշտիճան
5 4 աշտանեանագոյնք
6 24 Շամբատ
7 4 անուանել

արէ հետէ անուանեցան յանուն Քաղաքաւայն՝ Քաղաքաւանիք։
Քայց ծանի՛ր, զի Սմբատը՝ անուն, զոր յահախ Քաղաքաւանիք ի
վերայ պատանեաց կոչեն, նշմարտութեամբ է Շամբատն՝, որ
խնդրեցաւ ի նարուզոգոնստորայ¹⁰, որպէս և գրեցաք վերագոյն։

5

ՀԱՌ ՀՈԿԵՐՈՐԳ

Թէ որպէս ՎԱՂԱՐՇԱԿ ԶԱՆԿԵՆԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԶԲԱԳԱՐԱՏ

241ա

ԹԱԳԱԳԻՐ ԵՒ ԱՍՊԵՏ ԱՆՈՒԱՆԵԱՅՅՄ

Արգ՝ զկնի անցելոյ ազգին Հայկազանց, իբրև անկանէր Քա-
ղաքաւանիքն Հայոց՝ ի Պարթևս, Վաղարշակ՝ եղբայր Արշակայ,
10 յարիենէ, արիենազը՝ զինքն և զսուն իւր, սկիզբն տակելով ի գլխոյ
իւրմէ և ի թաղէ։ Կոչէ առ ինքն զՔաղաքաւան, որ ի Հրէից, շնորհա-
կալութիւն նմա ժառանցեալ վասն յառաջագոյն անձնատաւութեանն՝
առ թագաւորն, միամտութեանն և բաշտութեանն։ Ասպէտ եղևալ
անուն ազգին, և իշխել նմա միայն թագ ի գլուխ թագաւորին զնել
15 և կոչից թագադիր, այլ և ասպետ։ Եւ առանց սկիտոյ և ականց,
զկրահը մարգարիտն երեքտակեան վարսակալ ածել՝ յորժամ յար-
քունիտն և ի տան թագաւորին շրջիցի։

ՀԱՌ ՎԵՅՆԵՐՈՐԳ

ՎԱՍՆ ԵՆԱՆՈՒՄ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՈՅ

Բարունն իմաստուն Մովսէս այսպէս պատմէ վասն Ենանոսի
Քաղաքաւանոյ, եթէ Ենանոս՝ ասպետ և թագադիր էր Արշամայ, որդ-
ւոյ Արաւաչէսի, եղբայր Տիգրանայ, հայր Արգարու, որում Ասորիք
զԱրշամ Մանուկա կոչէին։ Այս Արշամ, ասէ, ցասումն զեղեալ ի
վերայ Ենանոսի, վասն արձակելոյն զՀիւրկանոս, Հրէից բա՛նա-
25 յասպետ, որ էր զերեալ։ Եւ Ենանոս պատճառէ՝ անելով, եթէ փքը-
կանս խոստացաւ չ՝ բանքար։ Իսկ Ենանոս առարէ առ Հիւրկանոս՝,
զի տացէ զխոստացեալն։ Եւ երթնալ եղբայր ետրա Սենեքիայ²
եզիտ ասանեալ զՀիւրկանոս՝ ի Հերովդէէ, և ոչ տուաւ չ՝ բան-

¹ Գ Սմբատ

² Գ Շամբատ

¹⁰ Զ նարուզոգոնստորայ

¹ Զ հարց

² Զ անձնատաւութեանն

¹ Զ Հարկանոս

² Զ Սենեքա

³ Զ Հարկանոս

քարն: Յայնժամ քարկացեալ Արշամ՝ հրամայեաց տանելի զԵնա-
 նոս կամ թողուլ զարկնս հրէութեան և երկիր պագաննէ արեղա-
 կան, կամ բնաշինչ լիննէ՜ ազգի նորա: Եւ անդէն՝ զորդիսն Ենա-
 նոսի մատուցեալ ի սպանումն: Յայնժամ Ենանոս յերկիւզէ՜ սպան-
 5 մանն կատարէ զկամս արքայի: Սակայն ոչ վստահացաւ ի նս
 241ր Արշամ, ալ առարէ ի Հայս, տալով նմա զաշխարհն:]]

ՀԱՅ ԵՒՔՆԵՐՈՐԿ

ՉՐՈՅՑ ԱՐԳԱՐՈՒ, ՈՐԿՒՈՅ ԱՐՋԱՄԱՅ

Ստուգութեամբ և ըստ կարգի տիրեալ Արգար իշխանական
 10 աթոռոյ թագաւորութեան Հայոց, զկնի Արշամայ՝ հար իբրոյ: Սա
 նախ քան զամենայն թագաւորս ազգաց, կանուխ հաւատաց ի կե-
 նարար բանն հար, յաստուածն իմ Յիսուս, ի ծագմանէ հարն բո-
 լորից, և եղ զսա նախ ի հիմունս եկեղեցոյ Հայաստանեաց: Վասն
 զի նախապատու մատուցաւ ի սեզան արքայական ի անկոյն, զոր
 15 հայր մշակեաց և առ զնախագահ՝ աշտիճան, ուր թագաւորացն
 պատրաստեալ ամենա: Զի ընդ նմին նախնին Քաղբատունեաց՝
 Տուրիա, սքանչելին ի պնդութիւն հաւատոյ, որ ոչ ընդ ալ ազգա-
 կանս իւր թուլացաւ, ալ խոյս տուեալ չԱրշամայ՝ պահեցաւ ի հա-
 20 ւաստս մինչ ի գալ Քաղէոսի: Ի միասին հաւատացին ի Յիսուս
 նախնին Քաղբատունեաց Տուրիա և թագաւորն Արգար: Զի երկո-
 քեան սորա ըստ մարմնոյ ազգք և զարմք և սերեալը չԱրշամէ-
 զԱրգար ասեմ ի Քեաուրական ծննդոցն՝ չԱրշակայ և ի Վաղար-
 շակայ, և զՏուրիա՝ ի Դաւթայ սերեալ և ելեալ, որոց նախնի՝ Իսա-
 25 հակ և Արբահամ: Զի որ լուսաւորութեան և փրկութեան պատրաս-
 տեալ էր պատճառ ազգիս Հայոց՝ զլուսաւորիչն ասեմ և զՏրդատ՝
 Պահլաունիք: Եւ սորա էին յարմատոյ Արբահամու, ի Քեաուրա-
 կան ազանց, թոռուք Վաղարշակայ, որոյ և Արգար, և ինքորդն ի
 Վաղարշակայ, նախահաւ Տրդատայ: Որ թլպէտ և անցին ժամա-
 նակք լուովք ընդ մէջ և թագաւորք Ք չԱրգարու մինչև ցՏրդատ. ա.
 30 Սանատրուկ ք. Երուանդ², գ. Արտաշէս, դ. Արտաւազ, Ե. Տիրան,
 գ. Տիգրան Փոքր, է. Վաղարշակ, բ. Խորով, սպա Տրդատ: Որք ի
 կողմանն կանխեցին, ժամանեցին սոսկալի և նորալուր սիրոյ զեզ-

4 4 լինիչ
 5 2 յերկեզ

1 9 Քաղէոսի
 2 2 Երուան

242a մուր, ևս առանկէ քան զամենայն ազգաց ի մեզ՝ ի մեռաւանս
 ժամեայ գործանեայսա աստուածակերտ այգոյն: Որոց զյամա-
 5 րութիւնն զտասն ժամեայ Հեղզագործ զանդաղանսն և զերկարու-
 5 րիւնն կոխեայ, զսակ վարձուն ինքն նախ յափշտակեաց, թէպէտ և
 յին ալլոց ազգաց շար է: Իսկ իմն տէր առատ է ամենինն և զյոյժ
 յնախնն եկն առնել նախ, և քարձր, և առաջին՝:

ՀԱՅ ՈՒՓԵՐՈՐՑ

ԹԷ ՈՐՊԷՍ ՉՈԳԱԻ ՅԱՐԵՆԵԼԻՍ ԱՐԳԱՐ՝ ՎԱՍՆ ԻՐՈՏՆ ԱԶԳԱՅ

10 Պարտ և պատշաճ վարկանիմ աստանայր սակաւօք առնույ
 զտասցեալն ի Մովսէսէ, թէ յորժամ չոգաւ Արզար յԱրենէս, որ-
 պէ՛ս յարդարեաց զորդիս Արշարի: Վասն զի ի մեռանելն Արշարի
 ի քաղաքին իւրում Բալիս, երէց որդի՛ նորին Արտաշէս, յարուցեայ
 ի վերայ այլ եղբարցն և քեռն յափշտակել զիշխանութիւն Հայրն՝
 զնէ զնոսա ի բանս մահու: Վասն այսպիսի զուծի երթեայ Արզար
 15 յԱրենէս, համոզէ զեղբարսն ի խաղաղութիւն և կացուցանէ զանդ-
 րանինն զուխ և առաջին ի վերայ եղբարցն՝ զԱրտաշէս: Իսկ զհրք-
 անք եղբարսն զԿարէն և զՍարէն և զՅոյրն զԿոմշ՝ ի հնազանդու-
 րիւն նմա: Եւ զնէ արէնս և ուխտադրութիւնս ի մէջ եոցա, զի եթէ
 20 Հասցէ ի պակասումն և ի սպառումն Թագաւորութիւնն ի տանէ և
 յորդոց Արտաշէսի, մի՛ առաջ աւատարազոյ սումեր պայազատել, և
 անկանել ի ժառանգութիւնն Հայրենի, այլ յորդոց եղբարցն առնույ
 զիշխանութիւն և զանուր: Դնէ և անուանս եոցա յանուն քաղաքին
 իւրեանց Բալիսայ՝ Պահլաւ: Եւ ցեզս որոշէ զնոսա անուամբ այս-
 պիսեա՛ Կարէնի Պահլաւ, Սարէնի Պահլաւ և զազգ քեռն՝ Ասպու-
 25 Հասցեօսի Պահլաւ. յանուն ասնն Կոմշայ անուանեայ, որ էր ասպետ
 յԱրշարէլ՝՝ Հարէն Կոմշայ, կարգեայ ասպետ ամենայն Արեաց
 աշխարհին: Իսկ մերն լուսաւորիլ ի Սարէնեանն՝ Պահլաւ էր, և
 ազգ Կամսարական՝ ի Սարէնեանն՝ Պահլաւ: Եւ արգ՝ զի ոչ իրք ան-
 242բ յարանութիւն Թունցին յիշատակ կարգելոց քանիցս, ի սոցանէ ը-
 30 ցուցին զազգականութիւնս երկուց Թագաւորացն՝ Տրդատայ ասեմ
 և Արզարու Որպէս կամք նախաւեսակ կամացն յարդարեցին, նախ

* Հմմտ. Մատթ. Ի 1—16

1 Պ որդի

2 Ձ Արշարէ

3 Ձ Սարէանն

4 Ձ Սարձանն

5 քան զգոլն արարածոց, և որպէս վասն Արգաթու և Կախնեացն Քաղ-
 րատունեաց ծանուցաւ ի միում ժամանակի ժազումն ողորմութեանն
 աստուծոյ, հաւատալ ի բանն աստուծոյ, սոյնպէս և ի Եոյն զթու-
 փին պատրաստեցան երկուց Քաղաւորացն ծնունդք՝ Արշակայ և
 10 Վաղարշակայ: Մարմնական իշխանութեամբ և հոգևորական Քա-
 զաւորութեամբ մեծացուցանել զազգս Հայոց. այն որ սովորն է
 յարհամարհ և յօլինչս մեծ ցուցանել մեծութիւն, զի զաւրութիւն
 Եորա ի տկարութեան կատարի: Եւ փառքն մի՛ կարծիցին ամբար-
 15 ձեալ ինչ սեռոտի կամաց մարդկայնոց, այլ ճշմարիտ իշխողի և
 կառավարի, կարողին աստուծոյ: Եւ որպէս ասացար վերագոյն, ի
 հաւատոց Արրահամու ծնեալք և սերնալք ի խոստացեալ ճշմարիտ
 արհեստիւն ժամանեցին և հաւատացին ծնունդք նոցին: Եւ որպէս
 20 եղաք որդիք հաւատոցն Արրահամու և ի մարմնասեր Եորայն՝ մի՛
 զրկնացուք ազգականութենէ: Այսպէս հաւատարիմ է բոնս. Արշակ
 15 Քաջ, Քաղաւորեալ ի զաւակէ Արրահամու, ի Քառուրական ծննդոց,
 զայս ձայնս աւետեալ առ Արրահամ, թէ յՔաղաւորք ի բնն ելցննա՞,
 որք Քաղաւորեցին մարմնական արութեամբ և հոգևորական պեր-
 20 ճութեամբ ի կեանսն յաւերժականս: Եւ որպէս սնոյմ ասել, Քա-
 զաւորէ Արշակ Քաջ յեա Կ ամի մահուանն Ազնբաւնզորի ի վերայ
 20 Պարթեաց ի քաղաքին Բալիս Առաւառոտին, յերկրին Քուշանաց: Քա-
 փելով զամենայն արեւելեայնս, առնու և զՔաղաւորութիւն Քարելո-
 նի զկնի ամաց տասանց Անտիոքեայ Քէսեայ: Եւ զկնի Քաջին
 Արշակայ՝ որդի նորին Արտաշէս: Հաս պաշտօնաւ Արշակ՝ որդի
 243ա նորին, որ Մեծն կոչեցաւ: Սա պատերազմի ընդ Գեմետրեայ, յորդ-
 25 տոյն Գեմետրեայ՝ Անտիոքոնեայ, քանզի ի վերայ նորա եկն ի Քա-
 րելոն: Կալեալ զնա Արշակ Մեծ՝ տարաւ ի Պարթև հանդերձ եր-
 կաթի կապանաւք, ուստի և Սիրիպիղէսն՝ կոչեցաւ Եւ տիրեալ եր-
 րորդ մասին աշխարհի, որպէս ի պատմութեանցն Հերոզոտեայ
 ուսանիցիս, զի յերիս բաժանեալ զբոլոր աշխարհս, զնէ անուանա
 30 նոցա՝ Եւրոպայ, Արիէ և Ասիա, որում տիրեաց Արշակ Մեծ՝ ամս
 ՄԳ: Սա զՎաղարշակ՝ զեզրայս իր Քաղաւոր կացուցանէ ամենայն
 աշխարհիս Հայոց ի ԿԱ ամի իւրոյ Քաղաւորութեանն: Եւ արդ՝
 վասն զի պահանջէ, հանէ յընդարձակ և ի լայն սփիռս գրանն

* Մեկ. ժէ 7
 5 Պ քաւերժական
 6 2 Քէսեայ

7 2 Գեմետրի
 8 Պ Սիրիպիղէս

պատմութեանն արէնք, զարձեալ ի սոցանէ կրկնցունց բերցուք ի մի տեսակ:

- Արշակ Քաշ՝ Ա
- Արտաշէս՝ ԽԶ
- 5 Արշակ Մեծ՝ ՄԳ
- Արշական՝ Ա
- Արշանակ՝ Ա
- Արշէս՝ Ի
- Արշաիբ՝ ԽԶ
- 10 Արտաշէս՝ ԱԳ
- Դարեհ՝ Ա
- Արշակ՝ ԺԹ
- Արտաշէս՝ Ի
- Պերոզ՝ ԱԳ¹⁰
- 15 Վազարշ՝ Մ

Արտաւան՝ ԱԱ, զոր սպան Արտաշիբ Ստահրացի: Եւ ազգային նորին հոսրով, հայր Տրդատայ, խնդրէ զզբէժ ազգայնութն յԱրտաշէր Բանակալէ՝ ամս Ժ: Որպէս և տնտեսին իսկ Պահլաք յանուն քաղաքին Քալխայ, և Արշակունիք՝ յԱրշակայ:

26 ՃԱՆ ԻՆՆԻՐՈՒ

ԿԱՐԳ ԱԶԳԻՆ ՎԱԶԱՐՇԱԿԱՅ

Այսպէս և եղբայր նորա ասացի Վազարշակ, թագաւորն Հայոց, ամս՝ Ի

- Արշակ՝ ամս ԺԳ
- 25 Արտաշէս՝ ամս ԻԵ
- Տիգրան՝ ամս ԱԳ
- 243բ Արտաւազ՝ Բ
- Արշամ՝ ԱԸ
- Արզար՝ ԱԸ
- 30 Սանատրուկ՝ Ա

- Սրուանգ՝ <Ի>¹
- Արտաշէս՝ ԽԱ
- Արտաւազ՝ Բ
- Տիրան՝ ԻԱ||
- Տիգրան՝ ԽԲ
- Վազարշ՝ ԻԱ
- հոսրով՝ ԽԸ

9 Գ ԻԶ
10 Գ Գ

¹ Սամվել Անեցի, Հատրժունք ի զոց պատմագրաց, էջ 55:

- Ի ԵՔ՝ ամի Խոսրովու սպանանի Արտաւան, ազգական նորա: Եւ արգ՝ այսպէս ուսար զազգարանութիւն սոցա շէրբաւհամէ գոյ: Աննու, առէ, Արբաւհամ իւր կին զՔնտուր՝ զազախին իւր, և ի նմանէ ծնանի զԵմբաւն և զԵրարբն: Իսկ իրբն ծնաւ անուեացն ժառանգ՝ Իսահակ, հաննալ զազախինն ընդ արեւելս և զորդիս նորին, յորոց ծննդոց՝ Արշակ և Արշակունիք: Եւ կատարումն արհնութեանն զխաւորեալ Տշմարտի ի թոռունս նոցին, որպէս և ասացար, շէրբար, ի Տրգաս, ի մերն Լուսաւորիչ Փրիզոր, որք ժառանգեցին զխոստացեալ արհնութիւնն մարմնով և հոգով, ընդ թագաւորեալսն յաստուածոյ: Զի յարհնութենէ անտի Արբաւհամու մինչև ցմբկըրտութիւնն կենարարին բովանդակին ամք ՍԺԿ և մինչև ցլուսաւորութիւն ի սրբոյն Փրիզորէ՝ ՍՅԻԿ: Արգ՝ այսպէս պատուեալ զտունս թորգոմեան, զազգս ասրանազեան, զզարմա յարեթեան, զսերունդս հայկական, անուանեալ յանուն միածնի իւրոյ քրիստոնեայս, արար և որդիս հաւատոցն Արբաւհամու և ժառանգս ճըշմարտն Իսահակայ, որդւոյն միածնի Յիսուսի Փրիստոսի, տեանն և աստուածոյ: Զայս և զայսպիսի իրի պատահումն ոչ անխորհրդարար և ոչ առանց մեծի տեսութեան. և՛ զթոյ, և՛ խնամոց, և՛ սիրոյ վարկանիմ պատուեալ և մեծարեալ մարդասէր փրկչին, որում փառք և մեծապէս զհռութիւն՝ խնամողին և մեծարողին և յարգողին զազգս Հայոց մարմնաւոր և հոգեոր փարթամութեամբ՝ արհնեալ է եւ յախտեանս:

ՀԱՅ ՏԱՄԱՐՈՐԻ

ՍԿԻՉՐՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ

- 25 Սկսանիմք համառատութիւք քաղել զյիշատակս Բագրատունեացն, մինչև բերեալ հասուցուք ի վերջին թագաւորն Բագրատունեաց՝ Յովաննէս. նախ՝ զասպետսն, թագադիր իշխանս և ապա՝ զթագաւորեալսն զկնի նոցին: Արշակ, որդի վազարշակայ մերոյ առաջին թագաւորին Պարթևաց, թագաւորէ ամս ԺԳ: Զսմանէ ասի ի զիրս բազում արութիւն և կարգս ուղղութեան յարդարեալ և զՊոնապոլսն վանեալ: Եւ զբոլորատէզ նիզակի իւրոյ խորագոյն հարստէ ի սիրտ վիմի միոյ մեծի, ի նշան յիշատակի կանգնէ յեզր ծովուն Պոնապոլս, զոր համբաւին զայն նիզակ միեալ արեամք զեռնոց: Զոր և յիտոյ թէպէտ և պատուեցին զարձանն, իրր զգար-

մանալի իմն և զհրաշալի զործ, սակայն ընկնցին ի ծովն Պոնտոսի,
 յազազս միտանգամ զոռալոյն Արաաշիտի ընդ նոսա: Իսկ այսպէս
 պատմէ Մովսէս վասն սոցին Բագրատունեաց, թէ յաւարս Տիգրա-
 նայ Արշակունւոյ, որդւոյ Արաաշիտի, որդւոյ Արշակայ, որդւոյ վա-
 5 զարշակայ առաջնոյ մերոյ, որ թագաւորէ Տիգրանս այս լինն և ժ
 ամի Արշակակայ¹, ազգայնոյն իւրոյ, թագաւորին Պարսից: Սա,
 յիս սպանման հարն, ժողովէ զգաւրս Հալոց ընդզէմ երթալ զաւ-
 րացն Յունաց և ընդզէմ բախեալ ի վերջ՝ նհանչել: Եւ ինքն լուծալ
 10 յնրիզալ: Եւ զհնս և երկրպագութիւն նախարարացն հրամայեաց
 մատուցանել, զոր ոչ առեալ յանձն ազգին Բագրատունեաց: Այլ մի
 ոմն ի նոցանէ անարգեալ յայտնապէս զաստուածսն և քաշապէս
 զաւանեալ զանուն շշմարտին աստուծոյ, վասն որոյ հատանի լն-
 15 զուն զովնի² ի վերայ յայտնի խոտտովանութեանն և անարգու-
 թեան զիցն, որում անուն Ասուղ ճանաչիւր: Իսկ այլքն յանձն առին
 244բ ուսեւ զմիս զհհիցն, այլ ոչ զերկրպագութիւն կոտցն:]]

ՀԱՅ ՄԵՏԱՌԱՆԻՐՈՒՄ

ՅԱՂԱԳՍ ԱՐԳԱՐՈՒ

Որդի Արշամայ Արգար, թագաւորէ ի վերայ ամենայն Հալոց
 20 ի քանն՝ ամի Արշարի², Պարսից արքայի: Այս Արգարիտս կոչի
 Աւագ այր, վասն առաւել հեզութեանն և իմաստութեանն, և ոչ կա-
 րացեալ ուղղախաւով Յունաց և Ասորաց՝ կոչէին Արգար: Սա ի
 ձեռն մերոց զարբաց առնու զվրէժ արեան և սպանման Մկրտիկն
 արդարոյ և Կարապետին կենաց: Որպէս միաբանի ընդ Արեւս Ար-
 25 գար, և աստեղապէս խորտակեն զգաւրսն Հերովդի, վասն զի անար-
 գեաց զգուար Արեւոյ արքայի և առ զՀերովդիացայ, որով զոր-
 ժեաց զզործ զառն և առաւել զածան: Իսկ ի ժամանակին իբրև
 դարձաւ Արգար յարնելից, որ երթեալ միաբանեաց զեզարս ազ-
 30 գի իւրոյ, առաքէ զերկուս ի զլիաւոր նախարարաց իւրոց՝ զՄար
 Իհար բզնչին և զՇամշազրամ, առ Մառինոս³ հազարապետ Պա-
 զեստինացոց և Փինիկիցոց և Ասորոց, և զԱնան հաստարիմ
 իւր, վասն զպացուցանելոյ նմա զպատճառ երթալոյն իւրոյ յարնե-

¹ 2 Արշակայ
¹ Փ Ի

² 2 Արշարի
³ 2 Մառիւս

յրս: Իսկ առաքեալքն ի նմանէ իբրև շոգան անդ, վասն հրաշայի համբաւոյն Քրիստոսի ելին յԵրուսաղէմ՝ անսանել զնա: Որ և ականատես եղեալ սքանելի՛ գործոց նորին՝ եկեալ պատմեցին Արգարս, և նա ի համբաւոյ արանցն հաւատացեալ ասէ. «Այդ սքանելիքք, զոր պատմէք, ոչ մարդոչ է, այլ աստուծոյ շնամարտի: Եւ վասն ցաւոց մարմնոյն, զոր ախաացաւ յերկրին Պարսից, որ եւ ընդ հետս մարդկան, զրէ Թուղթ՝ առ Քրիստոս՝ զայ և բժշկել զնա:

ԹՈՅՊԹ: ԱՏՂԱՐՈՒ, ՉՈՐ ԿԱՏՊԱՆ ԿՐԷ ԲԱՅՈՒՆՆ ՄՈՎԱԼԵՍ ԶՐԱՆՍ

10

ԹՂՉՈՅՆ, ԱՅՉՊՅՆ

Արգար Արշամայ, իշխան աշխարհի, առ Յիսուս փրկիչ < և >² բարեբար, որ երևեցար յաշխարհից Երուսաղէմայ, ողջոյն:

245ա Լուեալ < է >² իմ վասն քս և վասն բժշկութեանդ, որ լինի ի

15 ձեռս քո, անոնց զեզոց և արմատոց: Զի որդէս ասի՝ տաա դու կու-

րաց անսանել և կազաց զնալ, զբորոտս սրբել, և զայստ պիղծս և

զդես հանել: Եւ որք միանգամայն չարչարեալն են ընդ յերկար հի-

ամեղութեամբք՝ բժշկես, դու և զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրև լուսայ

20 վասն քո զայս ամենայն՝ եզի ի մտի իմում զմի յերկուց. կա՛մ թէ

դու իցես աստուած իջեալ յերկնից՝ գործես զայդ, կա՛մ որդի իցես

20 դու աստուծոյ և զայդ ասնես: Արդ՝ վասն աշխարհի գրեցի ևս՝ ազա-

լել զքեզ, զի աշխատ լիցիս, եկեացես առ իս և բժշկեցես զհիւան-

դութիւնս, զոր ունիմ ես: Եւ յայ, զի Հրէայք արանչեն զքէն և

կամին չարչարել զքեզ, բայց քաղար մի փոքրիկ և զեզեցիկ է իմ,

բաւական է մեզ երկոցունց:

25 Որոց առաքեցանն ասրածեալ զԹուղթն՝ պատահեցին նմա յԵ-

րուսաղէմ: Զայս վկայէ և անաարանկան բանն, թէ շէին սմանք ի

հեթանոսաց եկեղոց առ նա՝: Վասն որոյ ոչ համարձակին, որք

լուսնն, ասել ցՅիսուս: Իսկ ինքն փրկիչն մեր յայնմ ժամանակի,

30 յորում կուցեաց զնա Արգար, ոչ առ նմա յանձն, բայց թղթոյ արժանի

* Հմմտ. Յոզ. մթ 20

1 * զքանչելի

2 * Բուխս * Թուղթ

1 2 * Թուղթ

2 * Մովսէս Խրեմացի, Պատմութիւն

Հայոց, էջ 148:

3 * Նախ տեղումս

Սրանի իցէ այնմ, որ Հաւատայ յիս՝ իբրու չիցէ նորա տեսեալ զիս, զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. զի որք տեսանեն զիս՝ ոչ Հաւատան յիս, և որք ոչ տեսանիցեն զիս՝ նորա Հաւատացեն և կեցցեն: Իսկ վասն այնք, զի գրեցեր դու առ իս՝ զայ ինձ առ թեզ, արժան է ինձ կատարել սատ զամենայն ինչ, վասն որոյ առարկեցայ ևս: Եւ իբրև կատարեցից զայս՝ ապա Համբարձայց: Առարկեցից թեզ մի յաշակեբուաց աստի իմոց, զի զցաւս թո թժշկեսցէ և կեանք թեզ և որոց ընդ թեզդ ևն՝ շնորհեցէ:

245բ Չայս Թուղթ երեք՝ Անան, սուրհանդակ՝ Արգարու, ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերի:

ՃԱՅՑ ԵՐԹՈՏԵԱՍԱՆԵՐՈՐԻ

ՔԱՐՈՉՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ԹԱԳՆՈՍԻ ՅԵԴԵՍԵԱՑ ԵՒ ՄԿՐՏԵԼՆ ՉԱՐԳԱՐ, ԸՆԴ ՈՐՈՒՄ ԵՒ ՉՏՈՒԹԻԱ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

15 Յև Համբառեալոյ փրկչին մերոյ, Թողմաւ առարեալ, մի յԹեկիցն, առարեաց զԹաղէս, որ էր մի յԵթանաանից անաի, ի քաղաքն Եդեսեայ՝ թժշկել զԱրգար և տեսարանել ըստ բանին տեառն: Որոյ կենայ հմուտ ի տուն Տուրիոյ իշխանի Հրէի, զոր առն լինել յազգին Բագրատունեաց: Որոյ խաւսեալ յԱրշամայ՝ ոչ ուրացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգահանս իւր, այլ եռն արիւնաթեկաց մինչև ի Հաւատալն ի Քրիստոս: Եւ ել Համբաւ առարելոյն ընդ ամենայն քաղաքն: Լուեալ Արգարու, առէ. սնա է, վասն որոյ գրեացն Յիսուս և իսկոյն կոչեաց զնա: Եւ եղև ի յաանել Թաղէս֊

20 սի՝ տեսիլ մեծ երևեցաւ Արգարու յերեսն Թաղէսի: Եւ յարուցեալ ի գահոյիցն՝ անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եպագ նմա: Եւ զարմացան ամենայն իշխանքն, որ շուրջ կային, զի ոչ գիտացին զտեսիլն: Եւ առէ ցնա Արգար, թէ սԴՈ՞ւ իցես արդարև աշակեբաւ արհնելոյն Յիսուսի, զոր ասաց ինձ առարել այսր, և կարո՞ղ իցես թժշկել զցաւս իմա: Պատասխանի ևս նմա Թաղէ. սեթև Հաւատացես ի Յիսուս Քրիստոս յորդին աստուծոյ՝ ասցին թեզ ինդրուածք սրաի թոր: Առէ ցնա Արգար. շնա Հաւատացի ի նա և ի Հայր նորա, վասն որոյ կամեցայ տեսուլ զզարս իմ և գալ կո-

տորնի զՀրէայսն, որ խաչեցինն զնա, և քէ ոչ էր արգելեալ վասն
 թագաւորութեանն Հոռոմայեցոցս: Եւ յայս բանէ սկիզբն արարեալ
 Քաղէի՝ աւետարանեաց նմա և քաղաքի նորա: Եւ եղեալ ձեռն ի
 վերայ՝ բժշկեաց զնա և զԱրդիս՝ պատազրոս իշխան քաղաքին:
 5 Եւ և զամենայն, որ էին ի քաղաքին Հրեանդք և ախտածէօք,
 246ա բժշկեաց, և հաւատացին ամ||ենքեանն: Եւ մկրտեցաւ ինքն Արզաւ
 և ամենայն քաղաքն: Եւ ոչ զոր բնութեամբ անէր ի հաւատս, բայց
 ար ըստ արէ՛լ յաւելեալ ի հաւատացեալսն՝ բազմանային: Իսկ
 առաքելոյն Քաղէի զխոյրարար զմն մետարսագործ մկրտեալ և
 10 անուանեալ Աղղէ, ձեռնադրեալ ի վերայ Աղսեայ՝ փոխանակ իւր
 թողու առ արքայի: Եւ իւր առեալ հրովարտակ յարքայէ, զի ամե-
 նեքեան յօրինէն աւետարանին Քրիստոսի՝ զայ առ Սանատրուկ
 բեռորդի նորին, զոր կարգեալ էր < ի վերայ >² աշխարհս [և]՝
 զաւրաց: Բայց Արզար յաւտարեցաւ զրն թուզթ առ Տիրեւր՝ արինակ
 15 զայս:

ՔՅՈՒՄՅ ԼԵՐՆԱՐԵՒ ԵՅ ՏԻՒՆԻՐ

Արզար արքայ Հայոց, տեսն իմոյ Տիրեւրեայ կայսեր Հոռոմ-
 անցոց խնդալ:
 20 Գիտելով իմ, թէ ոչ ինչ ծածկի ի ցումսէ թագաւորութենէց, այլ
 իրրն զմտերիմ քո՝ աւելի ևս իմացուցանեմ ի ձեռն զրոյս: Զի
 Հրէայք, որք բնակեալ են ի դաւառս Պաղեստինացոց, ժողովեալ
 խաչեցին զՔրիստոս առանց իրիք յանցանաց, ի վերայ մեծամեծ
 երախտեացն, զոր արար՝ նշանս և սքանչելիս, մինչև զմեռեալս
 անգամ յարուցանել: Եւ գիտեա՛, զի զաւրութիւնքս այս ոչ են սոսկ
 25 մարդոյ, այլ աստուծոյ: Զի ի ծամուն, յորում խաչեցին զնա, արե-
 ցակն խաւարեցաւ, երկիր շարժեալ տատանեցաւ, և ինքն յա երկր
 ատուրց յարեաւ ի մեռելոց և երևեցաւ բազմաց: Եւ այժմ յամենայն
 սեպեա անուն նորա, ի ձեռն աշակերտաց նորա, սքանչելիս մեծա-
 մեծս կատարէ, որ և առ իս ինքն իսկ եցոյց յայանապէս: Եւ արդ՝
 30 այսուհետեւ տերութիւնդ քո գիտէ, որ ինչ արժանն է հրամայել ի
 վերայ ժողովրդեանն Հրէից, որք զայնն գործեցին. և զրն ընդ ամե-
 246բ նայն տինգերս, լիզի երկրպագեսցին Քրիստոսի՝ իրք շչմարտի առ-
 տուծոյ:

1 2 օրատարէ

2 Մովսէս ետրեանքի, Պատմութիւն

3 նուրն անգամ:

4 29 թուիթ

Հայոց, էջ 157:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ԹՂԹՈՅՆ: ԱՐԳԱՐՈՒ Ի ՏԻՔԵՐԵԱՅ

Տիրեր կայսր Հոռմայեցոց, Արգարու թագաւորին Հայոց խըն-
դալ:

5 Ձթուզթ մտերմութեան քո ընթերցան առաջի իմ, վասն որոյ
շնորհակալութիւն քեզ ի մէնջ հասցէ: Թէպէտ և ի բազմաց լուծալ
է մեր [զայդ]² յառաջագոյն, եցոյց և Պիղատոս ստուգապէս վասն
նշանացն նորա և թէ յետ յարութեան նորա հաստատարիմ և զն՝ թէ
աստուած է: Վասն որոյ և ես կամեցայ առնել զայդ, զոր զուգ խոր-
10 հեցար: Այլ մեք տուաք հրաման ամենայն ումեք, որում և հաճոյ
թուեսցի Յիսուս, ընկալցին զնա ընդ աստուածս: Եւ մահ այնոցիկ
սպաննացեալ, որ շարախաւս կայցեն զքրիստոնէից: Եւ վասն ժո-
ղովրդեան Հրէից, որ հանդգնեցան խաշել զնա, զորմէ լահմ, թէ ոչ
արժանի խաշի և մահու էր նա, այլ պատուի և երկրպագութեան,
15 յորժամ առից պարագումն ի պատերազմէս Սպանիացոց, քննեալ
հատուցից նոցա զարժանն:

ԳԱՐՁԵԱԿ ԱՐԳԱՐՈՒ ԱՅ ՏԻՔԵՐ

Արգար արքայ Հայոց, տեսոն իմում Տիրերի կայսեր Հոռմա-
յեցոց խնդալ:

20 Ձթուզթ գրեալ ըստ արժանի քո տէրութեանդ՝ տեսի և ընդ
հրաման մտածութեանդ քո ուրախացայ: Բայց քեզ, տեսոն իմում
հաճոյ <թուեսցի>³ առաքել <զայլ որ>⁴ յնրուաղէմ փոխան
Պիղատոսի, զի լուծցի <նա>⁵ անարգանաւք յիշխանութենէն, յո-
րում կարգեցերն զնա, վասն զի արար զկամս Հրէիցն և խաշեաց
25 զՔրիստոս տարապարտուց: Ողջ լինել քեզ ըզձամ:

ԱՅԼՈՅՍ ՊԱՏԿԱՆ ՄՈՐԿ, ԿԱՐԳԵ

Իսկ թագաւորն Արգար, իբրև զհշմարիտ նախանձաւոր փրկ-
247ա լին, առնու զրէժս ի գրծողաց փրկիլլին՝ գրով և յորդորմամբ զթա-
գաւորս Հոռմայեցոց, մինչև զկատարումն առ խնդիրն ի Տիստոսէ
30 և ի Վեսպիանոսէ՞ զկնի նա ամաց: Այլ իբրև տեղեկացաւ կայսր

1 ԶԹ թիթոյն

2 Մովսես եօրձեացի, էջ 154:

3 Մովսես եօրձեացի, էջ 155:

4 Նույն տեղում:

5 Նույն տեղում:

6 Գ Վեսպ(աս)իանոսէ

Տիրեր զննեցաւոր գործն Պիղատոսի յԱրգարու, առաքէ կոչլ զնա
 ի դուռն Թաղատրական՝ աննել նմա ըստ արժանոյ անտրինու-
 քեանն։ Եւ մինչ նաւելին ի վերայ Ովկիանոսի, ժանուցեալ զսաս-
 տիկ սպաննալիս կայսերն, անձամբ արար զվրէժ անձին իւրոյ։
 5 ընկէց զինքն ի խորս ալեացն և հեղձամզձուկ եղեալ, սուրեցաւ
 յատակս անդեղոց։ Եւ ալսպէս մասնաւորն ի բազմաց, ամենայն
 անյուսարար համարձակելոց ի բանն աստուծոյ, խնդրեցան վրէժք,
 առ ի լինելոյ հաւատարիմ զատաստանին աստուծոյ։

ՀԱՌ ՉՈՐԵՑԱՍԱՆԵՐՈՂ

10

ՅԱՂԱԳՍ ՍԱՆԱՏՐԿՈՅ

Արդ՝ Թաղատրէ Հալոց զկնի Արգարու քնորդի նորին Սա-
 նատրուկ։ Քանզի իբրն կալաւ զԹաղատրութիւնն Արգար զամս ԼԸ,
 վախճանեցաւ նշմարիտ խոստովանութեամբ։ Այլ սրդի նորին
 անանուն, ոչ ըստ առաքինութեան հայրենի գնայր, այլ երաց
 15 զգրունս մեհենիցն և խոտորեցաւ ի կոամոյութիւն։ Եւ յայնմ հետէ
 պատանեցաւ Թաղատրութիւն Հալոց յերկուս. անանուն Թաղատրէ
 յնդհեսայ, և Սանատրուկ՝ ի Հայս։ Այլ Սանատրուկ ի քարոզու-
 քեանն Թաղէի հաւատաց, որ և հետոյ և սա յերկիւղէ՝ նախարար-
 ացն դարձեալ ուրացաւ, և շարչարեաց զառարեայն և զգուար
 20 իւր զՍանատրուկ, մատուցեալ ի նուկր երանելի նուիրին։ Ըստ ամին
 արիւնակի, անանուն և զԱղղէ նահատակեալ՝ սրով յանկարծուստ
 247բ զսաս նորա կտրեալ, վասն զի առաքեալ առ նա աննել խոյր զլիտոյ
 նորա ըստ արիւնակի հարն։ Իսկ նորա պատասխանեալ ասէ, թէ
 ռնչ գործեսցեն ձեռք իմ խոյր զլիտոյ, որ ոչ խոնարհեալ երկրպագ
 25 որդոյն աստուծոյս։

Եւ Սանատրուկ ժողովէ զաւր ի ձեռն քաջացն Բագրատունեաց
 և Արծրունեաց, իւրոց զայնկացն, և պատերազմի ընդ որդիսն Ար-
 գարու, զի բովանդակ ասցէ զԹաղատրութիւնն։ Ես նա մինչև այս-
 պէս պաշարեալ կայր ի զողման մեծի, ի վերուստ նախաժամանեալ
 20 նմա վրէժն Աղղէի արգարոյ։ Վասն զի ի վերնատանն՝ ապարանք
 իւրոյ աայր կանգնել՝ սին կնեալ և ի ներքոյ անցեալ անանունս
 կամէր պաշտանել ինչ։ Անկեալ սեանն ի վերայ նորայ, շարաշար

1 2 յերկէ
 2 2 վերնատանս

1 2 կանկնել

ստատկեաց զամբարշտեան, և այն ինչ պատշաճապէս պատշո-
 ճեաց զգործն: Վասն զի անձնատուր և զեն բնակիչը Եղեանայ առ
 Սանատրուկ, ժիայն զայս ուխտ խնդրեալ ի նմանէ, զի մնացնն
 ի դաւանութեան, զոր սելէին առ Քրիստոս: Զոր և ուխտեալ, յետոյ
 5 ստեաց, վասն զի կոտորեաց զամենայն որդիսն Արգարտու Իսկ
 Սանատրուկ վասն աշնր, ասի, կոչիլ սեուն, զի ճանապարհ կա-
 լեալ քնո Արգարտու ի Հայո, կալեալ զնոսա բոյ ի լերինս Կոր-
 դուաց. և ցրէր զամենեանն: Եւ զայնակ մանկանն, քոյր Բիրա-
 տեալ Բագրատունայ, կին Խոսրոսեայ Արծրունայ, առեալ զմա-
 10 նուկն՝ եղ ի մէջ ստեանցն, լեալ ի ներքոյ ձեանն զերիս արեւ և
 զերիս գիշերս: Եւ Մոզսէս ասէ, եթէ շան սպիտակ լեալ ընդ հոսա
 ի բնակելն ի մէջ ձեանն, աշխական շերմութեան գտեալ. զոր
 248ա և զայնկին կարգացեալ զմանուկն Եանատուրք: Սալ Թագատրեայ
 ամս և, մեռանի ի զիպմանէ նետոյ որոսյ, զվրէժ առեալ սպանման
 15 դատելն:

Իսկ զկնի մահուանն Սանատրկոյ շփոթեալ Թագատրութեանն,
 անկանի յաւատարմինն, առասպելածինն Համբունայ և ոչ յարի-
 նական խառնից, ի վարար կնոջէ Արշակունայ, Երուանդ անուն
 մանկանն: Մնի ի դրան Սանատրկոյ, որոյ, ասի, առեալ զԹագա-
 20 տրութիւնն յազազս առատանիք ձեռացն: Սա մերժէ զազգ Բադ-
 րատունեաց, ոչ լինել Թագապիր ինքեան ըստ արիւնի Թագատրա-
 ցըն և կոտորէ զորդիսն Սանատրկոյ, որպէս եւ՝ զորդիսն Արգա-
 րտու Եւ զմի սմն յորդոցն Սանատրկոյ առեալ սանտուն՝ փախեալ
 ի սահմանս Հերայ և ժանուցանէ Սմրատայ Բիրատեան ի Սպեր
 25 գաւառ: Իսկ նորա երթեալ վաղժազակի առեալ զմանուկն Արտա-
 շէս, ի վանս հովուաց զազտագոյի սնուցանելու Եւ անցանէ առ
 Գարեհ արքայ Պարսից և պատուի մեծապէս յազազս քաշութեանն,
 և մանուկն կարգի ընդ որդիս արքայի: Այս որդիս Սանատրկոյ՝ Ար-
 տաշէս, սնանի առ Գարեհի: Եւ յղէ առ Գարեհ՝ Երուանդ՝ տալ ի
 30 ձեռս զմանուկն, և եւ ոչ առեալ յանձն՝ ապա Զայնժամ առտրեալ
 Երուանդայ՝ կոտորեաց զազապականն ի Բայրեքդի և զգաւերսն
 առեալ՝ զնէ յննի: Եւ ինքն ի կասկածանաց աղէտին հասելոյ Ար-
 տաշէսի, տալ ձեռս ի Տիտոս և ի Վեոպիանոս, Թողլով ի նոսա
 զՄիրզագետու Եւ յայնմ հետէ բարձաւ իշխանութիւն <Հայոց>⁴
 35 ի Միրզագետաց և յեզեանայ և զրանցս ընդ տէրութեամբ Հոսո-
 մաց: Եւ փոխէ Երուանդ զարքունիսն յԱրմաւրայ՝ յԵրուանդաբար:

⁴ Մոզսէս Երթեալի, էջ 164:

248ր Յեա աշտորիկ Մոզսէս պատմէ զՅագաւորեցոցանեկն|| Արտաշէսի
ի ԽԹ ամի Գարեհի: Եւ ինքն Մմբատ պատուի յարքայէ՝ հաւատա-
լով ի նա զամենայն վերակացութիւն աշխարհին:

Հին անուանէ Բագրատունի

5 Ի սկզբան անդ, մինչդեռ ի հրէութեան արէնս էին ազնն Բագ-
րատունեաց, էր յորչորչումն անուանց նոցա. Բագադիա⁵, Տօւրիա,
Սղենան, Սարիա⁶, Վազարիա, Ենանոս: Իսկ որ աշտմ կոչին Բագ-
րատունիք՝ ի Բագարատայ՝ Բագադիայէ, և Առուցայ՝ Աշոտ, և Վա-
զարիայ⁷ Վարազ, որպէս Շամբատ⁸ Մմբատ փոխարկեցաւ:

10

ՀԱՌ ՀՆԵՏԱՄԱՆԵՐՈՐԳ

ՅԱՂԱՅՍ ԽԱՌՆԵԼՈՅ ԽՆԱՄՈՒԹԵԱՄԲ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ:

Կամիմ աստանաւոր ցոցանել զխառնիլն խնամութեամբ Բագ-
րատունեաց և Արշակունեաց² և անդանաւոր սկիզբն արկեալ տես-
չութեանն աստուծոյ՝ հանել զնոսա ի պատիւ և յաթոռ Յագաւորու-
15 թեանն, զնախնոյն նոցա զԴաւթի մարգարէի և զաստուածաշաւ
խոստացեալ խոստումն: Եւ վաւերական ասնէ զքան ճշմարիտ
ուխտին՝ ի Յագաւորական զնել աթոռ, որպէս ի ձեռն հաւատալոյն
ի Քրիստոս: Յագադիոք և ասպետք ճեմարեցան ի Յագաւորացն
20 Արշակունեաց, նա և խնամութեամբ ընդ նոսին խառնեալ՝ պա-
տուազրեցան: Եւ իրրն կարի գովելի և ուղիղ կենաց զհեա և զեն,
զԴաւթեանն ժառանգեցին ասումն և պատիւ՝ նաեւելով յաթոռ նո-
րա, ի վերայ քուրք Հայոց, Յագաւորելով Աշոտ յերկրիս Հայաս-
տանեաց ի Շիրակ գաւառի, ի Շիրակաւանն աւանի, որպէս հան-
25 զերձեալ եմք գրել: Բայց նախ՝ կարգեսցուք զխառնիլն խնամու-
թեամբ, յետ աշտորիկ ապա՝ զգալն կարգաւ ի հարէ յորդի, մինչն
յԱշոտ, նախնին Յագաւորաց:

249ա < Ի > Յագաւորեցոցանեկն Թէոդոսի Մեծի զԱրշակ և զՎա-
զարշակ՝ զորդիսն Պապայ, յետ սպանելոյն զՊապ, ի վերայ Հայոց,

5 2 Բագադիա

6 9 Սարիա

7 9 Վազարիա

8 29 Շամբատ

1 2 Արշակունեաց

2 2 Արշակունեաց

Արշակ անու կին զգուսոր Բարկայ Մինենաց իշխանին, իսկ Վազարշակ գեւսայանայ Սահակայ ասպետի Բազրատունու: Եւ աստանուր խառնեցան խնամութեամբ Արշակունիք և Բազրատունիք, որպէս և ասացաւ: Արշակ և Վազարշակ՝ որդիք Պապայ, Պապ՝ Արշակայ, Արշակ՝ Տիրանայ, Տիրան՝ Խոսրովայ, Խոսրով՝ Տրգատայ:

ՃԱԹ ՎԵՏԱՍՄԱՆԵՐՈՒՄ

ԳՈՐԾՔ ՍՄՐԱՍԱՆ ՔԱՂԻ

10 է և այս գործք քաշութեան արժանի յիշատակի ազգին Բազրատուննաց: Վասն զի ի ժամանակին, յորում բմբռնեցաւ Արշակ Բազրատր Հայոց ի Բագաւորէն Պարսից Շապուշ, որոյ եննգեալ յաղագս բմբռնմանն, ընդ սուր ելանէ կամաւորաբար և ճնոտնի ի ծուճաստան, յԱնուշն կուլեցեալ զգեկի: Իսկ Մենուստան Արժրունի, որացեալ և ի քաց մերկացեալ զգարո՞ Հուստոշն, անեալ ի Շապուշայ իշխանութիւն՝ բնաբար կամէր Բագաւորել ի զերայ Հայոց: Եւ բազում նեղութիւնս և վիշապ անցուցեալ՝ ընդ կանայս աղատաց և ընդ որդիս նոցա՝ ստատկմամբ որոյ, զորս հանեալ յամբական տնկաց՝ կախէր զպարսպաց: Եւ և զմայր Պապայ՝ զՓառանձեմ, նախատամա՞ և անյիշելի ժահուամբ ստատկել: Ընդ որ

15 յոյժ վշտացեալ ի դառն անցից ազգիս, ներսէս Հայրապեան խրեղբրեալ ի Թէոդոսէ՝ զՊապ Բագաւորել, գոխանակ հարն իբրում Արշակայ: Եւ հնազանդեալ հրամանաց սրբոյն, Բագաւորն Մեծ Թէոդոս աալ նմա դար յաւանակահութիւն և արձակէ հանդերձ Հայրապետան ի Հայս: Բրոց եկեալ պատահէին որացելոյն և որ ընդ

20 նմա՝ Երեղիբն Վարար Պարսից, ի գաշտին Տիրաւ: Ծայնժամ ելեալ սուրբն ներսէս ի զուրի լերին նպտա և անգանաւր տարածէ զքաղսիսն, որպէս նախնին մարգարէից ի պաղատանս առ աստուած, և խորտակեալ զկանդի ուրացողն և անաստած գունդն: Ծայնժմ մարտի քաջ՝ և ընտիր ասպեան Սմբատ, որդին Բազրատայ, Բազրատունի, մեծ քաշութիւն և հանդէս առաքինութեան կատարէր, ազնակահնութեամբ աղաւթից սրբոյն և զարացն Հոստմոց: Ծորում և Վամսարեկանն Սպանդարատ զբաշն և զանուանին

1 9 զգարել
 2 2 անուցեալ

3 9 Տիրա
 4 2 քաջ

Ենթոցիր հարեալ՝ իբրև գշանթաճար՝ յերկիր կործանելի, և անդա-
 նաւր դիակամբ շատանայր վայրն ամենայն: Իսկ աստուածու-
 րացն Մենչրուսան ոչ կարաց փախչել: Երում հասեալ բաշ սպա-
 րապետն Մմբատ և զառհաւատչեայ՝ յաւերժական՝ այրմանն տայր

5 ըմպել նմա: Զամենայն փախտեալոն, որ ընդ նմայն, սա-
 տակէ բազկաւ և սրով, և զուրացողն ձերբակալ արարեալ ի կո-
 զովտի, յման Մասեաց: Եւ խորհեալ սպարապետին, թէ զուցէ
 ինայնչեղ ի նա սուրբն ներսէա, անգամաւր դասնէ պաարաստո-
 կան կրակեաղ, զի խորովէին միւ: Եւ առեալ անտի գշամփութն

10 երկաթի յնոսանդան հրոյն արտաշիկացոյն փայլեցուցեալ և բոյր-
 րեալ անուամբ, ասէ ցնտ. «Մ՛կ, զի պտակեցից զզուտեգ տիրամո-
 րաց, շի ինձ հաւատացեալ է ապեհասեանն թագադրութիւն՝, և դո-
 թագաւորն Հայոց նկեալ ևս այրու: Անգամաւր սատակի ամբար-
 րիշան սատակի սատակամբ, և փառաւորի անունն առուծու:

15 Իբրև առ զիշխանութիւն թագաւորութեանն Պապ և խոտորեակ
 ընթացիւք անուր լեալ խրատու սրբոյն ներսէտի, գնայր յանար-
 250ա ժան և յանազաւս վարու Եւ սխացեալ: Ընդ նմա, բարոյն՝ շաբ
 փոխարեւա հատուցանէ, ի ձեռն զեղոյ բարձեալ զեա ի կենաց: Եւ
 փոյթ ընդ փոյթ ըմբռնեալ զՊապ Քչոցոս՝ սատակէ սակրաւ, ըն-

20 կալեալ զմասեաւորն վրէժ: Եւ զկնի Պապայ թագաւորէ Հայոց Վա-
 րազդաս զամս Գ, որոյ իրազգաց՝ եղեալ Քչոցոս, եթէ տայ ձեռն
 ի Պարսս, և զնա սատակէ: Եւ փոխանակ նորա զորդին Պապայ՝
 զԱրշակ և զՎազարշակ, թագաւորեցուցանէ: Ճաւորս սոցա, որպէ՛ս
 Պատմութեանն իրում սկիզբն զն՝ Ղազարիկ պատմագիր, իբր

25 զճնացեալ ձոր՝ յերկուս պատասեցաւ թագաւորութիւնս Հայոց: Զերկիրն
 Այրարատեան մինչև ցաւճմանս Պարսից՝ առնու թագա-
 ւորն Պարսից: Եւ զմնացեալ մասն առնու Արկաղէոս, որդի Մեծին
 Քչոցոսի, և տայ ի ձեռս Արշակայ, զուրովոր զնա եղեալ լեա-
 քնոզէմ իշխանութիւն տունալ կայսերն: Իսկ թագաւորն Պարսից

30 Եսպու՛ճ տայ զիւր հասեալ մասն ի խորով ոմն Արշակունի: Զոր
 յուեալ նախարարացն, որք էին առ Արշակ, զարձան առ խորով՝ ի
 տունս իւրեանց:

3 Զ շակոսար 6 Զ Եսպառութիւն
 4 Զ զառհաւատչայ 9 Զ իրազգայ
 7 Զ յաւերժական

ՎԱՍՆ ՍՄԲԱՏԱՅ ՔԱԶԻՒ ԶՐՈՅՅԲ

Ը՛՛՛՛՛ զերթանող սիրելի, գիտեա՛ հաւաստի, զի ի մտի եղի գրնչ
 ժաշրարաց առ և անց զանուանս Բազարասունեացն միայն՝ մի
 5 զհետ միոյ: Յաւուրս բաժանման Թազարացն մերոց, ՄԿՔ՝ ոչիմ-
 պիագին, ի Քրիստոսէ Ե՛՛՛՛ Էին ամբ, յեթն ամին Արկաղեայ՝ սրդ-
 տոյ Թէոզոսի Մեծի, և ի Շապուոյ ՀԱ ամին: Այս Շապուո՛ւ և Խոսրով՝
 250 ք իսկ սա ձգտեցաւ՝ ՀԿ՝ ամ: Ի սորա՛՛՛ ՀԱ ամին նստի Թազարոյ Հա-
 10 յոց Վասմշապուո՛ւ, և սուրբն Սահակ՝ Հայրապետ, սրդի մեծին
 Ենթաշտի: Անտի մինչև յայս Քաշ Սմբատ՝ են ամբ ճԱԵ: Եւ կացին
 ի Շապուոյ մինչ ցայս. Արաաշիր՝ ամս Գ: Վասմ, որ և Կրման՝ ԾԱ:
 Յաղկերտ՝ Ժ: Վասմ՝ ԻԱ: Յաղկերտ՝ ԺԲ: Պերոզ՝ ԻԳ: Վազարշ՝ Գ:
 Կաւատ՝ ամս Է: Զամասպ՝ Բ: Կաւատ՝ ԺԷ: Խոսրով հաւաստեցան
 15 ամս ԽԸ: Որմիզզ՝ <ԺԲ>՝: Խոսրով Ա: Ի Թազարութեանն
 Պարսից Խոսրովի և Հոռոմոց Մարկայ, ի Հայրապետութեանն Հա-
 յոց Արրահամու Ռշտունեցոյ, ի Թուր Հայոց ԽԹ, ի ԵՂԱ ամին ի
 ծնեղենէ Քրիստոսի, Սմբատ Քաշ Բազարասունի բազում և անհա-
 20 րին մարտս յարդարէր ընդզէժ Բշմամեաց Խոսրովու Պարսից Թա-
 զարոբի, ընդ որ յաւէտ իմն հաճոյանայր արքայ և ընց ալլ բազում
 ընծալից և՛ զմարզպանութիւն Վրկանայ տայ նմա: Որոյ երթեալ
 անդ՝ գտանէ ազգ մի գերեալ ի Հայոց և ընակեցուցեալ ի Քուրբաս-
 տան կողմանէ, որ Սազաստանն անուանի, մոտացեալ զլեզու և
 25 զգիր հայերէն: Որոց տեսեալ զՍմբատ՝ ուրախ լինելի: Եւ նա
 Եորոզէ դարձեալ զլեզու և զգիր հայերէն ի ձնն Աբելի՞՞ երիցոյ՝ և
 տայ զնոյն առաջնորդ Եոցաւ Եւ կողիսկապոս յետոյ մեծնազդեալ
 Մովսէսի զԱբելչ, Իսկ յետ աշտորիկ հրաման ընկալեալ Սմբատայ
 գալ ի տեղի ծնեղեան իւրոյ և կենալ ի Գժին, շինէ զսուրբ Գրիգոր,
 զորոյ առեալ հրաման յարքայէ: Իսկ պահակ թերզին յարախաւէ
 30 առ արքայ, յորոգալի թերզին զոյ զայն: Եւ արքայ պատասխանէ,
 զի թերզն քակեցի և կենդեցին շինեսցի, զոր յառաջագոյն ի փայ-
 251 ա տէ և յաղիւտէ, սրբոյն Վարդանայ էր շինեալ: Եւ իրն կեն՝ Քաշն
 Սմբատ, ետես յառաջնորդէ որբ զենդեցին, զի էր վախճանեալ Մով-

1 2 Յերթանող

2 Սամվել Անեցի, էջ 76:

3 Գ Լարելի 2 Լարելի

4 2 իրեցոյ

սէս: Կարգէ յառաջնորդութիւն Հայոց զԱրքայնամ Ռշտունեաց եպիս-
կոսոս, ի զեղչէ Ազրաթանից: Եւ ինքն Քաշն Սմբատ շինէ զեկեզե-
ցին, զսուրբ Գրիգորն, քարիս և կրով:

ՎԱՏՆ ԵՄԵՆԸ

- 5 Վահրամ Մեհեանդակ, իշխան արևելից, յաւուրս Որմզդի
որդու, խոստովանող խոսրովու: Սա հարկանէ քաշութեամբ զգարն
Քեռազաց և բանութեամբ ունէր զերկիրն Քուշունաց և զմայրաքա-
զաք նոցին զՔաշխ, մինչև յայնկոյս Վեհոստ զետոյ: Այլ և զՄազ-
քըթաց զարսն կառորեաց և զՄազաւորն սպան և զանբաւ ասարն
10 զարացն իւր բաշխէր և սակաւ ինչ Որմզդի առաքել: Ընդ որ զաշ-
րացեալ Որմզդի առաքէ փուշտիպան՝ ժողովել ի զարացն զա-
ւարն: Իսկ զարուն սպանեալ զփուշտիպանն, թագաւորեցուցին
զՎահրամ Մեհեանդակ, զոր լուեալ Որմզդի փախստական լինի և
ի զարացն մեռանի: Ապա զորդի՞ նորին զխոսրով թագաւորեցու-
ցին, որոյ անկեալ առ Մաւրիկ: Եւ նորա առաքեալ զար և զՄուշեղ
15 Մամիկոնեան՝ սպանեանէ զՎահրամ և առնու ի խոսրովէ փոխանակ
այնր զերկիրն Հայոց մինչև ջԿոզովիտ⁷ և ջԼուրաստան զեա, և
զերկիրն Վրաց մինչև ջՏփլիս: Այս խոսրով առնու կին քրիստո-
նէ, Շիրէն անուն և տայ նմա համարձակութիւն զանս հաստոյ:
20 Եւ նա մերձ յապարանսն զանս շինեալ՝ կարգէ ի նմա քահանայս:
Եւ Մաւրիկ խնդրեալ ի խոսրովու զմարմին մեռելոյն, որ կայր ի
զանձս արքունի և զեալ յաւազան պղնձի, զոր Պարսիկն կաւ խո-
րով անուանէ և Հայք՝ զԳանիէլ մարգարէ: Եւ իբրև ածին շորիս
250բ և ի հանին ընդ զուսն՝ սապարճչս երեք, զարձան անդրէն շորիցն,
25 առաթուր հարկանելով, և անդէն արձակեցան բոլորումն շուրց, զոր
իմացեալ կայսեր՝ պատարագուր պատուեալ զեա:

Հայսու ժամանակաւ զՍմբատ թագրատունի շարախուսեալ սա-
րան ի զուսն արքունի, և հրամայէ այրալ արկանել կուր զազա-
նաց: Եւ ազազակեալ Սմբատայ ի ձայն մեծ և հարեալ մուրցացի
30 զձակատ արշոյն՝ սատակեաց: Եւ կալեալ զեղջերուաց ջրոյն՝ սա-
տակեաց: Եւ իբրև յաւելին արձակել առիժ մի, ընթացեալ հզար
զարութեամբ արիականաւ կալեալ զականջաց առիժուն՝ հեծաւ ի
զերայ առիժուն: Եւ իբրև ետես զայն քաղմութիւնն՝ զազազակ

5 Գ լիք

6 Գ չորդիս

7 Գ զԿոզովիտ

8 Զ զուսն

բարեկալ զիմեցին առ ռոսս թագաւորին, խեղդելին վասն աշխարհու-
 ւոյ բաշի սղորմութիւնս: Յայնժամ հրաման ել ի թագաւորէն՝ տանել
 զնա ի բազանիս և զարդարել: և արարեալ զնա արիւրուն զաւրացն,
 որ յԱֆրիկէ: Իսկ էր նա հասակաւ բարձր և լայն, և գեղեցիկ ածա-
 5 լեամբ: Նա լինէր, յորժամ անցանէր ընդ անտառս, բուն հարկանէր
 զձաղկից անտառին և կծկեալ ոտիւրն՝ վերացուցանէր զերիվարն:
 Իսկ բաշն և արին զկնի ախարիկ մեռալ ի Տիզրոն, բարւոք բազա-
 րավարութեամբ, և բնրեալ հզաւ ի Գարոյնս⁹, ի Կոջ զաւառ: Իսկ
 10 զկնի նորին, որցի նորին Վարազտիրոց անուս զիշխանութիւն Հա-
 յոց ի թագաւորէն Կառատայ՝ որդւոյ ետարովայ, և առաքի ի Հայս:
 Որոյ եկեալ եզիտ վախճանեալ զԿոմիտասս: Ապա զՔրիստափոր¹⁰,
 շնորհաւամեան տանել, կարգէ առաջնորդ Հայոց, ձեռնատուութեամբ
 Քէղզորոսի Ռշտունւոյ, զամս Բ: Իսկ զկնի Քրիստափորի, Նջր
 եկաց կաթողիկոս Հայոց զամս Փ, յաւարս Հերակլի - և Գարսից
 25 Հա նոսնայ:]]

ՀԱՅ ՌԻՓԵՆՏԱՅԻՆՆԵՐՈՐԿ

ՎԱՍՆ ԱՌԱՍՊԵՆԱՑ ԱՆԱՌԻՒՆ ՄԱՀՄԵՏԻ ԵՒ ԼՈՐՈՆ ՍՏՈՒԹԵԱՆՆ,
 ԶՈՐ ԽԱՅՏԱՌԱԿԷ ԼՈՐՈՆ ԱՇԱԿԵՐՏՆ

Իրրե եհաս մեզ պատմել զանաւորեն Մահմեալայ՝ զիցուք զկնի
 20 զմուսուրեթեան նորա զյանախութիւնն, զի իսպառ առեցեա և փա-
 խիցես ի սորին անուանել, ո՞վ դու, ջրիտառասաւէր անձն: Զոր մինչե
 ցայսուր, զնո ևս անգիտութեամբ երթեալ ի Հէճն և ի Մարջայ մա-
 տուցանեն: Եւ ինչ¹ զիւաց և կատարեն անմտարար զխորհուրդ
 առաջին կռամոյ զիսպաղաշաութեանն, ոչ զիտելով զինչ գործենն:
 25 Զոր աստի կարեա զիտել զգործս նոցա, զոր նորայն անգիտարար
 համարին աստուածպաշտութիւն զզիւապաշտութիւնն: Նա եղև,
 ասէ, ի ժամանակին յայնմիկ այր մի անուն Մահմեա, յազգէն որ
 կոչի Կուրէշ, յորդոց Կեղարայ, յնրկոտասան ցեղից Իսմայէլի:
 Որոյ եկեալ ի սուրբ լիառն Միսէական՝ աշակերտեցաւ միայնակեցի
 30 ումեմն, որ զիտէր յնզու իսմայէլացի² և պարսիկ, անուն Քիսիրայ,
 որոյ առեալ զնա՝ կամեւով շնորհաւարութեամբ ամենայնի ի վերայ
 հասուցանել: Սկիզբն արարեալ ի լինելութենէ արարածոց, ոն եզեալ

⁹ Գ Գարունս

¹⁰ Զ զՔրիստափոր

¹ Զ Կրկերս

² Զ Իսմայէլացի

ընթեանոյր՝ եմա զգիրսն Մենգոց և զայսն ամենայն կարգաւ, և
 զնոր Կառկարանս, և զգիրսն, զոր Յիսուսի Մանկութեանն կոչեն:
 Եւ մինչդեռ ականջալուր միայն եմա էին գիրք աստուածաշունչս և
 ոչ հասու յնալ ստուգապէս, հասնալ եմա պատճառ՝ զնալ ի ներք-
 5 սագոյն անապատն և այնուհետև ոչ ևս զստեալ առ վարդապետն
 իւր: Եւ ոչ միտք նորա սիրեցիկն զքրիստոնէութիւն, ալ խորհուրդք
 նորա յուզէին զիտել, թէ զի՞նչ է հրէութիւն: Եւ պատահեալ եմա
 Հրէի ուժեմն վանառականի՝ տեղեկացաւ ի եմանէ զկարգ և զհա-
 10 ւատ նոցին. անգոսնեաց և զայն նս: Եւ սկսաւ մտացածին յինքնն:
 252բ տեալ հաւատ նոր՝ Եշմարտութեան հակառակ և ստութիւն, և խո-
 տեալ զամ||ենայն պաշտամունս՝ եման նեոխնն և զիրն միայն
 աւրինագրէր: Երթեալ ի գեղն Մարայ, որ անդր է քան զնիփթրեփ
 Մադիեայ՝ որ է նոցա ըաղաք, քարոզեաց ըստ կամաց և ըստ արտը-
 15 ժակաց: Ասելով զտուն տոհմարանին, այս ինքն՝ պաշտաման աւ-
 ձից, տուն աստուծոյ և տուն Արրահամու և անուանեաց Ալ Քարաւ:
 Եւ ասաց, թէ Իսմայէլ արար կինն, և սա է տուն նորա: Եւ կարաւ-
 տացեալ տեսանել զնա Արրահամու՝ առ ջնառայ. «Արևակեա՛
 20 զիս, զի երթեալ տեսից զորդին իմա: Իսկ Մառայի երկուցեալ, թէ
 գուցէ մերձնացի առ աղասիինն, զերզումն աստուծոյ զնէ ի վերայ
 նորա, թէ «Մի՛ իջցես ի գրաստէղ ի գետին, ալ ի վերայ կալով քո՝
 տեսցես զորդին քո և զարձգիս այսրէնա: Եւ եկեալ նորա՝ ոչ պա-
 տահէր Իսմայէլի, քանզի յորս զնացեալ՝ էր: Եւ հարցանէր զկինն,
 թէ «Մի՛ր երթեալ է այրն քո: Եւ նորա թշնամանեալ՝ անգոսնեաց
 25 զնա, առ. «Ձառանցեալ, խանդարեալ ալեոր, յի՞նչ պատ խնդրես
 զայրն իմա: Եւ նա առ. «Անացես ցայր քո՝ Ոչ բարեք են գրունք
 տան քո, ի քաց փոխեա՛ զգա, ա՛լլ անեկով գրունա: Եւ եկեալ Իս-
 մայէլ յորտոյն՝ ոչ ասաց եմա կինն իւր, անփոյթ արարեալ զպա-
 տուէրն Արրահամու: Ալ Իսմայէլ անալ զհօտ հարն՝ հարցանէր
 30 զկինն, թէ «Ե՛կ ոք այսր: Եւ նա առ. «Անոր միա՛: Հարցանէ Իս-
 մայէլ, թէ «Զի՞նչ խառնեցաւ, և պատմեալ կնոջն: Գիտաց Իսմայ-
 յէլ, եթէ զկնոջէն ասացեալ է, արևակէ զնա և ալլ անու կին:
 Սոյնպէս պատահեալ երկրորդ կնոջն և երրորդ, մինչև ցելթեքորդն:
 Եւ նա առ զԱրրահամ. «Երբի եկիր, հա՛յր, էջ ի գրաստէղ, զի
 ամից զգուսիս քո: Եւ նա առ. «Ոչ հաւանիմա: Եւ իրն թախան-
 35 ձէր զնա կինն, իջեալ Արրահամու ոչ ի գետինն՝ վասն երգմանն

3 4 ընթեանոյր
 4 29 անցեալ

Մտառայի, այլ՝ մի սակ ի վերայ վիճի և մի սակ՝ հեծնելոյն: Եւ վէճն
 253ա տեղի տուեալ ուրին՝ յցուցանէր զտեղին: Զայս այսպէս ուսոյց
 յառասպելաց: Եւ յամենայն կողմանց զծրհրպագութիւն շարին աշ-
 մին և տանն հրամայեաց մատուցանել: Եւ ի ներքս ի տանն, զալով՝
 5 շուրջ զբարին, երկրպագն հրամայէր, որ միւս վէճն է և ծակ ա-
 ճիցն: Գարձեալ՝ զարտարին վիճովն, ուր սանահեան Աբրահամու,
 հրամայեաց շուրջ դալ միտանի վազվազելով, ասել. «Երայր,
 չբայրս, որպէս թէ պատասխանի սամեք ասնելով՝ «Յայ, յայ, աւաս,
 աւաս»:

10 Գարձեալ՝ ի ձորն անցեալ, որում Վորդն ալ Համարն կոչեն,
 ասնն ի նժա սպտեումն անասնոց: Եւ հեծեալ ի դրաստ՝ փախչին
 անգառնալի մինչև ցբխորն, մերձ ի Մարայ: Եւ ի փախչելն, եթէ
 բանկոն ուրուք անկանիցի, և զհեծնալն իւր շարդ, ոչ դառնան յա-
 րուցանել: Եւ յետ այնորիկ, ընթանալով ի մէջ երկուց վիճաց հե-
 15 տի, զոր անուանեն՝ Մափա և Եմբան, ընթանան վիճէ ի վէճ է ան-
 գամ անհանգիստ, որչափ և ումն բաւական լինի: Եւ յետ այնր ըն-
 թանան յայլ տեղի, զոր Մարայ ալ Հաս անուանեն. է անգամ ըն-
 թանան և զբարինս ձգեն և ոչ յայտ է, թէ ո՞ւմ զբարինս ձգեն:

20 Այլ միայն ասնն, եթէ՝ «Մահմետ այսպէս արար: Եւ հրամայեաց՝
 ասելով, թէ Աբրահամ զոյնպէս արար: Անզգուշութեամբ է ասոց-
 եալն ի նժանէ, զի ասաց՝ ոչ էչ ի դրաստէն և յետոյ ստեաց, թէ
 ընթանայր և շարինս ձգէր: Եւ ոչ սպանանեն ի տեղուոյն յայն զե-
 25 սունս և սողունս և գազանս, զասն ուժիցն, որք բնակեալ ի տանն,
 խտան ընդ մարդկանն շրջին և ոչ վնասեն ուժեր, զորս մուսլիմս
 անուանեն, այս ինքն՝ հաւատացեալս: Եւ պատեալ ծածկեն դասնն
 է հանգերձիս, և համբոյր երթեալ հանգերձին ի վերայ աւաց զենն:

253բ Արդ՝ ոչ երեհ ի ձեզ մուրս խարէութիւն շողփազփ||ութեան
 նոցա: Բունդի բազումք ոչ զիտացեալ զայս ամենայն՝ տեսանն
 զազգս մարդկանն յամենայն պաշտամունսն պարսպ և փոյթ յա-
 30 զաթս և խաւել հանապազ աստուծով և կարծեն՝ հաւատացեալս:
 Վասն որոյ կարևոր համարեցայ յայտնել զծածկեալս խարէութեան
 նոցա: Տունն, զոր կոչեն Աբրահամու, ոչ երբէք երթեալ անո՞ք Աբ-
 րահամ և ոչ Իսմայէլ, որպէս և աստուածայինքն վկայեն պատմու-
 35 թիւնր: Այլ է նա սուն կոոց և անից պաշտաման, զի առհմարան
 գու ի միջոցի տանն, ուր սնուցանեն զամսն մինչև ցայտար ծա-

1 20 կալով
 7 20 ուրիցն

մանակի, որպէս և ասացաք: Իսկ զկուսն բարձեալ ասպատակին
 նգրպատացոց, որք ի ժամանակին Տրաշխանոսի⁹, քանզի անզրիք
 պղնձիք էին ընդ ալլ զիսն, զոր կանգնեցին¹⁰ յԱղեքսանդրիայ¹¹,
 3 մայնժամ Տաճկացն գտեալ զալլ կուս, այս ինքն՝ զկուսն Գա-
 մակոսի¹², Թիմանայ շանապատի ուրեմն: Զոր ի զալլ քրիստոնէութեանս՝
 նրկուցեալ քրմաց նորա, թէ գուցէ ի ձեռն քրիստոնէիք
 անկեալ փշրեսցի՝ առեալ փախստական զնացին յանապատ անդ:
 Զայն վերջոյ գտեալ կուսպաշտացն Տաճկաց, տարեալ ի Մարայ
 հանդերձ քրմով նորին, ի տունն յայն՝ յայտնի տեղի առաջին կուսն
 10 կամեցան կանգնել¹³: Իսկ անապաշտ քրմացն, ոչ հաւանեալ
 զկուսն առարաց քրմաց յիրեանց տանն կացուցանել, հաւանե-
 ցուցեալ զամբօխն՝ գտունն ամիցն միայն քաւական լինել. որպէս
 թէ ոչ ախորժեցին ամբն կուսաբ բուրձն յիրեանց քնակարանի:
 Եւ այսպէս քաղբազեալ, արտաքոյ զրանն կացուցին զնա, ի վերայ
 15 վիմին, ի միոյ ստան վերայ կալով և զմիան ի վեր ունելով, իբր
 թէ աշխպէս է պատկեր Թամանայ, իբրն զեփեառեայ պատկերն: Եւ
 25 4 Թ՛ նա ինքն է Թամանն, Եփեսոսս թ|| Գամակացոցն անուանեալ:
 Եւ նոցա երկաթով փորեալ և կապարով պնդեալ՝ ի մի ստինն կա-
 ցուցին զնա ի վերայ վիմին: Զոր ի ժամանակս Թէոզոսի, յւ զգու-
 20 շանայ պաշտանէիցն, յի արտաքոյ կայր շինի, գրգայեալ եղն ի
 վանառականաց Սթէուպացոց յաղագս ոսկոյն, վասն որոյ և պա-
 տերազմ եղն ի մէջ երկոցունց: Պատմեն յեզրպատս աւանդութեամբ
 մինչև ցայսար: Այս ռանաճեալ է ի վերայ վիմին, զոր ասաց Մաճ-
 մեո՝ Արբաճամու լինել, որ և միտասնի շուրջ գալով¹⁴ Տաճկաց-
 25 զմիտամոսն Թամանայ¹⁵ բերելով զնն և դիւի նորա երկիր պազա-
 նեն և ձայն ասն և ոչ զիտեն: Նա և ոչ զայն իմանան, թէ ո՞ւմ ց-
 նատուսն¹⁶ կոտորեն ի ձորն և կամ յո՞ւմ մէջ փախչին: Ալլ մեր
 քնեալ հասու եզար, թէ Մաճմեոի մեկուսացեալ ի բազմաց մարդ-
 կութենէն ի ձորն, արար զո՞ւ ամենայն զիւացն: Զոր դիմեալ զնքն
 30 ի կերպարանս մարդկան տեսիլ ական¹⁷ երևցան, յորոց զարհու-
 րեալ Մաճմեո՝ փախեաւ. զնոյն և ամանցեաց: Իսկ որ [ի] մէջ
 վիմացն ընթանան՝ վէմք նախիկ նոցա պաշտանք լեալ էին, քան

9 29 Տրաշխանոսի

10 2 կանգնեցին

11 2 Աղեքսանդրայ

12 29 Գամակոսի

13 2 կանգնել

14 29 գալով

15 29 Թամանայ

16 9 զանտուսն

17 29 ակնպան

5 զկուսն առաջինս, որպէս զայն վէճ, որ ի ներքս ի տանն է: Եւ
 զնքն յերկուց վիճացն, զՄահճեօթ պաշտօնն ինքեանց ստիպեն:
 Վասն որոյ այսր անդր ընթանայր ստիպով ժողկոնեալ, զնոյն և
 3 արիննադրեաց: Գարձեալ՝ փութով ի պաշտօն տանն ելնալ, և շուն
 ձգնալ՝ զերժանի. զոր վարկեալ յաւտար¹⁶ յառնուլ, իսկ Մահճեօթ քար
 25 Բ պաշտամանն լինել, զնոյն և առնողեաց: Իսկ որ զկերահամ ասեն||
 է անգամ երթեալ անդ՝ յոյժ ստեն: Եւ որ զառդունս, և զզեռունս, և
 զգազանս ոչ սպանեն՝ պատի և պաշտան ամիցն առնեն: Որպէս և
 10 ժողպեաքն ի թղթին Յազկերտի ի Հայս, զսոյն արիննադրեցին, թէ
 ամբ և ժողկոն և այլ ճճիք մի՝ սպանցին, վասն զի աստուածք էին
 և պաշտամունք առ նոսա: Զայս ամենայն երանելի այրն, որ յոյժ
 սեղեակ էր և եկն ի Կրկնէս կղզի, հաւատաց, յայտնեաց և ծանոյց:

ՀԱՌ ԻՆՆԵՒՏԱՆՆԵՐՈՒ

15 ԱՐԿ՝ ՊԱՏԵՄԵՅՈՒՔ ՎԱՍՆ ՄՍՀՈՒԱՆՆ ԵՌՈՒ,
 ԱՐԿԱՐԵՒ ԱՐԺԱՆԻ ԾԱՂՈՒ

Քանզի իբրև մեռաւ Մահճեա, պատեալ եզին զնա ի պարտիզի
 իւրում, ոչ թաղեալ, վասն զի խոստացաւ՝ յերիբ ատար յառնել-
 նման Քրիստոսի: Եւ ի քուն լինել պահապանացն՝ մտեալ շանց, կե-
 րան զերեսս մեռելոյն: Եւ յայնմ հետէ արիննադրեցաւ յաշակեր-
 20 տաց Եօրա՝ ի նոյն ամսուջ աստակել զշունս, որ մինչև ցայսար կա-
 լեալ զսոյն սովորութիւն, սատակեն զշունս ի նոյն ամսնան: Այլ
 առաւել է, թէ զկրտսնից և զկարգաց և զպատաստեաց Եօրին աստ-
 ցից, լի յիմարութեամբ: Եւ եզ ի քերտե աշակերտելոցն կարծել, թէ
 որպէս վասն Քրիստոսի զուշակեցին մարգարէքն, սոյնպէս և զՄահ-
 25 ճեառայ զուշակեցին: Եւ շանակելով զկոշումն մարգարէութեանն, Յի-
 սուս՝ իշով, և սա՝ ուղտով, զԵօսայեալ տեսին անեալ իրեանց վկա-
 յութիւն. սէճեմալ մի, ասէ, անտի իշոյ և հեծեալ մի՝ ուղտոյս՝: Զայս
 ասէր ի բազարին իւրում Մաղինայ, մինչդեռ նստէր ի բազմամարտի
 հրապարակին: Եւ մինչդեռ խաւտէրն, աներևոյթ եզն յաւաց տեսու-
 30 թենէ ժամս հարուստ: Եւ կալաւ ափշութիւն մեծ զամենեսին: Եւ ապա
 255 Ե մինչդեռ խաւտէին՝ եկաց ի մէջ նոցա և ետ ողորն և առէ: Եւ Եօ-
 զաղութիւն ընդ ձեզ և ողորմութիւն և շնորհ: Ապա զարհուրեալ հրա-

* Եսայ. ԻՃ 7
 18 ԶԳ մտա

10 ԶԳ յաւարդ
 20 Գ խափանի:

ցան և ասեն. «Ուստի՞ զաս, կամ զի՞նչ է ողորմնոց այդ, կամ յորս՞ց
 աստուածոց բերեր զայդպիսի բան ողորմութեան և շնորհացու մտ
 պատասխանի. «Ահա՛, մինչդեռ խառտէի ընդ ձեզ, յափշտակեցալ
 ի հրեշտակէ և գտայ ի Մարայի՛, ի տան հարց մերոց՝ Աբրահամու
 5 և Իսմայէլի, զոր շինեալ զնա տուն աստուծոյ և մեզ ի ժառանգու-
 թիւն, որպէս երբեմն զնրուսազէմ Հրէիցն շինեալ և մարգարէիցն՝ առ
 ի քնակութիւն որդոցն Իսրայէլի: Զի լուեալ զյափշտակելն Ամբա-
 կումայ յնրուսազէմէ ի Բաբելոն առ Դանիէլ, սայսպէս զինքն հա-
 մարեալ ասէր առ նոսա, որ ոչ երբէք ճշմարտութեամբ էին բան-
 10 քըն: Սածկէր առ ի նոցանէ՞, թե էր նորա տեսնալ զՄարայ և պատ-
 մէր առաջի նոցա զաւրինակ տեղուն, զվայրացն և զշինուածոցն
 և զսմեհանն նշանս սահմանացն նա նոցա զի. թութեամբ՞, որպէս
 և տեղեկացեալն էր ի մանկութենէ: Վասն որոյ զարմացեալց ամե-
 ներեան ասէին՝ զնա մարգարէ գոյ: Եւ իբրև լուսա զայս ի բերանս
 15 նոցին, համարձակեցաւ քարոզել և ասել. «Վկայեցէք, թէ չիք աս-
 տուած, բայց միայն ինքն, և ոչ գոյ նորա ընկեր և Մահմետ ծա-
 րայ նորա և առաքեալս: Զայս այսպէս իմաստասիրեաց, զմի աս-
 տուածն ասելով ըստ հրէականին Իսկ ասելովն, թէ չիք նորա ըն-
 20 կեր, այսու բաժանէր զորդի և զհօգի ի չարէ: Եւ այսպէս ուսու-
 ցանէ նոցա, թէ «Զոր հարցն մեր պաշտելին և մարգարէքն՝ զայն
 աստուած քարոզեմ ձեզ»: Եւ այսու հասանեցուցանէ զժողովուրդն:
 Եւ զարձնալ՝ որոշէ զնոսա ի հրէականացն, որ մարդ միայն և որդի
 Յովսեփու ասացին զՔրիստոս և յինքեանց խաշեալ, Այլ և սա
 կոշէ զՅիսուս՝ բան աստուծոյ և հոգի առաքեալ ի Մարիամ յաստու-
 25 ծոյ, և ասեալ ի նմանէ մարմին մարդկայալէս: Եւ զնէ վկայութիւն
 255բ բանի աստուծոյ և ասէ, թէ «Այսպէս ասաց աստուած, թէ առա-
 քեցաք ի նա զհօգին մեր, որ եզն ի կերպարանս մարդոյս: Եւ ասէ,
 թէ Հրէայք զնա ոչ խաշեցին, այլ նմանեցոյց նոցա: Եւ ոչ համարե-
 ցաւ նոցա կարող գոյ՝ խաշել զբան աստուած և խաշիլ ի նոցանէ:
 30 Եւ ոչ ընդ մահուամբ անկեալ, այլ կայ կենդանի և զայոց է յաշ-
 խարհ յետին ժամանակս: Եւ զովք զքրիստոսնէայս և ընդունի զան-
 սարանն և զմարգարէս: Եւ նոզիկ զՀրէայսն, թէ որացան զՔրիս-
 տոս և ապստամբեցան ի նմանէ և սպանին զմարգարէսն: Արդ՝
 Մահմետ ասէ զաւրինագրութիւն իւր յաւրինացն հին և յանտա-
 35 բանէն, բայց որոշէ մտացական կամուք, զոր ինչ ակորժէ, իբր

1 Յ Մարայի

3 Չ զնրութեամբ

2 Գ առաջի նոցա

յիւրմէ եղևալ և ոչ առևալ յամերէ, զոր և արքինադրէ ժողովրդեան
 իւրոյ: Եւ առներ առաջի ժողովրդեանն առ աշաբ նշանս, որպէս և
 առաջիկայ հանդերձեալ նեանն, զոր զգուշացուցանել ակրն մեր
 Յրիստոս: Սա կարագեա նեոինն հորցի ճանապարհ նմին, զի ի
 5 ժամանակի անդ կոչէ դժառս յանառա՛ յանուանէ, Եւ նորա մեկ-
 նեալ ի միշոյ, դայ ճնմելով, կայ առաջի: Եւ դարձեալ հրամայէ եր-
 թալ ի անդի իւր: Եւ շարժել լերանց կարծնցուցանէր մարդկան: Եւ
 ի վեր ունելով դձնու, ի հինգ մասանց աղբեր բլիտնցուցանէր առ
 աշաբ: Եւ զեզ մահու, ասեն, գործեալ նմա: Կորովեալ ուլ մի և
 10 եղևալ առաջի նորա, կամեցա ուսել: Եւ խաւսեցեալ ուլն ի լսելիս
 բազմաց, թէ յԻ՛հ՝ նաշակեր յինէն: զի զեզ մահու գործեալ է յիս
 վասն բոս: Եւ հանգեալ ի կարաւանի, ասազակաց ի վերայ անկեալ՝
 կամելով յափշտակել զնա և զնսա: Իսկ նոցա ժողովեալ ի մի
 վայր՝ բնակելին ի ցամաքային դաշտի և շուրջ զինքեամբ ժողո-
 25 ցեալ արգելան ասազակքն յեզրի՛ ժովու: մնալով զերիս ատրս,
 զնացին ունայն: Եւ սորա տեսանէին զինքեանս ի ցամաքի, ուր ոչ
 գոչր խոնաւութիւն: Չայս զհարեղարայր նորա ասեն արարեալ, և
 սա ի նմանէ ունեալ, նոյնպէս արար: Այլ բազումք իսկ յիւրոց ան-
 տի ոչ հաւատան առասպելայաւոյ բաշաղանաց նորա: Եւ ասեն
 20 դարձեալ, եթէ զլուսինն ի շորս բաժանեալ ցուցանէր մարդկան,
 որիչս ի միմեանց և դարձեալ ի մի հաւարեալ կարակնածե: Իսկ
 վասն զբարիսն ձգելոյ, զոր յատուլն ասացար, յալզեն այսպէս,
 թէ՛ յորժամ եհան զկղամ ի գրախալն աստուած, յայտմ աշխարհի
 բնակեցոց զնա: Եւ նորա տեսեալ զստանանայ յայտմ ակզոչ, ուր
 25 զբարիսն ձգեմք՝ ծաննաւ, թէ սա էր, որ զմեզ եհան ի կենացն:
 Առեալ քարինս արկ ի վերայ նորա, վտան սրոյ և մեր այսպէս
 առեմք:

Իսկ յորժամ պատմեաց նոցա, զոր ինչ պատմեաց և զինքն
 պատգամաւոր բարեզեաց, յայժմամ նորա ինզրեցին իրեանց ա-
 30 բինս զնել: Եւ նա խոստացաւ նոցա՝ առ վաղին հարցանել ցաս-
 տուած, թէ զի՛նչ հրամայեցել: Եւ արձակէ յիւրմէ: Եւ ինքն կտ
 ածել երինչ մի առաջնածին յայն ժողովեալ և գորթին արգելու ի
 տան: Եւ զոր ինչ կամէր ինքեան, գրեալ կապէ յեզրիս նրնշուն և
 հանեալ յանապաւա: Իսկ ի ժամու ժողովմանն, հրամայէ՛ արձակել
 35 զերինքն: Եւ ինքն հանդերձ սինհոդոսան սպասեալ մնայր զայլս-
 տեանն, իրրե ի վերուստ աչցելութեան ինչ: Եւ յերևման երնշուն
 զազազակ բարձեալ, զօհութիւն առաջէր ի վեր, և հանեալ զգիրք

ահի և շքով ընթեռնոյր, իբր յերկնից եկեալ արիներն: Զայս ամե-
 256բ նայն յայտնեալ մեզ աշակերտ|| նորին և խայտառակեալ զպատ-
 րանս ազանգատր առապելացն, եկեալ մկրտեցաւ ի Կրէաէս
 5 զառասպել և զգազիր պատրանս նորա գրեցար առ ի ծանուցումն
 և ի զգուշութիւն երկեզածաց Քրիստոսի, զի փախուցեալ ատեսցուր
 զատելին սատուծոյ:

ՃԱՌ ՔՄԱՆԵՐՈՒ

ՎԱՍՆ ՄԱՀՄԵՏՍՅԱՅ, ԿՐԿԻՆ

- 10 Իբրև յուան զմահն Հերակլի արքային Յունաց, համարեակե-
 ցան իսմայելացիքն՝ ելանել յԱսորիս և ի Հրէաստան, վասն զի
 Ասորիս և Հրէաստան էին ընդ ձեռամբ Հերակլի: Եւ զրզոնցին զիս-
 մայելացիսն առաջնորդք Ջհուանոյն և առնն, թէ ՎՄեզ խոստացաւ
 սատուած տալ զերկիր և վասն մեզաց մերոց տարազիր արաբ
 15 զմեզ: Եւ զուք նոյնպէս եզրարք մեր էք և որդիք Արքահամալ յիս-
 մայելէ: Ելէ՛ք, և կատարէ սատուած զխոստումնն: Եւ զրզեալ էին
 ի Հրէաստան և յԱսորիս: Եւ սատակեցին զգաւրս Լոռոսոց և ար-
 կին ընդ հարկաւ իւրեանց: Ամար առաջին առ զաթոռ սուլտանին,
 առաջին իշխան եկաց յիսմայելացոցն: Քաղրթն՝ Ք ամ: Եմբան՝
 20 ժԲ ամ: Մահմեա՝ Ք ամ: Բուրաքք, աներ Մահմեաի՝ Ը ամ: Ամար,
 որ եղև սուլտան՝ ամս Փ: Մա սկսաւ ելանել և առ զաշխարհս: Ի
 Քաղրթայ մինչև յելանելն էին ամբ Ա, որպէս և Ղանդ՝ պատմա-
 գիրն զսոյն վկայէ և առ, թէ յԱ <ամի> իշխանութեան էին
 յԱսորիս և ի Հրէաստան և ի միս ամն էին ի Պարսս և ի Հայս:
- 257ա ընկեցին զսուլտանն Պարսից զՅազկերտ Շահբարեան և մտին||
 յաշխարհն Հայոց ընդ կողմն Պարսից: Եւ անուին, գերէին զա-
 անս Մարաց, և զգուսան Գոզթն, և զնախըլաուն: Սպանմամբ սա-
 աակէին և գերեալ անցուցանէին ընդ գնան Երասխ, ընդ հունն Զու-
 գայ, և գունդ քաժանեալ ի գուսան Արաղ անցեալ: Որոց ընդ
 30 անաչ էլ Քէոզորոս Ոշտունեան, սատակէր զառաջաւորս զարուն:
 Իսկ յառաջին ամին Մաւեայ, էլանէ զարն Տաճկաց ի Հայս, և հար-
 կեցան Հայք ամին Ե գահեկան: Եւ անալ պատուել զՔրիզոր Մա-

1 29 իսմայելացիքն

2 9 Դեմս

միկոնեան և զՍմբատ Բագրատունին՝ տարան առ Մառի: Եւ հետ
 Թ ամի անկաւ զուր յաստուծոյ ի սիրտ Մառեայ, և արձակեալ զնո-
 սա՝ զԳրիգոր կացոյց իշխան Հայոց, զշինողն սուրբ կաթողիկէին
 5 Արճույ: Եւ զազարեայ յաւուրս նորա խաղաղացան Հայր ի հարկս
 սալոյ և ի հինէ: Եւ առ զԳրիգորէ Ղևոնց երկց, եթէ շէր այր երկ-
 ևզած յաստուծոյ, եղբայրասէր և <աւարատէր>³ և զարմանիչ
 աղբատաց և կատարեալ ի հաւաստ աստուածապաշտութեանն: Ի
 սորա աւուրս նահատակեալ սուրբն Գառիթ ի Գլին: Զսա սպանին
 զաւրբն եագրաց: Գրիգոր՝ ամս Թ: Եւ զարձեալ յաւուրս Արղլմէլքի
 10 զաւրաժար նորին Մահմեա սաստիկ սատակումն անզորմաղէս
 անցոյց ընդ երկիրս Հայոց: Սա արձակեաց զԹովն Գեղամայ և
 աւար առ զգաղթեալուն ի նմա: Այս Մահմեա անիծեալ ետ հրաման
 զաւրացն, որ աւերեցին զԹագուսն և սպանին զսուրբս, որպէս
 պատմէ Ղևոնցի գրեալն: Առ սա հասեալ Սահակ կաթողիկոս ի
 15 ետառան վախճանէր և զգիրն աղաչանաց գրէր: Որոյ զղջացեալ զառ-
 նայր, և ապրէր Հայր: Իսկ զկնի Արղլմէլքի ծկաց որդի նորին Վլիթ,
 257բ Եւ Սմբատ զաւրաժարն Հայոց երթեալ ի Յոյնս՝ խնդրեալ զաւրս
 յաղեականութիւն և եկեալ ի գաւառն Վանանդ: Զայն լուեալ Մահ-
 մեա զաւրաժարն, հասեալ ի Վերայ՝ կոտորէր սասակապէս և ինքն
 20 զառնայ ի Գլին: Եւ իրրն տեղեկացաւ, եթէ իշխանքն Հայոց բե-
 րին զգաւրսն Հոսոսոց, հրամայէ Վլիթ Մահմեաթ՝ բնաշինչ առնել
 զիշխանսն Հայոց: Եւ Մահմեա հրաման ետ կատարէ՝ ամիրայի,
 որ ի նախջուան, առ ինքն կոչել զազասան Հայոց՝ բառնալ ի մի-
 ջու: Անդ յողան իշխանքն պարզմտութեամբ՝ Սմբատ որդի Արատոյ
 25 ի Բագրատունեոյ, Գրիգոր և Կորին ի տոհմէն Արծրունեաց, Վա-
 րադ Շապուհ՝ և եղբայր իւր ի տոհմէ Ամատունեաց, զորս այրեցին
 յեկեղեցիսն: Եւ այս ամենայն զործք շարք Մահմեաթ հասին յա-
 կանչս Վլիթ: Եւ նորա կոչեալ առ ինքն՝ առաքէ յերկիրս Հայոց
 զԱրղլազիզ ոմն, այր բարի և խաղաղաբար, փոխանակ նորա: Սա
 30 կն և շինեաց կրկին զպարթոպն Գլնայ և ամրացոյց: Իսկ Մահմէա
 զրդոնալ զօրտ թագաւորին իսմայէլացոց, խնդրեալ ի նմանէ
 ԲՃՌ արս, գնաց յառնուլ զերկիրն Ճէնաց և զառնայր սև երեսուր:
 Վասն զի կոտորեաց խարանաւք զգաւրսն Ճեմրակոյր իշխանն Ճէ-
 նաց, իրբ թէ տալոց է նմա զՌՌ աղչիտես և զարգարեայս ցու-
 35 ցանէր դէմ յանդիման յայնկոյս գետոյն: Եւ հրաւիրեալ յայնկոյս

3 Ղևոնց, Պատմութիւն, էջ 151

զեառչն նաւար, հանեալ զվառեալսն ի սալլիցն՝ ի սուր սուանրի կտորէր զգաւրսն ամենայն, որք էին արք նմ, որ սպանան և զե-
տակուր եղեն: Զայս պատմէ Ղանոց երէց⁵: Այս Մահճեա զարա-
գար էր և ոչ էր սա առաջինն, որ զայս ամենայն գործեաց, զի մի՝
5 մուրթիցիս:

ՏԱՍ ԲԱՆՆԵՐՈՒ ԱՌԱՋՆԵՐՈՒ

ՅԱՏՏՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵՐԵՒՈՒՄՆ ԱՂԱՆԻՒՄՈՒ ԵՒ ՍՈՒՏ ՄԱՐԳԱՐԷՆ
ՄԱՂՄԵՏԻ, ՆԱ ԵՒ ՆԵՌՈՒՆ ԱՏՈՒԿԱԳԷՍ, Ի ԹՈՒՌՆ ՂԵ, Ի ՔՐԻՍՏՈՍԷ՝ ՈՆՁ՝

Լալով և մեծաւ ոգրով և ցնորայի տաղանդութեամբ, թէպէտ և
10 ոչ ըստ ախորժակի, սակայն նաանցից զխաւարարիւր շարին այնո-
րիկ զսկիզբն, ուստի սկսան և զզեցոյց բուրձ՝ սեռութեան լուսա-
տարփեան հաւատն Քրիստոսի: Եւ խաւար թանկրամած զարձեալ
տիրեաց սեղաց, զոր երբեմն մերժեցին փախուցին ի մէջ խա-
չակրան սրբոցն զեղից վարդապետութիւնք, և ըստ աւրինակի և
15 ազատցուցի տեառն, եղին զարիւնս և զանձինս գրաւական փրկու-
թեան մերոյ: Աստանաւոր մուկեալար զարձեալ յարձակեցան ի
մեզ զէք, աստեղեական և վայր հանգստեան դտեալ զձեռուդս հա-
գարեան, և նորայք ներգործեալ զկամս խոտուանի՝... տեաւրէն և
անձնահանձոյ ստութեանն Մահճեաի, զոր սերմանեաց զսերմ Ղե-
20 րինթեալ, զքնկալեալսն ի Քիթրայէ, արիանոս կրանաւարէ:

Սա յառաջադոյն երթեալ սովին աղանդով քարոզել և ուսու-
ցանել նոցա գտութիւնն զայն: Իսկ նորա ոչ ընկալեալ զնա՝ հա-
լածական արարին: Եւ կրկնեալ զարձեալ երկրորդ ան անսա զեր-
թըն: Եւ յերրորդումն՝ կախ<արդ>անայք հաւանեցուցեալ զնո-
25 սա, մնալ առ նոսա՝ ամա Ք և ամիսս ՅԱ և ատուրս ԻԲ: Այլ զու,
ս՝ սիրելի, տեղեկացեալ յայմանձ՝ գիտացես և ոչ շփոթեցիս
մտայք, յորժամ տեսնիցես զգիր համարոյ պատճառքաց մերոց,
այլ և այլ թուեալ զերեմանն նորա ժամանակ և զսկիզբն թուակա-
նին Տանկաց: Այս Ք ինչ են պատմեալ շփոթմանն, մի՝ զի լուսնա-
30 կան տարով վարին նորա և թուե՛ն զամս, և մի՝ զի ոմանք զելն ի
Լայս զենն սկիզբն նրեման նորա, և ոմանք՝ զձեռուդ նորին, և

5 2 էրեց
1 20 ՈՆՁ

3 2 քարք
1 Մեկուկն առ չի կարգացվում:

230ր ոսմանք՝ զտառչին երթալն ի Մաքայ, և ոսմանք՝ զերկրորդն, և ոսմանք ի դառնայոյն նորա տեսի թուին: Եւ իբրևարանչիս՝ որ իբրումն ուղիք են և ոչ սանն: Այլ թէ աչապէս և թէ աչապէս, աւաղ զքրիստոսնէա՛ չք, յերևման խարերաւ, աստուածուրացին:

5 Առաջին ելանէ զայր իսմայէլացաց, ունկնով զլուսն և առաջնորդ զՔաղըթ՝ ոսմ, ի կողմանս Պաղեստինացոց և Դամասկոսի անթիւ բազմութեամբ: Մորա գտեալ զՄահմեա խարերաւ, որ էր զլուսն վաճառականաց նկնայացոց՝ և արքինացն նորա հաւանեալ, հրամանաւ նորա շրջէր: Իսկ նա իբրատեալ զՔաղըթ՝ արդելու զտուրքն և զնկն հարկն ի վերայ քրիստոսնէից: Խաճկաց և շինականաց, անշուշտ հրամանաւ և երդմամբ, մի՛ ինչ տակ ի պահանջել բաց յայտանէ, զի տալցին խարան ամենայն երգ՝ զրամս Գ, և երես մոց խորրու, և ժրատուարակ մի, և պարան, և ընտարար մի Այլ

231ա զհաշանայո, զվանորայո, և զտեղիս տխարից, զազատս և զհեծեալս
15 Խաղուլ ազատ: Եւ զամենայն ինչ զոր և արէնս նդ, զիւր և լայն հանապարհու եզ: Եւ յուսացոյց ի սուտ յոյս զժողովուրդս և զհաւանողս իր՝ կեալ տատ պղծութեան հանգստի, զրկել և սպանանել և կեղերել զկեանս քրիստոսնէից և անդ երթալ՝ ժառանգորդ լինել զբախտին՝ մարմնապէս հանգստեամբ և յոզնամտողով զուզութեամբ: Հակառակ Քրիստոսի քարոզեալ, որ նաէ, թէ՛ տ՛ յարութեանն ոչ արք կանայս ասնն և ոչ կանայք արանց լինին, այլ զբարս մարբարս և սրբարարս զգեցեալ են հաւասար հրեշտակացս: Եւ ի հնայն և ի նորոյս զոգարար ի բաց վերծեալ զախարժակս մտաց մարմնասիրաց, աչապէս քարոզէր և կախարդէր զմիտս տկարաց և
25 արմարաց յիմարաց:

Բայց հասեալ Քաղըթի՛ ի Դամասկոս Միջագեանց, մինչև ցրազարն Ամիթ և արձակէ երես զլիսուարս. մի՛ ի կողմանս Հոսոմոց՝ Յազու, որոյ իբրատի: ասն զՅովէլ՝ ոսմ, որք կուսորեցին ի Հոսոմոց ՀԹ: Իսկ ի Պարսից կողմն՝ զԱլիման ամիրայն և զՄախի: 20 նոցա հարին զՄրդաւ և զՄուշեղ սպարապետն իբրով սպային և տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից, Մարաց, Պարթեաց և Պաղեստինացոց: Քաղըթ՝ ամս Ը: Եմբան՝ ամս ԾԲ, Մահմեա՝ ամս Ի: Բարաքը, աներն Մահմեաի՝ ամս Բ, ամիսս Գ: Ամարն՝

4 29 աթ
5 2 զՔաղըթ
6 2 նդեպտոց

7 2 զբախ
8 2 Քաղըթ
9 9 զՅովէլ

ամս Ժ, ամիսս¹⁰ Զ: Ալթման, փեսայ Մահմետի՝ ամս ԺԱ, ամիսս
 ԺԱ: Ալի, փեսայն Մահմետի՝ ամս Գ, ամիսս Ք: Մալի՝ ամս ԺՔ,
 ամիսս Գ: Իզիան, Մալէ որդի՝ ամս Գ, ամիսս Ը: Մալիա՝ ամիսս
 Գ¹¹, Աբդուլայ¹² Մբուանի՝ ամիսս Գ: Աբդուլայ¹³ ամս Ը, ամիսս Ն:
 5 Աբդուլմելիք Մբուանեան՝ ամս Ա, ամիսս Բ, ամիսս Գ: Ուլիթն¹⁴
 231բ [ամս] Ք, ամիսս Է, ամիսս ԻՔ: Սուլէյման՝ ամս Բ, ամիսս Է,
 ամիսս ԻՔ: Աւար, Աբդուլազի որդի՝ ամս Բ, ամիսս Ե, ամիսս ԺՆ:
 Իզիան, Աբդուլմելիքայ որդի՝ ամս Գ, և ար մի: Հուլամն, Աբդուլմելի-
 քայ որդի՝ ամս ԺՔ, ամիսս Ը, ամիսս Ք: Ուլիթն¹⁵, Իզաի որդի՝ ամ
 10 մի, ամիսս Բ, ամիսս ԻՔ: Իզիան, Ուլիթն¹⁶ որդի՝ ամիսս Բ: Բրահիմ,
 Ուլիթն¹⁷ որդի՝ ամիսս Բ: Մբուան, Մահմետայ որդին՝ ամս Ե, ամիսս
 Բ: Ապուպաս, Մահմետայ¹⁸ որդին՝ ամս Գ, ամիսս Ը, ամիսս Բ:
 Մանսուր, Բուլաքքայ որդին՝ ամս ԻԱ, ամիսս ԺԱ, ամիսս Ը: Մահ-
 15 մեդի, Մահմետայ¹⁹ որդի՝ ամս Ժ, ամիսս մի, ամիսս²⁰ Ե: Հադի, Մուալի
 որդի՝ ամս ԺԱ, ամիսս մի, ամիսս ԺԱ: Հարոն Ռաշիտն՝ ամս ԺԳ,
 ամիսս Բ, ամիսս ԺԶ: Մահմատ, Հարոն Ռաշիտն որդի՝ ամս Գ,
 ամիսս ԻՆ: Մայմուն, Աբդուլմելիքին որդի՝ ամս Բ, ամիսս Ե, ամիսս
 ԻԵ: Մուքամադ, Մահմուտայ որդի՝ ամս Ը, ամիսս Ը, ամիսս Բ:
 Հարոն, Մուքամադի որդի՝ ամս Ե, ամիսս Ք, ամիսս Ք: Մուքամադ
 20 Ջահար, Մուքամադի որդին՝ ամս ԺԳ, ամիսս Ք, ամիսս Ք: Մուք-
 մադի Մահմատ, Մուքամադայ²¹ որդի՝ ամիսս Զ, ամիսս Բ: Մուք-
 մադային Ահմատ՝ ամս Բ: Հուրայիր՝ ամս Գ, ամիսս Զ: Մուքամադի
 Մահմատ՝ ամիսս ԺԱ: Սու էք վերջին յազգէն Մահմետի, սուլտան:
 25 Զորոյ անալ զիշխանութիւն որդին Մբարնայ՝ Մահմուտ սուլտանն,
 և այլ ոչ ևս հասին ի նոյն պատին իշխանական: Աս²² երջանէ
 անին ուղղն Բուրքայ՝ Մարտիկիքն, զոր չիբուսն անդուզ գրեսուք
 ստոյգ դատական Ե իբրև անկան ի սուլտանական ճոթութենէն ազ-
 րդն Մահմետի, չալիմ Նեալ իսլիմիայք անուանեցան մինչև ցայ-
 սաւոր Ե անին զսուլտանական արտոն և զանունն Սկիւսականքն,
 30 որպէս ասացայք, որ չինի թիւ ամացն Մահմետի մինչև ցայս վեր-
 չինս Մուքամադի՝ ամք Բնն և իշխանք ԼԳ:

10 Ձ ամիս (հայեր նաև աչտոր)

11 Գ Գ

12 Գ Ալզու

13 Գ Ալզու

14 Ձ Ուլիթն

15 Ձ Ուլիթն

16 Ձ Ուլիթն

17 Ձ Ուլիթն

17 Ձ Ուլիթն

18 Ձ Մահմուտ

19 Ձ Մահմուտ

20 Ձ ար (հայեր նաև աչտոր)

21 Ձ Մուքամադային

22 Գ ոչ

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Յ

1811

ՊԱՏՄԱՆՔԻՆԸ ԲԱՂԱՔԻՆ ԾԱՆՈՅ:

ՊԱՏՄԱՆՔԱԿ ԵՒ ՀԱՄԱՅՈՑ ԺԵՂՈՒԹՅԱՆ ԶԱՅՍՄ ՂԱՅԻՌ:

Այսպէս պարտ է գիտել զժան Յաննոյ: Զի զմիջի՞ բերզն յառա-
 5 չըն ունէին Հայոց իշխանքն, բայց ոչ էր ամուր, իսկ յաւուրս Խոս-
 րօզու՞ թագաւորին Հայոց, Յոսա Խախարարն յոյժ ամբուրթեամբ և
 զնդեցիկ բրգօք պատնալ ամբացոյց զնա՞ իրն սեփեակնանեալ
 զանդիկն, զոր ՚ի մահուն Խոսրօֆու թագաւորին՝ Խախարարն Յոսա
 10 պրոյն Տրդատայ և զամենայն դանձն թագաւորին անջ պահեաց:
 Եւ ՚ի թագաւորէն Տրդատայ և դանձն աշխարհս Հայոց զնաց ընդ
 անաչ Եորա Յոսա և աներն՝ իր Յանաա Աչոցաց տէր: Եւ և Կամախ
 անուանի Յանի: Յանուսս աչ իմացոյց Տրդատայ, թէ Գրիգոր
 Անազայ որդի է Յանի բաղաբի՞ անունն է, և ամուրն Յանի ներքին
 15 բերթն է, զոր անդ ոմն իշխան լուծեալ անզամօք՞ ոչ գայր ՚ի մկր-
 տութիւն: Եւ Հնար իմացեալ՝ արոյն Գրիգորի՞ ալլափոխեալ զինքն
 Կրթա Հանդէպ բերթին և զլորեալ ընդ զառիժայրն անկանի ՚ի զնան
 և վաղվազակի կանգնի և օրհնէ զաւստուած ՚ի ձայն բարձր, որպէս
 20 թէ՛ զոս զօրով՝ ստիցն՞ ՚ի չրսն զօրութենէ՛ անողջացու. զոր լուեալ
 իշխանին և անզնկացեալ՞ ՚ի նմանէ մկրտի, և առ ծամայն լուծեալ
 և շորացեալ անզամք նորա՞ անողջեանն, նոյնպէս և Հոգի Եորա ՚ի
 փաստ աստուծոյ մերոյ(2):

1 & Յանուր
 2 & միջի
 3 Բ՞ Խոսրօֆու
 4 & բազմ Գ բաղաբի
 5 Բ՞ աշխարհ

սից զօրապետին, ի Թվին Հայոց Ենձ՛Կ ամին. և հօր զօրութեամբ
 հարաւ ի վերայ քաղաքին Յանոյ և Հառ Իւ օրն զնա, և կառորեաց
 անիննայաբար անհամար անձինս, և անթիւ արս և կանայս տարաւ
 գերի: Եւ զխալ կաթուղիկէին արծաթլ տարեալ ի Գվին կամօրջ՝
 5 ձգօցին ի գրան մզկթի իւրեանց⁷, զի կսխեսցեն ի վերայ նորա և
 անցցեն: Եւ անրեցաւ քաղաքն բազմածողով, որ Ա և Ա կկեզկցի
 կայր ի նմա⁸), և կղաք այդն կատականաց ամենայն ազգաց, զօր
 և գոչեսցուք⁹ արտասուաթոր շարձ առ մեզ տատուած փրկիլ մեր
 և դարձմ¹⁰ զսրտմտութիւն քո ի մէնջ¹¹, Վասն անուան քո սրբոյ և
 10 զինչ ասացուք, ևթէ յաղագս մեզաց հարց մերոց էր, ըստ կա-
 խողեկուցիկ բանին Արեմիայի լնդգովայ, թէ շարք ազոս կերան
 և որոց տատուոնք առանա¹² և կամ որդիքս՝ զլխովին իօզ, զի
 կտրացուցեալ էաք զպարանոց մեր առաջի տառանայի և ոչ ի լուծ
 օրինացն¹³ աստուծոյ և թէ չէաք արժանի, ոչ ըմպէաք զմրուր զին-
 15 տչն, որոյ որթն ի Գոմորայ և խազողն ի Սոդոմայ շառափղեալ
 եհաս առ մեզ տարանըաւ միշոցօք և բացարձակ սահմանօք ի Թե-
 մանայ մինչև ի Հոնականն և Վերիականն հիւսիտ: Եւ մեայր քա-
 ղաքն Յանի որպէս զփայտ, որ միշտ խանձի ի հրոյ, զի երբմն
 20 Յոյնք զային և փրկին աշխարհին, և երբմն Արաբացիք զային
 զօրօք և բռնանային ի վերայ հայրենատան աշխարհին Երեակայ,
 և զի էր Պարսիկք որպէս զբրեկիս և զմժղուկս լնանէին ի քաղա-
 քսս¹⁴, ի բերդօրայս և յառնս ազարակօք հանգերձ և սեղեխարար
 ապականէին զըքնազ օրիորդսն հարսնապաճոյն զտունս և զկնկ-
 25 զեցիս, կառուցելոց արեամբ¹⁵ և երկօք բազմաքրտնաշան լուսա-
 տրչօք: Եւ Թողին զնա որպէս տաղաւար մրգածախաց, որպէս պար-
 տէզ սեղխեննաց անցելոց, իբրև տատրակ մենացեալ ի զուգակցչ,
 և որպէս զագուս նստեալ ի վերայ կոթողոյ: Եւ անցորդք նանա-
 պարհաց շարձեալ զզուխս իւրեանց¹⁶ առին՝ շիա¹⁷ րդ ևզն հաւա-
 տարիմ քաղաքս անրակ ի մարդկանէս, և մեայր այնպէս երերեալ
 30 և կծկածեալ իբրև զտերևս սատոց եզկին ծառոց, սաստիկ բախե-
 լոց ի հողմսց, զամս Ա: Զի մեռեալ էր Մանուչէ ամիրայն Յանոյ,¹⁸
 և Ապուլսուար որդի նորա փրէր նմա՝ այր անարի և կնամարդի,

* Սուրբ. 29 5

** Եզկ. ԺԷ 2

6 Ա կամօրջ

7 Ա իւրոց

8 Բ Սուլեսցուք

9 Ա Տրգիկս Գ օրոցք

10 Ա արեացն

11 Ա արեամբ

12 Ա իւրոց

որ կամեցաւ վաճառել զՅանի ԿՌ զաճեկանի¹³ Կարոց ամիրային: Եւ բերել էա նալ ժանրադին և բարձրաճասակ ի իլաթայ և եղ ի զլուխ կաթուղիկէին, վասն որոյ սրտառեալ քրիստոնէիցն՝ կաշէն զԹաւիթ և տան զքաղաքն Յանի և ձգեցին զիսն և կանգնեցին զիսաշն ի զլուխ կաթուղիկէին, որ ամա Կ ձգեալ էին զիսաշն Պարսիկք, և հարեալ ժամաճար առաջի խաշին՝ ուրախ եղեն^(?):

Եւ թէ որպէս առաւ Յանի ալլազկեաց՝ զրեցաւ և ալժմա շնորհօք բարերարին աստուծոյ: Մինչև զօրացաւ թագաւորն Վրաց, որդին Գեմետրեայ, որդոյ Գալթի ի թվին Հալոց ԶՃԹ, զոր ենն յաւար ամաբայնոյ ի վերայ Յանոյ թագաւորեակ թաղաքին, նաև աստուածարնակ ասեմ և ոչ ամաշնմ: Եւ մի օր պաշարեալ զքաղաքն՝ միւս օրն լուս զնա բռնութեամբ, կոտորելով ի նմա անձին Թ ընդ քրիստոնեայ և ընդ ալլազդի. և եղ ի նմա պահապանս անձինս ԲՌ և զարձաւ ի տուն իւր և ի թագաւորութիւն: Իսկ Շահ ի Երմէն Ելաթայ տէրն իրրն լուս՝ ենն և պաշարեաց դՅանի ԶԹ հեծելօք: Եւ ազդեցին թագաւորին Վրաց Գորգունեայ. ենն ի վերայ ծոցա և կոտորեաց զնոսս և զմնացեալսն արար փախստական: Բրում մեռան ի նոցանէ անձինք ԷՌ, և անին ի զխաւորաց նոցա զերիս ԲՌէՃ, և միս և շորիս, զլիս և զբաճս, ասպար և աղեղն, ոսկի և արծաթ անհամար, նաև ոշխարս և պախրէս¹⁴, Եւ լցաւ քաղաքն Յանի յի և յի աւարաւ, զի զոր յառաջն կորուսեալ [էր] ի հինահարութենէ Վրաց և ալլոց, ալժմ լցան հարստութեամբ. զոր օր քսա արուրց ի բազում օրս ելանէին ի քաղաքէն և շրջեալ ընդ դաշտն գտանէին զզրահս, զթուրս և զայլ ինչ և յզփանային: Եւ թագաւորն էտ նՌ ոսկի [ի] քաղաքացւոցն Յանոյ, որ ազատեցին զգերնալսն յառաջագոյն Պարսիցն ի նոցանէ^(?):

Այսպէս ազատեցաւ քաղաքն Յանի շնորհօքն Քրիստոսի և իւրաքանչիւր որ կային խրախութեամբ ընդ որթով և ընդ թզնեաւ իւրով և օր քսա օրէ սկսան շունչ¹⁵ առնուլ և ապահովանալ մինչ ի զորդի նոցա դարձեալ ի պատերազմն, զի ի Ռ և Թ թվականէն Հալոց մինչև ի ԶՃԼԵ թիզն կային միամտաբար, իսկ ի սոյն թուխ որդեցան, բրդեցան, որպէս զվայրի երինչ առողական և անկրթական^(?) ի նախկին կրելոցն, ալլ հարեան զօրօք քաղաքացիքն Յանոյ և զնացին ի վերայ ամուր բերդին, որ Սարաքար անուանի, որ Էր բնիկ սեփական և ժառանգութիւն տեառն Բարսղի կաթուղիկա-

13 ԱՐ զգնանք

14 ՔԳ զգնք

15 Ա շունչ

4 արն(10) հարցն և նորարցն և բանդն զայն և զորս գտին արս՝ կո-
 տորեցին, բաց ի կանանց և ի աղայոց: Եւ լուծալ զայս Ալիշէր ամբ-
 5 թալն Գննալ ճողէր՝ զմարտուն և սեալ զգննայր ի վերայ կնոջն և
 որդւոցն, բանդի ի նոյն բերդին չին կինն և որդիքն: Բայց ոչ մե-
 10 զանչնցին նոցա, այլ միայն զգորսն կոտորեցին և զինչա և զկա-
 բառն նոցա յափշտակեցին և տիրեցին բերդին և օրհնեցին զա-
 տուած. զոր լուծալ այլազգեացն՝ ափշեցան և բնկան զօրութիւնք
 15 Բազկի նոցա և ոչ կարէին էրգ արձակել, իսկ քրիստոնէականն ամե-
 նայն այնմ կողմանց աշխարհին լուծալ փառաւորէին զամենա-
 20 սուրբ երրորդութիւնն(11): Զի ծառայն թագաւորեաց, որ կայր ի ներ-
 քոյ զաւազանի՝ Էրից աղգաց խանձողաց, և մեր ևս իրախոյս
 բարձցաք և առաջուր լոյս յայանութեան հաւատացելոց և փառք
 25 ժողովրդեան զամ Թորայէի: Գարձեալ լնս ժամանակաց եկն Զար-
 մազանն նոյն ի վերայ Յանու և նորս ոչ հնազանդեցան պատգա-
 մաւորացն, զոր սուր եղնեալ ի վերայ նոցա առհասարակ կոտորե-
 ցին զբազարն և զայսն՝ զերեցուցին բոկ և բացազուրի. զարս,
 30 զկանայս և զաղայս ականալ, զնացին: Եւ հմանք աղբատք մնացին
 ի Յանի, ԶՃԶԵՆ՝ Թճին Հայոց(12):

Ի ԶՃԷՊ՝ Թճին Հայոց թագաւորեաց ի վերայ Յունաց Փիտիկ,
 20 որ և Սահակ, և յարոյց հալածանս և շարշարանս հայազաւան աղ-
 գաց, որ ընդ իշխանութեան իւրոյ աշխարհին կան, զի զարձցին
 յազանց նոցա: Վասն՝ որոյ գրլ առ ևս աղերսանս պատրիարքն
 Գրիգոր, նորորորդի տեառն ներսելս և Գրիգորի կաթողիկոսացն
 35 Հայոց՝ խաղաղանալ ընդ ժողովուրդն աստուծոյ, և ոչ լուալ նմա,
 այլ զլուովս դարձոյց ի կրօնս իւր և զայսն հալածականս արար-
 քուր կային Գ անոս եպիսկոպոսութեան և ԽՅ քահանայս, զորս ի
 մի հաւարեալ՝ բնակատէր, յորոց սակաւս զերժան ամբողջ հա-
 40 ւատով: Եւ այսպիսի ազխոս գրեցին առ անէր Գրիգոր ի յարնելս
 ի Կրիկիկա և խարշեալ սրտիս ոչ ինչ կարաց ասելու: Ապա առաքլր
 և նոյն պատրիարքն եպիսկոպոս մի Գրիգոր անուն ի պապ Հռոմալ
 45 զման զտանգին, զոր ի Յունաց կրէին Հայր: Եւ խնդրեաց աղօթս և
 օրհնութիւնս որպէս և առաջինն, զոր կարի մեծարեաց պապի և
 ևս պատարագ ասնել և հաղորդեցաւ և հազոյց նմա զիւր քահանա-
 50 յական իշխանութեան հանդերձն և հաւարեաց առ ինքն զամենայն
 35 պատուաւորան և զկայսրն Այսմանաց, և զթագաւորն Անկիլիզաց,

և զՅագաւորն Յոաննիզու իւրայնօրն, զպատրիարզն Ալամանաց,
 որ ունի ԻնՅ ձիւոր, և զարհիւսկոպոսն Սպանիոյ, որ ունի
 Ին ձիւոր, և զարքիւսկոպոսն Յակոբայ, որ աիւր ՅԸԹ ձիւ-
 5 յորաց, և յայն հոգմանէ զպատրիարզն Երուսաղէմի Եւ Խորհուրդ
 մտեալ նորօր, զընցին զիւր հրամանա սուրբ անարելոցն ի նոցա
 երեսաց ի վերայ ամենայն ազգաց քրիստոնէից, որ ունէր զպատ-
 10 երկարն կալցի ի վերայ Հայոց, Յունաց և ամենայն ազգաց, որ-
 պէս մէջ յայն հոգմանէ կրկնաւոր և երկնաւոր բանայնօր և վասն
 կրկար մտնապարտին, որ կա ընդ մէջ եզրօրն իմոյ Հայոց պատ-
 րիարդին, տարբցի նմա զիմ պատրիարդութեան վանկան, և զվա-
 կակն, և զհօշիկն, զի զայն զընցեալ պատարագեացէ մասնաեա
 հանդերևս: Եւ առ ջեւրսկոպոսն Գրիգոր. «Տար և զընցօ պատ-
 15 րիարդին և յայնմ հետէ նմա լիցի պատրիարքանութեան յաւի-
 տեանս յաթուհիցս⁽¹³⁾»

Եսախ վասն խօսքաւորի և շահին, և զվնի ի սլզմին Ստեփանի
 Յախագ բագաւորի և շարեաց նարին, որ առ ազգս Հայոց⁽¹⁴⁾:

Ի թղթս Հայոց ՁԵ փաթուցեալ շա՛ի որդին եզրօրէն իւրմէ և
 զնաց ի Ստամպուլ և ի ՁԳՁ թղթն անեալ զխօսքիւրն բազում
 20 զօրօց և զնաց ի վերայ իւր եզրօրն շահ Քամազին և ոչ ինչ կարաց
 անել նմա, բայց զՎանայ բերցն և զԱրճէլ անեալ: Եւ զազգս Հա-
 յոց զսոս զընցին և զոմն զողացնալ դարձան ի Ստամպուլ, և
 ՁԿԷ-ին նկեալ շահն զհետ նորա և աներեալ ի Վանայ մինչև ի
 Եզնկան և զօրօց և հասանելին ի վերայ կատարէին ի քրիստոնէից
 25 և ի թուրքաց: Իսկ ի ՌԹ թղթն դարձեալ խոսքաւորն ի Ստամպուլ
 և զնաց ի Ամասիա և Եսպան զաւազ որդին իւր, որ էր Յագաւորե-
 ցուցեալ ի Ամասիա ԼԵ հեծելագօրօր. և անցեալ զնաց ի վերայ
 շահին և ոչ ինչ կարաց անել: Բայց հաշտեցան ընդ միմեանս և
 դարձաւ խօսքաւորն ի Ստամպուլ Եւ ապա շահի հեծեալն շատր ի
 30 Հայոց ազգաց սպանին՝ բահանայք, նպիսկոպոս և վարդապետք,
 և յաշխարհօհանաց անթիւ անմինս կատարեցին:

Ի Ռ թղթս Հայոց անօրէն Յագաւորն Ստեփան, որ էր ազգա-
 Յախ, դասանութեամբ հոռոմ և Յագաւոր Սէշօլ յալարին և Յախ
 ազգին. սա դարձոյց ի դասանութին իւր Ռ: Եւ անմ ի Հայոց ազգին և
 35 արար զամենեանս ընդ դասանութեամբ հոռոմին. որք էին ընդ
 իշխանութեամբ իւր և որք ոչ դասնային ի դասանութին իւր ի
 սուր սուսերի մաշէր զնոսա: Եւ բազումք նահատակեցան, յորօց

- մինն ի բազմաց իր աչիւր եւաշատուր քահանայն, որ շարաշար տան-
 չեցին, զի աշքն հանին, զի ձեռքն և զի ոտքն կտրեցին, և զՊաշ-
 քոյ ոմն հայ ազգաւ զերեսն և զնակատն քերթեցին և սպանին:
- 5 Բայց զհալածումն քահանայից, և սարկաւազաց, և ժողովրդեան,
 և զսեբումն սուրբ եկեղեցեաց, և զխորտակումն սուրբ խաչերաց,
 և զայլումն սուրբ գրոց, և զհնգումն սուրբ մնասին, և զսեւաբ-
 ցումն սուրբ աւազանին, և զցրքումն սուրբ խորհրդոյն, և զբաժա-
 նումն սպասուց սրբութեան, և զհայհոյումն պատկերաց տէրունա-
 կան և սրբոց նորա, և զլաց և զհառաչ և զտաղաղակ մարց, և զհիշ
- 10 ազայոց, և զտուգք ծերոց, և զտարաւոք երիտասարդաց, զգոզումն
 կուսանաց աղչկանաց, և զթարչումն մանկանց և զհառաշանաց
 եոցա ո՞վ կարչ պատմել կամ ընդ գրով արկանել զսպասք և
 զինչք, զխաչ և զսկիհօրն, զի զսկիին և զարծաթն առին և ձիու
 թամբ և նալ շինեցին, և միմեանց օժիտս տուցէին: Չշարչառն, և
- 15 զուրարն, և զշապիկն, և զայլ ամէլն անկողին և տօշակ շինեցին:
 Բայց ոչ եթող աստուած յանօր[էն]ին այն, որ պարծէր յանօրէնու-
 թեան իւրում, զի ինքն աստուած եղև վրէժխնդիր արեան անպարտ
 սպանելոցն և մատենաց զշար թագաւորն Ստեֆանէ ի ձեռն զօրաց
 իւրոց, որ շարաշար սպանին զնա. և այնպէս շարն շարեաւ կորնաւ
- 20 և բարձաւ ի միջոյ ի խտարն արտաքին: Եւ շարեաւ այլ թագաւոր,
 երկիւզած յաստուածոյ, բարեպաշտ և խաղաղարար առ ամենեւեան,
 Աղէքսանդր անուն, զոր ետ հրաման Հայոց ազգիս պահել զգա-
 ւանութիւնս խաւարչին ի վերայ հիման տաքելոց և մարգարէից:
 Եւ զամենայն կապեալս արձակեաց, և զգախուցեալսն և զարտ-
 րեալսն դարձոյց, և նեղեալսն զիրացոյց, և հրաման ետ շինել
- 25 զեկեղեցիս և զվանորայսն, և սպասք սրբութեան շնորհեաց ար-
 քունուտ սեղոյ և արծաթոյ և ի պատկերացն: Եւ հրաման ետ Հա-
 յոց, թէ ուր գտանիցէր զսպասք եկեղեցեաց ձերոց՝ բանի և հրա-
 մանաւ իմով առէր աներկիր, և զգաւանութիւն ձեր պինդ պահեցէր:
- 30 Բայց զգոյ՞¹⁷ իբուր, առէր թագաւորն, ի շար ազգէն Սլախաց, որ
 կու մախան ընդզէ՞մ ձեր: Ապա գիտացիր, եղբայր, որ Յոյնք յես
 դարձուցանելոյ զՀայք ի գաւանութիւն իւրեանց, շար հրաման հա-
 նին ընդ ամենայն երկիր, որք էին ընդ իշխանութեամբ իւրեանց,
 ըմբռնել զվաճառականս ամենայն զՀայ և զՏաճիկսն: Եւ սպանին
- 35 անթիւ վաճառականք ի Հայոց և ի Տաճկաց, որոց մինն ի բազ-
 մացն իր մեծ վաճառականն Կարապետ Փաֆայեցին, և այլոց¹⁸ ոչ

¹⁷ Բ զգոյ

¹⁸ Բ Գ այլոցն որոց

գոյր թիւ. բայց զՅունաց ազգն, որք չին վաճառականք¹⁹, ոչ սպա-
 նակելին²⁰, այլ ընչիւք իրեանց արձակէր զնոսա զնալ ի տունս
 իրեանց: Բայց նման Յուլիանոսի, մանկամեռ կարճ օրաց եղեալ
 սատակեցաւ ի զօրաց իւրոց շար թագաւորն այն պիղծին²¹ Ստէֆան,
 5 ըստ հրամանի տեառն, թէ ոչչարն շարեաւ կորուսցէ և դայգին
 ասցէ ալլոց մշակացս: Մա պիղծս Ստէֆաննոս ոչ միայն զՀայս,
 այլև զՅոսեփաց ազգն ևս դարձոյց ի դաւանութիւն իւր. յիս Ա
 ամաց և զկնի Ա ամ և Ա ամիս թագաւորեաց շարն և անօրէնն և ի
 թագաւորելն Ազէքսանդրոս²² Յլախաց թագաւորին, և սորա ևս
 10 գարձան ի դաւանութիւն իրեանց, հրամանաւ բարեպաշտ թագա-
 ւորին Ազէքսանդրոս: Եւ դայս գիտացիր, եզրայր, որ դահճն պղծին
 չբաճանայրն չին Յլախաց ազգէն և զյխաւորք սոցա շնայսկոպոսն
 իրեանց, ընդ թագաւորին համահրաման և յորդորող շարեացս
 ի ժամանակիս յայտմիկ, որ է թիւ Հայոց ՌԾ կամի խօնողքարն, և
 15 ի միտս եղեալ է, ձեռն արկանել զքրիստոնէից թագաւորքն, զոր
 անյաշող եղիցի:

Յաղագս անբման աշխարհիս Հայոց⁽¹⁶⁾

Յաւորս թագաւորին Սմբատայ եկն Ուսուփ ոստիկան ի Հայո
 և միջնորդութեամբ քարտուղարի իւրոյ Ասորոյ լինի սէր ընդ
 20 Սմբատ և ընդ Ուսուփ: Բազում ընծայս և թագս յղէ Սմբատայ և
 հայրապետին Հայոց Ոհաննիսի, պարզևս առատա ըստ արձանայն,
 զոր առանկ ուրախացեալ արքայ ընդ այնքան ի վերայ իրն պար-
 գեաց: Եվ եղև խաղազութիւն աշխարհիս Հայոց և շինութիւն և
 հանգուցեալք ի հնից ասպատակաց շինէին եկեղեցիս վիմայարդ
 25 հաստատահնգոյս մուկեալք կրով ի մենաստանս և յաւանս և յա-
 գարակս: Բայց առանկ ևս քան զյսլոզս հայկազանցն զրոհ իշ-
 խանն Գրիգոր և նորին եզրայրք Սահակ և Վասակ, որք հայրնա-
 կան սեպհականութեամբ²³ տիրէին գաւառացն, որք շրջապատեալ
 կան շուրջ զեկերք ծովակին Գեղամայ վիճակին՝ ցանկալի պտղա-
 30 տածող արգասիք պարարտութեամբ: Ի վերայ այսոցիկ բարեքա-
 տութեանց թագաւորն Հոսամայնցոց Ասոն որպէս սիրելի որդոյ
 առաքէ թագ և ընծայ թագաւորին Վեր Սմբատայ Իսկ Յուսոփայ
 փոքր ինչ նեղասրտեալ ամիրապետ նորա, զրէ հրաման Սմբատայ՝

* Մատթ. ԻԱ 41
 19 Ա վաճառական
 20 ԲԳ սպակելին

21 Ա պիղծ
 22 ԲԳ Ազէկսանդրոս
 23 ԲԳ սեփհականութեամբ

1 Մարտնչել է կորուսանել զՍուսիփ: Եւ զի ուխտ սիրոյ կայր ընդ
 2 Սմբատ և ընդ Ուսուփ յայանի, որպէս Հակոտակ ամիրապետի
 3 ելանելը զօրօք ի վերայ Ուսուփ²⁴, բայց ի ծածուկ զբեր առ Սուսիփ
 4 յօգնու[թեան] զնալ նորա և ոչ ի պատերազմել: Իսկ Սուսիփ թե-
 5 պէտ և հաւատայր զեկոյն Սմբատայ, սակայն ի սպարելոյ սպարօղ
 6 շարակնդուաց Հակոսիփ ի շարն բերիւր²⁵, զի կործանեցէ՛ զաշ-
 7 իարհն մեր: Եւն աշտորիկ Հաւանական իմե՛ միտս: Ծուսփայ²⁶
 8 ստացնալ և ի Հարթայարմար Հնազանդութիւն ամիրապետին բե-
 9 րեալ՝ զպետութիւն կալուածայ նորա զարձեալ առ նա նուանել տա-
 10 ին: Եւ զրզմամբ Ծուսփայ ամիրապետին, և Սուսիփ սասակացու-
 11 ցանէն զսակ Հարկին տալ Սմբատայ ամիրապետին մերոյ յաշ-
 12 խարհէ, իսկ արքայ Հեմկորդեալ զմերն զԵրկիրն մի մասամբ զսո-
 13 տիկան կտրացուցանէ և շորիք զպէտս զօրաց և թագաւորու-
 14 թեանն²⁷ յընցանէ, իսկ յաշն²⁸ նախարարացն յաւէտ իմն ծանր
 15 երկէր: Ապա ոմն ի մեծ նախարարացն Հասան անուն իւր կողմն
 16 զարձուցեալ իբրև արս Հնկետասան, նաև ընդ թագաւորն զրաց,
 17 սպանանել զթագաւորն Սմբատ, իսկ իբրև առաքեն գաղտնագողի
 18 սպանանել զթագաւորն Սմբատ՝ յայանին իբրև: Եւ զազգազակի
 19 Ատրնեբուհ և Հասան քաղում զօրօք Հասանեն Ծանի և զօր ինչ
 20 պահնտի գոյր արքայի՝ գամեկայն աւարի առեալ գեան: Եւ Սքմ-
 21 բատ առեալ զօրս զիմէ ի վերա նոցա և արքայ ոչ տա²⁹ թալ մե-
 22 զանչել սմանց, այլ դժուկապահն խնդրէ, զոր Ատրնեբուհ իբրովի
 23 զայ առ արքայ և զայլ նս զգրաւարարոն կայնալ՝ զայս նոցա խա-
 24 ւարձցուցանէ և զորդի Ատրնեբուհի պատանդ ընդ ինքն բերէ և
 25 զԱտրնեբուհ Հաշտ Համբուրի արձակէ, և այսպէս աստուածական
 26 նախախնամութեամբ հաստատէ զթագաւորութիւնն իւր Սմբատ:
 27 Այս Սուսիփ յետոյ կայաւ զհայրնայեան Ոհանէն և եղ ի բան-
 28 աթ³⁰ ի Գլխն³¹, թէպէտ Հառ զսակ Հարկին կն դեկան, բայց ոչ
 29 իրացաւ: այս եղև ՅՈՒ թուին Հայոց: Այս ստիկանս Սուսիփ սպա-
 30 նանէ զթագաւորս Սմբատ և այլ քաղում իշխանս զան զբնատ-
 31 նեական Հաւատոյս:

Գարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՅՈՒ, ի թագաւորութեանն
 Սմբատայ և ի հայրապետութեան տեան Ծահանիսի, ստիկանն

24 Գ Սուսիփ

25 Բ բերեաց

26 Գ Ծուսիփայ

27 Բ թագաւորական

28 Ա յաշո

29 ԲՉ տայ

30 Ա բանգի

31 Ա Գուխ

Ուսուի Եկն ի Հայս և Վասն Երկիրդ անբման աշխարհիս Հայոց
 յանձնատուր եղին եմա իշխանքն Հայոց՝ մարզպանն²² Գուրգէն,
 եղբայր Գաղիայ Բագաւորին, և Սուփան²³ սպարապետն Հայոց,
 Աշուտ, կղբօրօրդի արքային Սմբատայ, և Գրիգոր: Իսկ Ուսուին
 5 անբարի զամանս ոմանս գաղսնի զեղօք մաճացուցանէր, որպէս և
 զիշխանն Գրիգոր Հայկազնի զեղօք լուծեալ ի կենաց, և զԱշու
 քայրօրդի Սմբատ Բագաւորին, և զքաշ մանուկն Մուշեղ, զորդին
 Բագաւորին. զմանակ իշխանն Սմբատ նոյն զեղօք սպան: Եւ զօր-
 10 կեցարքն Գրիգորի իշխանին Սահակ և Վասակ, յետ զբաւամաճ
 լինելոյ եղբօր նոցա, զփոյթ պնդութեան յանձնես բարձրացուցեալ
 և փախս առեալ ի նեղւացն գոնէ Հնարս մարթապանն գտանել ամ-
 բանալ ի սեպհական ամրոց իրեանց տէրութեանն և ոչ զնալ ի գե-
 րութիւն յաշխարհ օտարաց մինչև անցցլ բարկութիւն տեառն: Եւ
 15 ապա նաւակառոյց լեալք սրազար Թիւհօք իրրն ի տապանի ինչ
 երթեալ զօղեալ ամբանային ի Սևան կղզին Հանգերձ քրիստո-
 սակոսն և նոնաւոր մարք իրեանց և կանամբք և որդոյք և ալա-
 տագունոյ բանակովն վասնզի զբանդեղ պղտորումն յորձանուտ
 իսմայելեան Հինից ևս քան ևս սաւտկացեալ բախէր զաւաղահիմ
 20 տուն բնակութեան մերոյ: Իսկ ապա ազգեալ այն կանանցախօս
 դառնա՛ւամբոյր հազարացոյն Յուսիայ՝ զորս գումարէ ի վերայ
 նոցա: Իրրն հասին յեզր ծովակին Սևանայ՝ արք Բշեամոյն պատ-
 նէշ պաշարմամբ շուրջ զնոցօք պատնալ: Իսկ ապա ի մտի եղեալ
 ի միասին սիրելի եղբարքն, զուցէ լքացումն ինչ նոցա Բշեամեացն
 25 լինիցի և ի զրապատ անդեղօցն ոչ գաւանիցի տեղի փախստեան և
 մատնեացին ի ձեռս²⁴ Հեթանոսական քնադատացն և նոցա արդ-
 մօտ շարութեանն: Եւ այնուհետև գձեոս նաւաստեացն²⁵ զօրա-
 ցուցեալ և նաւեալ լուեալ զնացեալ մարք իրեանց Հանգերձ և
 սոճատարակ քնանեօք և աղիտի ևս որչափ ձեռն բաւականացաւ
 30 կրել՝ անկանէին հապճեպիս յամուր գաւառն Միափորոյ: Իսկ զօրա-
 պետն իսմայելեան մտեալ ի կղզի ամրոցին, զմնացեալ կապուտ
 աւարին ոչ սակաւ ինչ քան թէ բազումս ի դիպահոյ²⁶: Թողոյր և
 ինքն ասպատակ սփռեալ դիմէր կրթէր անցանէր զհետ նոցա: Իրոց

22 Բ մարզպանն կրճուց 31 99
 23 ԲԳ Սուփան կրճուց 35 97
 24 Բ ձեռն սեպհական 39 11
 25 Բ գձեոս կրճուց 41 99

26 ԱԲԳ նաւաստեացն շարժեալ 43 98
 26 ԱԲԳ զիպակ ոչ մտնալ 44 98
 26 ԱԲԳ զիպակ ոչ մտնալ 44 98

ընդ կրունկն դարձեալ առ ի դիմի հարեալ Սշնամեացն, և բազումս
 վիրաւորս ի նոցանէ խածառեալ և ճարակ սրոյ տունալ ի փա-
 խտտ զնոսա դարձուցանէին և ինքեանք շուեալ երթեալ զնո-
 5 ջեալ զօգեալ զազարէին յանձաւախիա ամբոցս մայրեաց Գարդ-
 մանայ և Արցախայ ահեկալեալ այցելութեան տեառն աստուծոյ:
 Անդ հանգեալ ի Քրիստոս պարկեշտասուն և սրբափառ³⁷ կրօնիւր
 մեծն ի Զգնաւորս մայրն նոցա, որ էր քոյր արքային Սմբատայ, որ
 յնա ամաց ինչ գտնաւոյ և տիրելոյ նոցա ի վերայ սեպհական³⁸ և
 հայրենի իշխանութեանն՝ տարեալ հանգուցանէին զմարմին նորա
 ի քարայրի իւրում, մերձ ի ձեռակերտ յեկեղեցին իւր ի Շաղազա-
 10 յի: Չայս ապա տեսեալ և զմտաւ ածեալ թագաւորն Գագիկ Արծ-
 բունի, հանգերձ եզրարք իւրով Գորգեմա, իբր թէ ի ձեռանէ նոցա
 և կարապետելոյ այս ամաչրոպ շարութեան և օճիրք դառնութեան
 զեղեալ շուրջ զեկեղեցեալ Քրիստոսի ապաշխարեցին ապաշխա-
 15 րութիւն մեծ և հրաժարեալք սասիկանէն գաղտագողի փախեան
 առ արքայն Սմբատ, որ զօղեալ էր ի վայրս Երասխաձորոյն³⁹ ի
 քարանձաւին⁴⁰ կապուտայ ամ մի խաղաղութեամբ: Եւ յետոյ պա-
 շարեալ զամուրն իսմայելեան զօրուն, իսկ զայն տեսեալ արքային
 Սմբատայ, որ բազում կոտորածք լինէին ի քրիստոնեայս իբրն
 20 մատալուտ իմն ի դահնաց խողխողեալք զմարմին կապտակ հոգ-
 ւոյն եղեալ, էչ ամբոցէն ուխտ երդման ընդ նմա եղելոյ սասիկա-
 նին և ընկալաւ զՍմբատ սիրով պարգևեալ նմա բազում ընծայս և
 յետոյ ստեալ երդմանն կապեաց և եղ ի բանտի⁴¹ ամ մի և ապա
 բազում շարչարանս և անհնարին նեղութիւնս ածէին ի վերայ նորա
 25 դահիճքն և զանձեռոցիկն թագաւորական տեսալ ի նմանէ՝ կեզտա-
 շորիւր մինչև ի սիրան լնուին և եղէզս ի ծածուկ անդամն վարէին
 և ապա զգլուխն հատանէին և զմարմինն ի փայտէ կախէին ի Դվին
 քաղաքի, որ թագաւորեաց ամս ԵԲ: Եւ մայր թագաւորին և՛ որդի
 նորա իշխանն ի բանտի⁴² մեռան ի Դվին և թաղեցան ի դուռն
 30 եկեղեցւոյն: Իսկ միտ որդին Սմբատայ Աշոտ բազում բնթացու-
 թիւնս և քաշութիւնս⁴³ ցուցանէր և պահէր զքոյր ամբոցս տէրու-
 թեան հօր իւրոյ ձեռնաուղեամբ իշխանին Գորգունեայ⁴⁴, նաև

37 Ա սրբափառ

38 ԱԲ սեպհական

39 ԱԲԳ Երասխաձորոյն

40 Ա քարանձաւին

41 Ա բանտի

42 Ա բանտի

43 Ա քաշութիւնս

44 Գ Գորգունի

Յազաւորին Վրաց, և Յազաւորին Գազկայ⁴⁵ Վանեցւոյ Զոր լուաւ
զբաշտութենէ⁴⁶ նորա Յազաւորն Յունաց Կոստանդին զրով հայրա-
պէտին Քէօրցայ և առաջէ զամն իշխան թէնգորոս Վասիլիսկոս
զկնի նորա, և զնացնալ ի Կոստանդնուպոլիս զառնալ ի Հայո Յա-
զու և իշխանութեամբ և անթիւ ընծայիբ, որպէս որդի մարտիրոսի
և սուրբ Յազաւորի պատուեալ:

Իսկ յետ տիրելոյ աշխարհիս Հայոց Ուսփայ ժողովեցան ա-
նա իշխանքն Հայոց և նա ընկալաւ զնոսա և շնորհեաց նոցա ըն-
ծայս, այլն բազում զգեստս, և զարգս սահեճամուկս, և ծիրանիս,
և երեւելի լակոնացի և բեհեզս նոցա մատուցանէր, և կամարս և
մաննակս սահեղէնս, և նժոյզս սրամարս նոխապանոյճս ի զէնս և
ի զարդս, և զիրկս զպարանոցոք արկնալ և հուպ ընդ հուպ ի համ-
բոյր մերձեցուցեալ՝ զնոսա այնպէս շողմողէր⁴⁷ շողմութեամբ՝
բանիւ հնազանդեալ նորայն բանիւ: Իսկ նոցա ի բաց զինքեանս ի
նոցանէ շապեալ նազոպրէին և հապճէպ տուեալ ի զիմազրաւ զի-
մեալ առ ընկերս իւրեանց փութային և ոչ հաւանէին պաշտօնի մա-
կուրան կուրանի զնեիցն մահադնդի, զոր և ընկալան մարտիրո-
սութեամբ զպսակն կենաց ի Քրիստոսէ աատուծոյ մերմէ: Գարնեալ
միս անգամ սկսաւ անիծեալն տարապարս սողել, զնուալ, սպրդել
զանձն ի ներքս անկանելի ի հողնոր ցանկապատ այգեստանի տեան
զօրութեանց, և հուրն, որ երբեմն արհամարհեցաւ և շիշաւ, սկսաւ
վերստին արծարծել և բոցակէզ հրդեհս մեծամեծս զործել, և զք-
րոզք իարդաթի ցտան քրիստոնէական հաւատոյս, որ ի Քրիստոս
նա յարուցեալ հալածանս ընդզէմ եկեղեցւոյ սրբոյ արարին իրրն
զխուղս մրգապահաց և իրրն զտեստատ փայտից և այրեցին զսրբ-
րութիւն տեանն ի հուր, զնեին զնուսմն անօրէնութեան և զսհեցին
զլոհ՝ պղծութեան ի յարկս արդարոց և արհամարհեցին զյուսա-
ցեալսն յատուած:

Մրջան սասիկան եկն աշխարհս Հայոց և ընդ ամենայն ամ-
բոցս մարտ եղեալ և զորս զրաւէր յինքն՝ քանդէր, իսկ Սեան կըզ-
գին, որ ի ծովակին Գեղամայ, թէպէտ յսկզբանն⁴⁸ նուազի ոչ
քմբոնեցաւ ի ձեռս նորա, սակայն զկնի երկնամ մի ամաց մատ-
նեցաւ ի ձեռս նորա, և որ միանգամ բնակեալ էին յամբոցի անդ՝
զերի անեալ տանէր և զկապուտ կողպուտան յաւարի անեալ սպառ-
սպուտ քանդէր և անբէր զամբոցն:

45 Բ Գազկայ

46 Ա զբաշտութենէ

47 ԲՅ շողմողէր

48 Ա զսկզբանն

24 Գնի՛ր Մովսէսայ՝ Մահճէա, զկնի՛ր Մահճէոսի՛ սասիկան Ապ-
 արլլա⁴⁹ եկն՝ ի Հայոց՝ և զկաթողիկոսն Իսահակ կապեալ շղթայիս⁵⁰
 առաքէ ի Գամաւիւս ընդ իշխանին Սմբատայ։ Այս Ապարլլա⁵¹ ես-
 պան զԳաիթ ի Գվին։ Ապա Ոգրայ⁵² մեծ սասիկան և ամիրապետ
 5 Ապարլլայիք Չեթովն Տանկաց, և ապա Վլիթ, որդի նորա, և ապա
 Օմաու Վահան Գողթնացի աստ նահատակի ի Օմարայ⁵³ ի Ռուծափ։
 Մահակ կաթողիկոս կենդանի՛ Քէ ամ զերի գոյով, զնի Եղիա կաթո-
 ղիկոս։ Սա զներսէս կայսկապոսն Աղուանից և զտիկին աշխարհին
 մարտնէ Օմարայ⁵⁴, զոր կապեալ տանին առ նա և սպանեանեն զասն
 10 քաղկեդոնիկ լիեկոյն, իսկ Հայրապետն Հակառակ Օմարայ Համ-
 րաւալ աս սպանանել։ Փէ ամ կաթողիկոս, և ապա Յօհան⁵⁵ Օմու-
 նեցին, որ և զնաց առ Օմար
 Իսկ վերասացեալն Աշոտ օմանի Քազար⁵⁶ ի Հայրապետն
 Քէրզայ։ Եւ Աշոտ, [որդի Շապհայ], եղոր⁵⁷ Սմբատայ⁵⁸, սպարա-
 15 պետ Հայոց լեալ շինէ՛ զեկեղեցին Քազարանու⁵⁹, [ի] սկիզբն
 սպարապետութեան իւրոյ։ զգննապայծառն շինէ՛ և եկեղեցի ի
 քաղաքազոզն⁶⁰։ Կողք քաղճածախ ամբոթեամբ և սանդղով Եւ
 սակաւ ժամանակ եղեալ մեռանի և միտ եղբայր արքայի Գաիթի
 20 Յուսէր։ Սմբատայ զինի խաղաղութիւն աշխարհիս Հայոց (կա-
 թողիկոս Յոհաննէս)⁶¹ և շինին քաղաւճ եկեղեցիք իշխանէն Գրիգոր-
 րէ, Սահակայ և Վասակայ, իշխողաց աշխարհին Հայոց, Ասոն Քա-
 զար Զունաց յոյժ պատուէ զՍմբատ, նաև իշխանն Տանկաց, խալի-
 ֆա Քաթիւնի, քայց շփոթ ազմկի ի մէջ Քազարին Սմբատայ և ի
 մէջ Քազարին Եգերացաց⁶² զասն Կոստանդին, և յետոյ միջնոր-
 25 զութեամբ, ներսէնի իշխանին Հաշիսն։ Յետ կալելոյ և կապելոյ
 զԿոստանդին, Սմբատ Քազար Քազ կապեալ Կոստանդինի
 առաքէ աշխարհ իւր, քայց Քազարն Վրաց զլարեալ լուսն զասն
 արձակման Կոստանդինի
 Ասի սմանց։ Թէ Հերակլ ոչ զնաց ի Պարս, ալ Քազարեցոյց
 30 Պարսից զկոտորէ, որ զնացեալ սպանակէ զՔազարն Արտաշիր

49 Բ Ապարլլա
 50 Ա շղթայիք
 51 Բ Ապարլլա
 52 Բ Գ
 53 ԱԲ Օմաու
 54 ԱԲ Օմաու
 55 Ա Օհաննէս
 56 Ա ՍԲ Աշոտ, եղբայր
 57 Բ Սմբատն
 58 Գ Քազարան
 59 Գ Քազար
 60 Ա Քազարայզոզն
 61 Ա Յոհաննէս
 62 Ա ՍԲ Եգերացաց

անգամ որով, որդի Կասաայ և վաղվազակի տառքէ: զիսան՝ որ Լե-
 րակցի և զօրքն Պարսից սպանանեն⁶² զնոսմե: Կաթողիկոս Եզր, որ
 զնաց առ Լերակի, գրէոց՝ ազգիւ և ի սարաւ զՅոհանն⁶³: այլ՝ զքնոր-
 դին իւր, զոր Հասանեալ գրեցին՝ խորամանկութեամբ: Տնեաց, թէ
 5 Նզովներ զամենայն Հերձուածողսն, բայց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի,
 և տան Եզրի զՊրամին՝ ընդարագիցին⁶⁴: Կարգոյ և զազանանքն
 ամենայն, որ ասի ամ յամէ ՅԲԹ՝ զհկան Հրի Սա Եզր շինէ՝ զհրա-
 շագնզ՝ եկեղեցին, կոչեցեալ՝ զՍուրբ Գայիանէ: և զկաթողիկէն
 էջմիածնի, զոր յառաջ փայտաշէն էր: և զայլ և զայլ և զայլ և զայլ
 10 Այլ ոմն Զաքարիայ տնուն, կարգեալ իշխան աշխարհին Մա-
 րաց և զշառացեալ ի Կոստանէ, գտեալ ժամ զիսով⁶⁵ Ելանէ աշխար-
 հէն՝ ասմբ և որդոք, ծառայից և սղախնաց, և ամենայն ընչիքն
 Հաստութեալ ի Քարեշական խելէն՝ անկանի ի տէրութիւնն Պար-
 սից և անտի երկիրն Վրաց և գտեալ պատիւ ի թագաւորէն Վրաց
 15 մեծանա յոյժը Ել յետ Եորա Վահրամ որդի Եորա, և յետ Վահրամայ
 Կարգոս, որդի Եորա իշխան մեծագոր, սորա եղեն Քորդիթ, առա-
 չին Զաքարէ և երկրորդին Իանէ Ել յոյժ սիրեցան ի թագունոյն
 Վրաց, թամարայ, դուստրէ⁶⁶, Գէորգայ քայի⁶⁷, որդոյ Կեմարեայ,
 զոր և արար զԻանէ Կաթակ, և զԶաքարիայ սպասալար⁶⁸ Լայոց
 20 և Վրացը Զոր քաղում քաղաք⁶⁹, էառ ի Տաճկաց և ի Պարսից, և
 տիրեաց նոցա մինչև ի Քաղէշ և Արատաբլ, և կացոյց ի ներքոյ իշ-
 խանութեան Վրացը: և ան զսուլաանն Կարնոյ ի Հարկի կալում և որ
 աշխարհ, որ տիրեաց՝ ելից զայն եկեղեցեօք⁷⁰: Քրիստոսի աստուծոյ,
 և ան զերեսն Արագածու՝ զմհանաւանքն, զՅանիճոյ վանքն: զՏե-
 25 զերոյ վանքն, զՅուշու՝ վանքն, զՍաղմոսաւանքն և այլ քաղում
 եկեղեցիս ի զեղօրայա: Ել վաղջանեալ բարի՝ մահուամբ՝ թաղի ի
 Սանահին, և կալաւ գտնդին Կորա որդին իւր Եանչուա:
 և Կաթողիկոս Կարգեալ աշխարհու Լաւոց, ունեթ ծառայ մի
 Սարգիս անուն, ազգին Աճգաճակայ, որ է Քուրդ⁷¹, որ Վաշտանաց⁷²
 30 կուղիքի¹⁰: Այս Սարգիս ազգեցաւ մինչև յաւուրս վերջին Զաքարիա-
 յի և ծնաւ որդի մի և անուանեաց զնա Վաչէ, որ տիրեցաւ ի Զաքա-

62 Բ սպանեն

63 Ա զմհան

64 ԱՐ քաղաքայիցին

65 Բ զիսով

66 Բ Գուսար

67 Ա քայի

68 ԱՐ սպասալար

69 ԲՐ քաղաք

70 Բ եկեղեցեք

71 Ա Քուրդ

72 ԲՑ Վաշտանաց

բիայէ և եզն հաւատարիմ տան նորա, զոր և կարգեաց զնա իշխանաց իշխան տանն Արագածու և Շիրակայ, Նղայ և Անրեիրոյ և ամենայն եզերացն նոցա մինչև Երասխ գետ⁷⁵, և հրամայեաց շինել կենդեցիտ, որոց և Օհանավանաց կենդեցիտ, զի յառաջն փայտեակէն էր գաւիթն, զոր Վաչէ գեղեցիկ քարամբք շինեաց Ազ Թվին և Վաղչանեալ Թաղի Վաչէ ի մէջ կենդեցւոյ, առաջի խորանին, և որդի Քրթոյն կոչի Շահնշահ:

Ընդ յաւուրան յայնոսիկ զօրացաւ⁷⁶ ազգն նետոզաց և տիրեցին Հայոց և Վրաց, և իշխանութիւն քրիստոնէից նուաստացաւ⁷⁵: և Թագաւորութիւն Վրաց ընդ ձեռամբ կնոջ մի էր, որ կոչէր Ռուզուրան, զստեր Քամարայ, զոր վերոյ յիշեցաք, եւրօր կաշայի և թոն Գորգուն Թագաւորի: Եւ յանձնէ զաշխարհն Շահնշահի և ինքն փախի⁷⁶ յԱփխազս, և Շահնշահն հաճոյանալ նետոզացն հանձարով և աստուծով, և տիրէ աշխարհիս մեր: և հրամայէ Շահնշահն ծառային իւրոյ Քրթոյ շինել զժամատուն Յահանավանիցն և կատարէ Չ Թվին Հայոց: և յետոյ Քուրթն հրամարի աշխարհէ և զնացնալ ի Սևան լիճի կրօնաւոր և կացեալ անդ մեռանի, և ի սեղի նորա նստի որդի իւր Հասան անուն. և հայրն Քրթոյ կոչի անուամբ Վաչէ և կինն Քրթոյն⁷⁷ եւրօրչահ անուն, յազդէն Մամիկոնէից: Այս ի կարգ Քրթին. Թէոզոս մականուն Չրթին իշխանաց⁷⁷ իշխան, որդի Անրեիրոցի⁷⁸ Քրթին իշխանաց⁷⁹ իշխանի, որդւոյ Տայիրի, թոն մեծ Քրթին⁸⁰, որդին քաշին Վաչէի Ամատունոյ:

Պատճառ աւերման աշխարհիս Հայոց այս եղև. զի ստտիկանն իմաչելացոց կալաւ զթագաւորն Սմբատ և եղ ի բանտի⁸¹ և բերեալ զքեռորդին Սմբատայ զԳագիկ Արծրունի թագ կապէ նմա: և կարգ Գագիայ Վասպուրականի է այսպէս. Գագիկ, որդի Դերենկայ շինէ զԱղթամար: Դերենիկ, որդի Գագիայ, և Ապուսաշ որդի Դերենկայ, Շահնշահ և Գուրգէն: և Սենեքերիմ թագաւորեաց յաւթագաւորութեան թ եղբարցն՝ Շահնշահայ և Գուրգունայ⁸², Սա և Սենեքերիմ եւ զՎան աշխարհն ի Վասի կայսր և ինքն առնու զԱնրաստիայ, զՆիկիաէր, զԼառ, զԱմասիայ⁸³ և զնայ բնակի անդ շորս

75 Ա Երասխագետ

74 ԱԲ զօրացան

75 ԲԳ Երաստացաւ

76 ԲԳ փախի

77 ԲԳ իշխանագանց

78 ԲԳ Անրեիրթի

79 ԲԳ իշխանագանց

80 ԲԳ Քրթն

81 Ա Բանտի

82 Ա Գորգուն

83 Գ զԱմասիա

որդովքն, որոց անուանքն⁸⁴ [են]. Դաւիթ, Ապուսաւ, Ասոմ և Կոստանդին, և եղբորորդիք նորա. Գերեննիկ, Գազիկ և Աշոտ:

Յաւուրս Աշոտու ռմն Բար անուն, յազգէն Սլամացոց⁸⁵, և ի Բարիլունի աշխարհէն և զբազումս էարկ ի սուր սուսերի, որի մի որ
5 ԱՅ անձն կատարեաց ազգէն Իսմայէլի և զայ մինչ ի Գեղարունի, և ըմբռնէ զնա իշխանն Հայոց Սաւ, որդին Սմբատայ և տայ ի ձեռն Ափշինի, և նա կատարէ զձեռս և զոսս նորա և հանէ ի փայտի⁸⁶: Եւ պատուէ Ափշին զՍաւ և տայ անթիւ զանձն նորա և արձակէ:

Եւ յետ նահատակութեան Սմբատայ Բազաւորին Երեքն միանգամայն Բազաւորեն՝ Գազիկ, Աշոտ, և միս Գորգէն, Աշոտ որդի
10 Շապուոյ սպարապետին, հակառակք միմեանց: Իսկ որդի Սմբատայ Բազաւորին և մարտիրոսին Աշոտ ըստ Բախանձանաց կաթողիկոսին Յովհաննու⁸⁷, որ առ Բազաւորն Յունաց Կաստանդին, զնաց առ նա և մեծապէս ի նմանէ զահալայեալ⁸⁸ յուղարկի յաշխարհս Հայոց
15 և յերեցունց յայտցանէ եղև խոսովութիւն⁸⁹ և յուղեցան⁹⁰ շար իրակաւութիւն և կործանումն անազգակ և ահափեաց մահուց: Ուստի կատարածք մարդկան և քանդումն բերդից և աւերումն⁹¹ քաղաքաց և կործանումն ատանաց և շնչումն իշխանաց եղև, բայց զարձեալ հաշտեցան:

Եւ այսպէս կալ զկարգ Բազաւորացն, որ Յունի. նախ Սմբատ⁹² և որդի նորա Աշոտ Մսակերն, որդի Աշոտոյ⁹³ Սմբատ⁹⁴ Խոստովանողն⁹⁵, որ ի Գլին, որդի Սմբատայ Աշոտ բարեպաշտ յաւուրս Զափրի և Ալեայ սուտիկանի: Նաև Վասիլ առաքէ նմա Բագ՝ լինել իշխանաց իշխան ՅԱԶ Բովին, և մեռանի ՀԱ ամաց, ՓԸ՝ Բազաւորեալ Հայոց: Եւ Բազաւորէ որդի նորա Սմբատ⁹⁶, կոչեցեալն Նրկաթ ամս Ի՞նչ, յաւուրս Լնոնի, որդոյ Վասիլի, շինէ զՆրազգաւոր զսուրբ Փրկիչ ի Շիրակ զաւառի Յետ Աշոտոյ⁹⁷ Բազաւորէ եղբայր նորա Ապա⁹⁸ և մեռանի Ն Բովին: Եւ Բազաւորէ Աշոտ Ողորմածն, որ շինեաց ուրկաւոցս⁹⁹ և նաւէր ընդ նոսա ի սեղան և միատեղ ընդ նոսա ի մի ամա-

84 ԲԳ, անուանքն

85 Բ Էլամացոց: Ա-ի լուսանցքում՝

Էլամացոց և կոչեաց զանուն զորոց
ոց անմահոց զորոց:

86 Գ փայտին

87 Ա ՅՅաննու

88 ԲԳ արհալայ լեայ

89 Ա խոսովութիւնք

90 Գ յուղեցաւ

91 Գ արկումն

92 Բ Սմբատ

93 Գ Աշոտ

94 ԱԲՅ Սմբատ

95 ԲԳ Խոստովանողն

96 ԲԳ Սմբատ

97 Բ Աշոտու Գ Աշոտ

98 Ա ապա

99 Բ սրկանոցք

100 Եւր-նաշահէր և իր թասովն ընդ՝ անկերցն ըմպէր Սա փորք պա-
 րիսպ-շիննաց՝ Ծանույ՝ և թրգունս և կեղեցուցն, և ին՝ թփին մեռանի և
 1 ը թողու Գորգին՝ Ամբաս, Գաղիկ և Գուրգին: Մերաւ, Թաղաւորէ (և
 20 17 կին նորա Կազրամիւնս շինէ զկաթողիկէն Ծանույ): զկին, Զօրն և
 3 5 զպարսպէ զձանի և մեռանի և ի թփին: Եւ Թաղաւորէ և զբարս Նորա
 4 Գաղիկ ի Ծանի, որ ունէր Գորգին՝ ՈՏաննէս, Ապարս, Աշուս: Եւ ի
 5 և ին՝ թփին մեռանի Գաղիկ՝ զձանի և զթագն ապ: ՈՏանիսիւր և աշ-
 6 րարսն Արարաւու և զԱնրիթոյ ապ: Աշուսայ և Ապարսու: Եւ ՈՏան-
 7 նէս որէ Ասարի սգնէ նմա և չին մեռանկոյն՝ Ասարի եղիցի Ծանի
 8 10 և մեռաւ: Գծորոտի կաթողիկոսի¹⁰⁰ աւարէ զգիրն ծածուկ Ասարի ի
 9 Երանայի զձանիս:

100 Ա կաթողիկոսի

101 ԲՅ (և կինն Կաթողիկոսի շինէ (Գ՝ զանոյ) ու գրանցով, սառն ծոյ աշ-
 զկաթողիկէն Ծանույ Ո՞վ զկերթոց և զ-
 զն իմա)

ՄԱՆՈՒԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- (1) Քաղաքը կազմել է ըստ Մաշտոցի սեզ. Մամեկապարանի N 7534 (Ջ) ու N 8079 (Ք. պահապար է) նկարների և Ք. Փռահանյանի մեկ ընդարձակագրի (Ք, սե՛ս Մաշտոցի սեզ. Մամեկապարան, Փռահանյանների թղթե, թղթ. N 142, վազերացիք N-130), որը, արտադրված լինելով մեկ շնամտ գրադրիչ, թե՛հնարան էնուդի արժեք ունի⁶։ Հաստատագրված պատրաստման սկզբունքները նույնն են։
- (2) Անբոջ հաղվածը քաղված է Կարգան Արևելյու Փառաւթյունից, տե՛ս Կարգան Քարտրեղեղի, Փառաւթյան արկերագրի, էջ 118 (այսուհի և Շնամպարան Հրդ-ված է Տախտյան հրատարակութունը, չափեր, թիվն արևմտ է թեպարան համ-մատութունից, Պատմութիւն վաս թագաթի Յանայ-ի հաղմոցը մուքի սան է սննդի այդ հրատարակության համար հինգ քարանտ գրադրիչին հարող էնուդի)։
- (3) Հմեռ. Մամվել Աննի, էջ 102—103։ Նման անդեկութուններ է հարողում նաև Կրահու Մանեկեղի, սահման ժամանակագրիկ լրացուցիչ վկայութուններից անըն-հարա է. որ քաղվածը հատուկված է Մամվել Աննու նկից։
- (4) Անիի սաման մասին հաղվածը քաղված է հիմնականում Մառթնու Յուհայեցու ժամանակագրության հիման վրա (տե՛ս Մառթնու Սոնայեղի, ժամանակագրութիւն, Կա-ցարդաստ. 1698, էջ 144—150), թեև քաղաքի պաշարման անդեկութունը սամանվում է յայտ Կրահու Մանեկեղու (տե՛ս Կրահու Մանեկեղի, էջ 52)։
- (5) Քաղաքի անցյալին վերաբերող այս խառնիքում անդեկութունները կրում է, որ Նեղիսեղ իսխույն սխուղել է, հենց որ լեզվել է սկզբնաղբյուրներից ուղղակի մեյ-երաններ հատարելու սկզբունքից։
- (6) Մանուշ անիրայի, և ընդհանրապես Շեղարյանները, Անուտ 1084 թ. հա-տառվելու մասին կարծիքը (տե՛ս Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Կրահ-ուանի քի քաթի պատմության մի չափեր, Երևան, 1960, էջ 83—80) փաստարկ-ված է նաև շնունդի իսխի պատմությանս ուղյակներով. տե՛րին քուրք իսխ է Անի, Ի Քրահանիս Հայոց ՇնԳ. և է. սմի սերուրկանի Տանհայ անիրայի Մանուշի (Ի Անիլյան, Սրբույն Նանե, Վանգու Անուրեսու, 1947, էջ 525)։ Սրբ Հայոց ՇնԳ, մեյ 1084 թվականը եղել է Մանուշի 30-րդ տարին, ապա նրա իշխանութունը սկսվել է 1064 թվականից։
- (7) Չե՛ս մեծուց կրահ քաղաքով սկզբու հաղվածը քաղված է Կարգան Արևելյու Փառ-աւթյունից, Հմեռ. Կարգան Սոնայեղի, էջ 156։
- (8) 1161 թ. քաղաքի քաղված մասին այս հաղվածի համար Հմեռ. Մառթնու Կանայիցի, էջ 426—427։

⁶ Այս մասին անդեկութուն է հարողել կովհաստան Գ. Չարանյան, որի համար իսխին ընդարձակագրի մեյ հայտնում

(8) «Երբեք ստորգնան, ամենիմաստան արտահայտութունները վերջված են Գրիգոր Կարկանու ռՄասյան պրերիցությանո-ից, ա՛հ Գրիգոր Կարկանցի. Մատան որդե-
զութան, Բունուս Աշնու, 1948, էջ 51: Այսպիսով, Գ. Արզաբյանի ենթագրությունը
«Երբեքստորգնան»-ը էստահայտ ըստ իննչու վերաբերյալ (տ՛ն Գ. Արզաբյան, էջվ. աշխ.
էջ 77), չի հաստատվում:

(10) Վարդան Արեւիցու ասուած Բարսեղ խաւրիւից թարգմարող թարգմանարար
ենթագրել է, թէ ժԲ գալի երկրորդ կնիք նշանաւոր Բարսեղ արքեպիսկոպոսը կղել է
հայոց կաթողիկոս:

(11) Ստաւրոս թերիք ասուած մասին պատմվում է ըստ Վարդան Արեւիցու, ա՛հ
Վարդան Արեւիցի, էջ 174—175:

(12) 1236 թ. մակագնոր կողմից Անիի գրաժուրը ավանդվում է ըստ Կիրակոս
Յանակեցու Պատմութան, տ՛ն Կիրակոս Կանևակեցի, էջ 255—259:

(13) Բաղված է Վարդան Արեւիցուց, ա՛հ Կարդան Արեւիցի, էջ 175—176: «Պատ-
մութին վաս թարգմն Յանուս-ի Նիման վրա մակագնայն Նրասարակութան սխոն-
տույ որտիս և վննակնիցանի սխալորիս որտիս թար ընթերցումները սրբագրվում են
«Իսարեալ որտիս»:

(14) Այս զտիւրը ժամանակագրութան ընդլայն ընդարձակ Նիշտաւարան է (տ՛ն
«Մանր ժամանակագրություններ», Հ. 1, կարճը՝ Կ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 136—
138): Նշվելու երևում է այտակ պատմվող գեղերիին աշխատան մէջ այլ Նիշտակի
վնայությունները (տ՛ն Գ. Ալիշան, Երևան, էջ 109, ռ. 2): Վալախիայի հայութիւնը
իբն համարում էր անկի և, թերևս, այդ պատճառով է, որ Անիի մասին տարբեր ազ-
բայութիւնները թաղված նշմարիին կողմ է ետև անկիներին տերուակներին վերաբերող իրա-
դարություններին շարագրանքը: Հարցը զտիւր՝ «Մաղաք անրման աշխարհիս Հայոց՝
զրված է Հովհաննէս Կրասիանակեցու և Զարաթիս Ասրիկազի Պատմութիւններ՝
Նիման վրա և ավարտվում է Անիի Բագրատունյաց թագաժորներին տալարով ջանկով
Այսպիսով, նկատարում է ժԲ են թերիկ և մատակարարման մէջ ինքնակա մրավոր
են ներկայանում երկր ինքնուրույն երկ, որտեղ համար, սակայն, ընդունուր է Անիին
կամ Էրզնանի անկիներին վերաբերելը:

(15) «Տաւուրս թագաւորին Արշաաշու ըսուելով սելվոլ և քոր շատայ քայա-
շեն էրս արտահայտությամր վերջացող նամակը Եալու՛ւ Բագրատունու Պատմության
որեւումներին առիթով Նրասարակել է Գ. Տայան, տ՛ն ռՄագնավեցո, 1922, էջ 69—72:

(16) Զարաթիսներին և Վալախիաներին վերաբերող նամակները թաղված են
Զարաթիս Սարիվաղից (տ՛ն Զակարիս Սարիվաղ, Պատմագրութիւն, Հ. Գ, Վարդ-
շապատ, 1870, էջ 11—14): Վալախիաներին թրգման թաղում վերաբերելու թար վար-
կանը Նիմակ է սակա առնում Քուրց անուրը նանգիւլու վրա և մրակաման անը-
դունել է, ջանի որ այդ անկանուրը մրիկապարտ ըսվականին տարածված էր թաղմ-
թիվ ըսմ հայկական առններում (տ՛ն Լ. Մարգարյան, էջվ. աշխ., էջ 208, ռ. 255):

(17) Բագրատունյաց թագաժորներին այստիկանի մի ջանի պաւտակելի է ետև առն-
նին, տ՛ն ռՄանր ժամանակագրություններ, Հ. 2, Երևան, 1956, էջ 301—302:

Յ Ա Ն Կ Ե Ր*

ԱՆՃԵԱՆՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԷՐՆԻՍՆԵՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԻ

- Արամ (Ազար) Բագրատունի, Նայ. Բագ., որդի Արամ Ա. 67. 22, 24; 121, 27
 Արար 18, 66. 28; 73. 22; 74. 2; 76. 22; 76. 8, 9, 30, 22, 27, 29; 77. 3, 10, 14, 31; 78. 1; 79. 29; 80. 8; 81. 18, 19, 20, 22, 24—25, 26; 82. 4, 9, 11, 29; 82. 1, 10, 14, 17, 22, 24, 27, 31; 84. 3, 14, 16, 17; 85. 2, 3, 17, 18, 27; 86. 1, 11, 12, 27—28; 87. 5, 7, 22—23
 Արարյան 9. 9, 18, 20, 23, 124
 Արդու 84. 4
 Արզուման, Նայր. Ամարի 104. 7
 Արզուման 101. 29
 Արզմանի 104. 8, 8—8
 Արզմանի 104. 17
 Արզմանի Մրուսնան, Նայր. Յիթի 101. 3, 16; 104. 5; 118. 5
 Արեգյան Մ. 39
 Արէ 19, 31, 25, 27
 Արուստ Խաչատր 28, 60. 12—13; 26, 21, 24, 26; 78. 11, 12, 15, 16; 80. 3, 10, 15; 94. 16, 17, 28, 32, 35; 95. 6, 20, 32, 32—33; 96. 24; 97. 7; 98. 4; 100. 16
 Արուստ Ազրաբանի (Յրուսնանի), Նայր. Կաթող. 18, 68. 8; 81. 17; 92. 7
 Արուստյան Ա. 7, 44
 Արչալ 104. 4
 Արչալ Մրուսնի 104. 4
 Արուսնան Ի. 26
 Ընդամայն 0. 38
 Ազրաբանի 72. 22
 Արամ 11, 21, 29, 10; 63. 2, 3, 8, 12; 64. 15; 65. 8; 99. 22
 Արզի 84. 10; 86. 21, 30
 Արզի 108. 11
 Արդու Ե. 41
 Առում Մ. 35, 41—42
 Ազրաբանի 66. 9
 Ազրաբան, որդի Յովսէփի 73. 1
 Ազրի 63. 17
 Արան 48
 Արաբի 39
 Ազրանի 110. 29
 Արաման 110. 25; 111. 1
 Այլ ստորագր. 121. 23
 Այլ փետր Մարտի 104. 2
 Այլի 7. 3—6, 9—10, 12—13, 27, 31—32, 53, 124
 Այլի, սիրայ Գլխայ 110. 3
 Այլապան 107. 26
 Ատաղ 48—49
 Անիկյան Ե. 12, 26, 28, 123

* Մասնակ աշխարհային հանգիստարանի և Պատմութեան թանգարանի Յանուարի քննարկում վերջում թուրք Նասանի անունները եղանակ են եսև ըստ ստորագր. Այլ զննարանում էլ և ստոր զայն ստոր թվանշանները իրարից անջատվում են միմեկից, իսկ էլիքը ելուց թվանշանները՝ կա-ստորագր. Պատմութեան թանգարանում և ծանոթագրութեան հիշատակագր. Նասանի անունները եղանակ են միմեկի ըստ էլիքի:

- Ագայտաբան 48
 Ագայտարտ 53. 16
 Ագարտ 62. 11
 Աղերանաց Մանկանոցի 55. 14; 69.
 17, 18, 25; 78. 19
 Աղերանաց, Յանայ թագ. 117. 22
 Աղնիկ 62. 20
 Անտրոս շ. 8—8, 11—12
 Ամարոյ 65. 20
 Ամատանիք 101. 20
 Ամրափում 88. 7—8
 Ամկապարտ 64. 9
 Ամմֆանես 64. 17
 Ամիրջանայ խան 49
 Անակ 107. 12
 Անան 81. 31; 83. 10
 Անանիայ 72. 1
 Անանիա և Հայ. հաթոյ. 59. 7
 Անանիա Երուզղոյի 84. 46
 Անանիա (Մանանէի) 48
 Անտրոս շ. 8
 Անատուս և Հայ. հաթոյ. 68. 12
 Անգրեան 73. 19
 Անկիզք 110. 32
 Անուպ 65. 28
 Անտրոս Քլուս 66. 17; 78. 22
 Անտրոս, որդի Սէկկիայի 66. 16—17
 Աշուս և Քաղաաուսի, Հայ. թագ. 12.
 67. 17, 20; 85. 23, 27; 116. 20;
 118. 13; 121. 3
 Աշուս Ք Երփաթ, Հայ. թագ. 67. 21—22;
 121. 10, 17, 22; 27
 Աշուս Գ Գղարմաթ, Հայ. թագ. 87. 23,
 26; 121. 28
 Աշուս Քաղաաուսի, Հայ. Ամրոս Քաղ-
 աաուսու 101. 24—25
 Աշուս Քաղաաուսի, Ճարդպան 67. 16
 Աշուս, Աղբորոցի Սնկերիմ Արծրանու
 121. 3
 Աշուս, Աղբորոցի Ամրոս և Քաղա-
 աուսու 116. 4
 Աշուս Իջնակ, Ճարդպան 67. 14
 Աշուս Մանան 67. 17; 121. 21
 Աշուս, որդի Գաղիկ և Քաղաաուսու 127.
 6, 8
 Աշուս սպարապետ 118. 14; 121. 10
 Աշուս 58. 8
 Ապուզակ 49
 Ալան, որդի Գաղիկ և Քաղաաուսու
 127. 6, 8
 Ալալապուս, Մանանայ, որդի 104. 12
 Ալալապ սարկան 118. 1—7, 3
 Ալալապուս 103. 22
 Ալալուս, որդի Գերենայ 120. 27—28
 Ալալուս, որդի Սնկերիմ Արծրանու
 121. 1
 Ասուս 66. 10
 Ասուսի Գաղթիկի 7—8
 Ասուսանիս 47, 50
 Ատանի 63. 28
 Ատանի 30—33, 22. 27
 Ատարի(ք) 72. 22; 81. 22, 31; 113. 19
 Ապարտապետ Քալուս 77. 24—25
 Ապարտապետ Հայ. հաթոյ. 56. 14
 Ասուսանապուս 45
 Ասուս 83. 8
 Ասուս 81. 14
 Աբրանայ 65. 18
 Ագաթիք Տրքանակերացի 8
 Ագրիկ 48
 Ագրիկ 48
 Ագրիկ 49
 Ասուս, որդի Սնկերիմ Արծրանու 121. 1
 Ապանուս, Վրաց թագ. 114. 13, 22,
 24, 25
 Արարացի 108. 18
 Արամ 65. 20
 Արամանակ 83. 19
 Արայ Գղզնիկ 65. 24
 Արայեան Արայ 65. 25, 26
 Արթիկ 65. 27
 Արթուկ 65. 7
 Արեան 81. 24, 26
 Արեանակ, Հայ. հաթոյ. 68. 6
 Արծրանիք 86. 37; 101. 25
 Արիպետ 80. 27, 21. 8

Արձախ 65. 20
 Արձախք 65. 21
 Արձաք 66. 10
 Արշակ Արշակունի, Հայ. թագ., Հայք
 Փայտ 67. 2, 89. 6, 10, 21—22
 Արշակ Արշակունի, Հայ. թագ., որդի
 Փայտ 67. 2; 85. 28, 83. 1, 4, 90.
 23, 28, 31
 Արշակ Հայ. թագ., որդի Վազարշակի
 68. 22; 79. 24; 80. 22; 81. 4
 Արշակ պարթևաց թագ. 79. 12
 Արշակ Մեծ պարթևաց թագ. 66. 26;
 76. 22; 77. 4, 23—24, 26, 30; 79. 3
 Արշակ Քաղ. պարթևաց թագ. 66. 13; 78.
 18, 22—23; 79. 2, 15; 80. 6
 Արշական 75. 8
 Արշակունիք 14, 16, 66. 14; 67. 5—8,
 19; 79. 19; 80. 6; 87. 18; 88. 12,
 14, 20; 89. 3
 Արշավ (Արշավ) Մանուկ 66. 28; 73.
 21, 22; 78. 1, 8, 9, 10, 18; 78. 27;
 81. 13; 82. 71; 83. 19
 Արշական 29. 7; 81. 8
 Արշախ 26, 77. 11, 26; 79. 9; 81. 20
 Արշև 79. 8
 Արշի 38
 Արտաշես, որդի Սանատրուկի 66. 28; 78.
 30; 79. 25; 87. 25—26, 28—29, 32—
 —33; 88. 1
 Արտաշես, էգրայր Տրդատու 66. 24;
 75. 22; 79. 23; 81. 2, 4
 Արտաշես, որդի Քաշին Արշակու 65. 20;
 78. 23; 79. 4
 Արտաշես, որդի Արշախի 77. 12, 16,
 20; 78. 10
 Արտաշես, պարթևաց թագ. 79. 12
 Արտաշես, վերին թագ. Հայք Արշակու-
 նի 67. 5
 Արտաշիս պարսից թագ. 81. 12
 Արտաշիս պարսից թագ., որդի Կաու-
 տայ 118. 30
 Արտաշիս Սուսլացի Սասանեան 54.
 79. 16, 17—18
 Արտաշու Հայ. թագ. 66. 30; 76. 30;
 79. 28

Արտաշու Հայ. թագ. 68. 27; 79. 27
 Արտաշան 78. 16; 80. 1
 Արտեմիդ 51. 9
 Արեւաշան Ս. 24
 Ասոց այլ ան'ս Արցաք
 Ասոք 49
 Ամենակ (Օրման, Օսման) 78. 23, 103.
 28; 104. 1
 Ամար 100. 18, 20; 102. 33
 Ամար, Արցաղցի որդի 104. 7; 118.
 6, 9, 10, 11
 Ափշպար 73. 21
 Ափշին 121. 7, 8
 Ափրիկանու 73. 19
 Բար 66. 9
 Բար 121. 3
 Բարսեև Հայ. կաթող. 68. 20
 Բարեկոյտ 74. 27
 Բարին 89. 1
 Բազադիս 88. 6, 8
 Բազան 66. 10—11
 Բազարա, Բազարաուլայ Հայերի 74.
 27, 29; 72. 1, 8, 11; 85. 8
 Բազրա Բազրաունի 82. 29—30
 Բազրաունիք 11—12, 14, 16, 18, 61.
 7; 68. 6; 67. 18, 20, 28—29, 29—30;
 74. 1, 27, 28; 75. 1, 2, 6; 76. 16,
 20; 78. 1—2; 80. 24, 25—26; 81. 3,
 11; 82. 18; 85. 28; 87. 20—21; 88.
 4, 5—6, 7—8, 11, 13—14; 89. 2,
 5—10; 91. 4; 124
 Բազրիան 48
 Բաշու 66. 3
 Բատար 64. 8
 Բարչաբաթ 28
 Բարսեղ Ա Անկյն Հայ. կաթող. 11, 13,
 61. 21; 63. 16
 Բարսեղ Անիի արքեպիսկոպոս 13, 105.
 25; 124
 Բարսեղ (Վեսարացի) 45, 46
 Բարսեան 43
 Բեզև 64. 24
 Բիրա Բազրաունի 87. 5—8
 Բիրիայ 83. 30; 102. 20

Յրանք 104. 10
Բրտն Մ. 9
Բարաբր 103. 23
Բարաբր 104. 12

Գաղնի & Արծրանի (Վանեցի), Վաստատականի թագ. 115. 3; 116. 11—12; 117. 1; 120. 27, 28, 27; 121. 10

Գաղնի & Քաղաքապետի, Հայ. թագ. 87. 27, 28; 122. 3, 6

Գաղնի, Եզրադուրի Սենեկերիմ Արծրանու 121. 2

Գամկ 65. 19

Գալիակ 119. 8

Գասպար 50

Գալաթի 45

Գեղամ 65. 20

Յեղոյ Ա Հայ. կաթող. 85. 25

Յեղոյ Բ Հայ. կաթող. Ի Գառնի 85. 32; 117. 3; 118. 14

Յեղոյ (Չորգոսե) իշխան 116. 28

Յեղոյի (Չարգոսե) Գ. Վրաց թագ. 109. 16; 119. 18; 120. 12

Յեղոյ Վարդապետ 47

Կիս Հայ. կաթող. 85. 18

Կզակ 69. 1

Կաննայանի 49

Կռակ 65. 29

Կրիզոր Ա Կասապի 45, 68. 3, 4—5, 29; 76. 24; 77. 22; 80. 3, 12; 107. 11, 14; 112. 23

Կրիզոր Բ Վիսյանի Հայ. կաթող. 12. 83. 13

Կրիզոր(Էս) Գ Գալաթուի Հայ. կաթող 44, 69. 1; 110. 23

Կրիզոր Գ Տգա Հայ. կաթող. 21, 42, 63. 3; 110. 23, 24

Կրիզոր Ե Տգա Փարսիմ Հայ. կաթող. 31, 69. 3

Կրիզոր Զ Ապրաու Հայ. կաթող. 31, 69. 9

Կրիզոր Է Անախարզի Հայ. կաթող. 22, 69. 17

Կրիզոր 45

Կրիզոր Արծրանի 101. 25

Կրիզոր Կախապետ 110. 30

Կրիզոր Որեց 10

Կրիզոր իշխան 113. 27; 115. 4, 6, 10; 118. 20—21

Կրիզոր Լառնի վանաւոր 12, 56, 61. 5

Կրիզոր Մալխարա 69. 16—17

Կրիզոր Մամիկոնեան 25, 87. 12; 109. 32—101. 1; 101. 3, 5, 9

Կրիզոր Խարեհայի 124

Կույումճյան Տ. Գ. 37

Կուրդի (Չորդի) 121. 10

Կուրդի մարզպետ, Եզրաբ Գաղնի & Վաստատականի թագ. 115. 2; 116. 12

Կուրդի, որի Ալուս Ռաբրանի 122. 3

Կուրդի, որի Գեղեկայ 120. 28

Կանիլ մարզպետ 24, 61, 10; 82. 22; 95. 8

Կալիթ Անուպ 22—24, 28, 41

Կարե՛ 78. 11; 87. 27, 29; 88. 2

Կալիթ 116. 18

Կալիթ Ա Հայ. կաթող. 88. 17

Կալիթ Բ Հայ. կաթող. 68. 27

Կալիթ մարզպետ 12. 86. 2; 74. 24; 75. 24; 83. 16, 22

Կալիթ (Չեղուցի) 25, 101. 6; 118. 4

Կալիթ (Շիւղ) Վրաց թագ. 109. 4, 8

Կալիթ, որի Սենեկերիմ Արծրանու 121. 1

Կալիթ Մանուկի 87. 10—11

Կասեու 66. 7

Կանալի Վրաց թագ. 109. 9; 115. 16

Կանաքա Անախարզու 78. 25

Կանաքա, որի Կանաքու Անախարզու 75. 24

Կերեկի, Եզրադուրի Սենեկերիմ

Արծրանու 121. 2

Կերեկի, Հայր Գաղնի & Արծրանու 120. 26

Կերեկի, որի Գաղնի 120. 27

Կիլանի 45

Կիսա 64. 4

Կիլանու Թրակայի 35—36, 41—43

Կրիզոր 74. 24

Ազիտացի 118. 24
 Ազիտացի 29. 35. 2; 103. 8
 Ազիտ 25
 Ազր 73. 12
 Ազր հայ. կաթոց. 65. 10; 82. 13; 119.
 2, 6, 7
 Աթլուպացի 96. 21
 Ալամացի 121. 3
 Ալեկան 16, 88. 7
 Ալիս հայ. կաթոց. 65. 15; 118. 7
 Ալիլի 73. 26
 Ալիսի հայ. կաթոց. 65. 6
 Ալրան 89. 4
 Ալրան 100. 19; 103. 32
 Անանոս 85. 7
 Անանոս Քաղաքաւոր 75. 19, 20—21,
 21, 24, 25, 26; 79. 1—2, 3—4, 4
 Անգո 62. 17, 21
 Անգո 63. 18; 64. 8, 12, 15; 65. 7
 Արիֆան 73. 20
 Ասայի մարգարէ 97. 28
 Ասայի հայ. կաթոց. 65. 21
 Ասայի 47, 50
 Ախմէրբու Նեսարացի 16, 73. 16
 Արեմիայ մարգարէ 73. 3; 108. 11
 Արուսեց ի Հայկազանց 66. 8
 Արուսեց հայ. թագ. 65. 28; 76. 30; 79.
 24; 82. 18, 29, 31, 36
 Աւա 83. 13
 Աւգոմբուրու 64. 12
 Ափետուս (Հեփետուս) 29, 96. 16, 17

 Զարբանուշակ 9. 5
 Զարէ 65. 10
 Զարեայր 65. 1
 Զուան 65. 27
 Զուան հայ. կաթոց. 65. 22
 Զարարիայ հայ. կաթոց. ի Զարայ 68. 30
 Զարարիայ, Զարարյանների Եւթաւայր
 119. 10, 29
 Զարարի (Զարարիայ) սպասարար 119.
 17, 19, 30—31; 120. 1
 Զարարյաններ 124
 Զարարիս Մարիտայ 124

Զարարիայ Դոփանցի 49
 Ջես 28
 Ջարալի 104. 22
 Ճմբ 5. 27
 Հասլուկ 48—49

 Թալուս առարիւս 76. 12; 83. 13, 15,
 23—24, 28; 84. 2, 9; 86. 18
 Թալիթ 48
 Թաւմայ շահ 48, 111. 20
 Թաւայր զրոյց թագ. 119. 16; 120. 11
 Թեաւայր (Թեաւայր) 21, 92. 7
 Թեան Ալեքսանդրացի 24, 36, 41
 Թլուզա Մեծ 85. 28; 89. 21, 22—23;
 90. 19, 21, 27—28; 91. 7; 96. 19
 Թլուզա Չրքիկ 120. 20
 Թլուզարու հայ. կաթոց. 65. 5
 Թլուզարու Ոչտուկ 67. 11; 92. 13; 100.
 30
 Թլուզարու Հասլուկան 117. 3
 Թլուկիսուկ 66
 Թիքուս 65. 18
 Թոմսուս առարիւս 82. 15
 Թորքուկ 65. 18
 Թալիֆիկ 20
 Թաւմաւազա 48
 Թաւուս 83. 1
 Թայրք 54, 104. 25

 Իրն Լաւուս 37
 Իզիթ 20
 Իզիտուրա 47, 50
 Իզիտն, Արդիմիկիայր որդի 104. 8, 9
 Իզիտն, Մաւլ որդի 104. 3
 Իզիտն, Ոչթի որդի 104. 10
 Իսահայի 76. 22—24; 80. 5, 18
 Իսայիկ 49
 Իսմայիլ 28, 93. 26; 94. 16, 22, 26—27,
 28, 29—30, 30—31; 95. 32; 98. 5;
 106. 18—18; 121. 8
 Իսմայիլայի 50, 100. 12—13, 19; 101.
 31; 103. 5
 Իսրայիլի հայ. կաթոց. 65. 13; 92. 7
 Իսանկ աթապակ 119. 17, 18

Հաշար 120. 11
Հասարակացի (Արիստակես) 73. 27—28
Հասարակ 48
Հան, համարիցայ թագ. 113. 21; 118.
27; 121. 26

հաշար 101. 9
հաճունազա, ժայռ Մելիք-Շահնազարի 48
հաճունազա, զուար Մելիք-Շահնազարի 48

հաշարայ 112. 1
հաշիկ Ա Հայ. հաթուգ. 69. 11; 107. 25
հաշիկ Բ Հայ. հաթուգ. 69. 14
հաշիկյան ի. 7. 44, 59—51
հասն (հասո) 92. 15; 118. 20; 119. 2
հարան Արծրանի 87. 8

հարազ Արշակունի Հայ. թագ. 87. 3, 1;
90. 20, 31

հարազ Հայ. թագ., Հայր Տրգատայ
67. 1; 76. 21; 78. 17, 20; 80. 1;
107. 4—5, 7

հարազ Հայ. թագ., որդի Տրգատայ 67.
2; 69. 5; 91. 7

հարազ հասարակացի պարսից թագ. 21.
91. 14; 92. 6

հարազ, որդի Արշակունի, 17—18, 22—24,
91. 17, 18, 19; 82. 14, 15, 18, 21;
83. 10

հարազունույ 67. 25

հասարակացա 48

հարիշահ 120. 19

հազրամիս 122. 4

համարական(թ) 77. 23

հայրեն 63. 21, 25

հայրակ 66. 3

հաս 101. 22

հար 65. 29

հարապետ Քաջայիցի 112. 26

հարզոտ 65. 24

հարկ, որդի Արշակունի պարսից թագ.
77. 17

հարկի Քաշյառ 77. 24

հաստ պարսից թագ. 91. 14

հաստ պարսից թագ. 91. 14

հաստ պարսից թագ. 93. 10; 119. 1

130

Ուկար 93. 25

Սերմիս 102. 20

Սիրակոս Գանձակցի 10, 54, 128—126

Սիլակ 48

Սյուլիստրան Բ. 26—27

Սեդան (Հովհաննես) 73. 28

Սեփոսա Հայ. հաթուգ. 65. 8; 82. 17

Սեմ 77. 17, 25, 26

Սասանյան իկերայ. թագ. 118. 24,
26, 28

Սասանյան Կանայ թագ. 117. 2; 121. 12

Սասանյան Ա Հայ. հաթուգ. 65. 11

Սասանյան Բ Հայ. հաթուգ. 65. 12

Սասանյան, որդի Սենեկերիմ Արծրանու
101. 1—2

Սարիս Արծրանի 101. 25

Սարիս պատիկ 72. 24

Քոստյան D. 37

Ստեան 66. 7

Սուրբ 93. 26

Հաշի, Մուսի որդի 104. 14

Հայկազարի 48

Հակարյան Վ. 124

Համազասպ Մարզպետ 67. 12

Հայի 66. 19; 66. 12; 74. 7

Հայկազար 65. 12; 66. 11, 15, 22; 74.
5; 75. 8

Հայկակ 65. 28

Հայկակ 66. 7

Հայ(թ) 11—12, 17—19, 24, 27, 46, 49,
65. 17, 19; 66. 9, 16, 21, 22; 67. 7,
14, 18; 68. 1, 31; 73. 24, 26; 75. 9;
76. 10, 23; 78. 6; 79. 22—23; 80. 21;
81. 7; 85. 3, 18; 86. 11, 16; 87. 34;
88. 23, 29; 89. 11, 15; 90. 13, 20,
35; 91. 16—17, 17, 22; 92. 1, 22; 93.
9—10, 12, 14; 100. 32; 101. 3, 4,
17, 20, 22, 23; 107. 4, 8, 21, 25;
108. 1; 110. 18, 19, 24, 31; 111. 7,
8, 10, 17, 18, 21—22, 30, 32, 34;
112. 27—28, 34, 35; 113. 8, 14, 21;
117. 8; 118. 15; 119. 19; 120. 9; 121.
6, 24—25

Հասն Սարգսյան 114. 15, 19

Հասակ-Չարչյան Կ, 43
 Հասակ Վաչագան 120. 15
 Հարնայ 63. 20
 Հարսի, Կաթնամի որդի 104. 19
 Հարսի Թաշիան 104. 15, 18
 Հարսիբյանի Է. 31
 Հասանի 63. 27-28
 Հերակ 17, 72, 26; 93. 14; 100. 10,
 12; 115. 29; 118. 2, 3
 Հերագիստ 81. 26
 Հերուստ 78. 28
 Հերակցու 73. 28; 81. 25
 Հրիկանու 74. 24, 28, 28
 Հոյ 66. ?
 Հովհաննես Գրաբանահերացի 10, 26,
 17-19, 22, 25, 23, 41, 124 տե՛ս Կան
 Յովհաննես Ծ Հոյ. կաթոզ. Քառասոյի
 Հովհաննես Խորհալոյ 7
 Հովհաննես-Սմբատ 11-17 տե՛ս Կան
 Յովհաննես վերջին
 Հովսեփյան Ֆ. 5, 7
 Հոստալցի 64. 2, 17-18; 83. 3, 18-
 19, 29; 113. 21
 Հրանդ 65. 29
 Հրաշխայ 61. 11; 66. 4; 74. 21
 Հրեայր 75. 11, 24; 82. 22; 83. 18; 84.
 1, 31, 31; 85. 13, 24; 84. 8; 96. 5,
 28, 32
 Հրշակ, Արզնիկերայ որդի 104. 8-9
 Հրայր 68. 1
 Հայր 45
 Հայր գարգաղու 50
 Հայր Փորթիցի 17, 73. 24, 22; 80. 24
 Համեր 64. 1, 14, 18, 24; 65. 1
 Հարայոզ 46-48
 Հերուրնայ 72. 21
 Հովտ 60. 13
 Հանդ Հոյ. կաթոզ. 68. 25; 101. 14
 Հանդ պատմիչ 24-25, 23, 72, 27; 103.
 22; 101. 5; 102. 3
 Հեմբախ 101. 23
 Հինգ 101. 32-34
 Մարտի 21, 82. 8-3

Մաթևոս 47, 30-31
 Մաթևոսայ 63. 22; 64. 12, 18, 25
 Մահեղանայ 65. 18
 Մաչի, Մաննուայ որդի 104. 13-14
 Մաննու, Հարսի Թաշիան որդի 104. 18
 Մաննու զորավար 25, 101. 10, 12, 18-
 19, 21, 22, 27, 30; 102. 3
 Մաննու ճաղգար 26-30, 22, 46, 49,
 53-54, 67. 12; 93. 17, 19, 27; 86.
 19; 96. 23-24, 28, 31; 97. 2, 5, 16,
 24-25; 98. 16, 24; 100. 9, 20; 103.
 8, 19; 103. 7, 32, 33; 104. 1, 2, 23,
 28, 30
 Մաննու, Հայր Մաչի 104. 14
 Մաննու, Հայր Մրտանի 104. 11, 12
 Մաննու ստիկան 118. 1
 Մաննու 104. 18
 Մաննու սալտան, որդի
 Մաղազեա 63. 22
 Մաղազի 63. 14, 22; 64. 4
 Մամիկոնեան 120. 18-20
 Մաթան, Արզնիկի որդի 104. 17
 Մանեղյան 2. 24
 Մանեղ 67. 9
 Մանիյար 48-49
 Մանուր, Թուրքայ որդի 104. 12
 Մանուչ 108. 31; 123
 Մարտայ Մ. 43, 30-31, 123
 Մարտայ Հոյ. կաթոզ. 69. 1
 Մարինո 81. 20
 Մարիա 104. 3
 Մամբլու ազնուարժի 73. 14
 Մաթնու Յուզաբիցի 10, 123
 Մարտայան 2. 35, 123-124
 Մարտ 38. 24
 Մար Ի Հայր 81. 28-30
 Մար 66. 4; 74. 8, 12
 Մարի(Մարի) 33, 100. 31; 101. 1, 2;
 103. 29; 104. 2, 3
 Մարիկ(Մարիկ) 18, 22-23, 31. 18
 Մեծի Գեանի 67. 10
 Միկի-Շաճաղար 48-49
 Միկի-Շաճաղարանի 47
 Միկիբեկ 48

Մեծիկոթ-Քնկ 1. 27
 Մեծք-Յուսեանյան 9. 54
 Մեծիկոթի 60. 12
 Մեհրուան Արծրունի 89. 13; 90. 3
 Միբայել (Սուրբ) 44, 46, 49
 Միհրան (Միհրզաւ, Միհրան) զրաջ
 թաղ. 37—38
 Միհրաշտի, որդի Գաղաշտիկի 48
 Միհրապեկ, որդի Նբաղզկի 49
 Միխիթար Այրիվանեցի 6, 8, 15, 31
 Միխիթար Անեցի 5—8, 11—43, 46, 51—
 52, 58
 Միխիթար Գոշ 47
 Մնացականյան Ա. 5
 Մշակ 68. 22
 Մովսէս Լարգարի 36, 60. 14; 72. 14, 17
 Մովսէս (եղիջարացի) Հայ. կաթող. 19,
 68. 28, 29; 81. 27; 91. 33—32. 1
 Մովսէս Եղիզկաչի 44
 Մովսէս Կոթնեացի 15—17, 22, 46, 73.
 26; 74. 10; 76. 20; 81. 3; 83. 9; 87.
 11; 82. 1
 Մրզաւ (Միհրզաւ) 32, 103. 30
 Մրզան ասորիկան 117. 29; 118. 1
 Մրուան 104. 4, 5
 Մրուան, Մանճուայ, որդի 104. 11
 Մոսիսաւմ, Մանճուայ, որդի 104. 18,
 19, 20
 Մոսիսաւլի Անճուա 104. 21—22
 Մոսիսարայ 104. 21
 Մոսիսարայ Զուհար (Զահար), Մոսիսամի
 որդի 104. 13—20, 121. 22—22
 Մուճաջի Մանճուա 5, 104. 22—22, 31
 Մամիսայր, Մանճուա, Մոսիսարայի որ-
 զի 104. 20—21
 Մուշեղ Մամիկոնեան 23, 82. 15—16
 Մուշեղ, որդի Սմբատ Ա-ի 115. 7
 Մուշեղ սպարապետ 23, 103. 20
 Մուշ Հայ. կաթող. 68. 22
 Մուշ 104. 14
 Մուրազյան Պ. 27
 Մարիթ 65. 4, 12, 17, 18, 25—26; 74. 7
 Մաշնէր 64. 12
 Մաշկերս (Ք) պարսից թաղ. 91. 12

Մաշկերս (Ք) պարսից թաղ. 91. 12;
 87. 10
 Մաշկերս Եւհրիարեան 100. 25
 Մազու 22—33, 103. 28
 Մախար Հայ. կաթող. 69. 11
 Մարեղ 64. 4, 8
 Մեցես 64. 18
 Մեսու որդի Լաւոյ 72. 31—22
 Մեու որդի Աեանայ 72. 35
 Միսուս ան՝ Քրիստոս
 Մուան ալիսարանիչ 44
 Մուան Ա. Մակագոտեր Հայ. կաթող.
 68. 19
 Մուանեկս Ք Հայ. կաթող. 65. 27
 Մուան Գ Ռեմեցի Հայ. կաթող. 65. 16;
 118. 11—12
 Մուանեկս Գ Հայ. կաթող. ի Սասունից
 65. 28
 Մովանեկս Ե Հայ. կաթող. Պատմապիթ
 63. 2; 72. 27; 113. 21; 114. 34; 116-
 20; 121. 13
 Մուանեկս Զ Մեծարարոյ Հայ. կաթող-
 65. 10
 Մուան Հակոբոս կաթող. 68. 7
 Մուան (Մաշրապոնեցի) 119. 3
 Մուանեկս պարսեան 48
 Մովանեկս Վերջնի Հայ. թաղ. 59. 20; 61-
 7, 18—20, 20; 67. 28; 80. 27; 122.
 6, 7, 8—8
 Մովանեկս Եղիզկաչի 45
 Մովան Երուանեցի 47
 Մուշեր 7—8, 23, 65. 22; 81. 8, 22; 100.
 10; 101. 17; 107. 22; 108. 18, 110.
 18, 51; 111. 8; 112. 31; 113. 1; 117-
 2; 118. 22; 119. 4; 121. 13
 Մովար Հայ. կաթող. 68. 22
 Մովա 72. 2
 Մովել 22—32, 103. 28
 Մովեղիկ 72. 1
 Մովսէլա 73. 12
 Մովսէկ 58. 23
 Մովսէկ Ա Հայ. կաթող. 68. 17
 Մովսէկ Ք Հայ. կաթող. 68. 26
 Մուշայ 62. 1
 Մուշանա 113. 3

Յուսակ 66. 3
 Յուսիկ Հայ. կաթող. 65. 3
 Յուսուք 67. 21; 113. 18, 20, 22; 114.
 1, 2, 3, 4, 7, 10, 27, 30; 115. 1, 4,
 21; 117. 7
 Եւրոպացիներու 61. 10—11; 66. 4; 74.
 23, 24—25; 75. 4
 Եղեթի շահ 30
 Եղեթեան 43
 Եղեթի 72. 23
 Եղեթի 48
 Եղեթ 72. 32
 Երևան Շինող 25
 Երևան 96. 10
 Երևանի իշխան 118. 25
 Երևանի համալսարանի 67. 14
 Երևանի ժողովուրդի 67. 12
 Երևանի Ա. Պարթևի Հայ. կաթող. 68. 10;
 69. 20, 26; 80. 8, 16; 81. 11
 Երևանի Բ. Հայ. կաթող. 68. 26
 Երևանի Գ. Հայ. կաթող. 68. 11
 Երևանի Գ. Շերտալի Հայ. կաթող. 12.
 44—45, 61, 69, 1; 110. 23
 Երևանի Էջմիածնու Աղուանից 118. 8
 Երևան 73. 23
 Երևանի 43
 Երևան 31, 60. 11; 64. 5, 9; 65. 1, 4, 12
 Երևանի 65. 4—5
 Երևան 63. 21
 Երևան 65. 29
 Երևան 123
 Եւրոպացի 43
 Եւրոպի Հայ. կաթող. 68. 11, 12—13
 Եւրոպի Արմեն 109. 15
 Եւրոպեան 30
 Եւրոպի, որի Գործակալ 120. 28, 29
 Եւրոպի, որի Զարգի սպասարկ
 118. 27; 120. 12, 12, 15
 Եւրոպի, որի Յրթի 120. 7
 Եւրոպի (Սմբատ) 61. 11; 66. 6; 74.
 23, 29; 75. 2, 3; 88. 9
 Եւրոպի 65. 25
 Եւրոպի 81. 30

Եւրոպացի ունի Սահարայի
 Եւրոպի Հայ. կաթող. 67. 4
 Եւրոպի պարսից կաթող. 69. 11, 14—15;
 30, 30; 81. 7, 12
 Եւրոպի Քաղաքացի 28, 73, 26; 124
 Եւրոպի, կրթութի Սմբատ Ա-ի 118. 14;
 121. 11
 Եւրոպի 63. 73
 Երթից 89. 25; 90. 1
 Երթի 92. 15
 Երթից 48
 Երթ 118. 4
 Երթի (Երթի) Արդիւնի 101. 16, 21,
 28; 104. 5; 118. 5
 Երթի, Երթի որի 104. 8, 10, 11
 Երթի 64. 23
 Երթից 20—22, 91. 15; 92. 5, 10, 11,
 12
 Զարգացան 110. 14
 Զարգացան 9. 123
 Զարգաց 112. 2—3
 Զարգաց (Զարգացի) 76. 26; 77.
 23; 79. 18
 Զարգացի 81. 31
 Զարգաց 65. 7
 Զարգաց Հայ. կաթող. 67. 2; 85. 29; 89. 4,
 18, 21; 90. 15, 18, 20, 22
 Զարգացի Բ. 10, 16, 25, 31—33,
 35—36, 123
 Զարգացիներ 123
 Զարգաց 65. 27
 Զարգացի 38, 68. 15, 18, 19, 21; 74.
 30; 75. 9; 78. 20; 86. 29
 Զարգաց Հայկացի 11, 18, 61. 19; 96.
 3, 14; 74. 5, 6, 10, 21
 Զարգացի (Զարգացի) 7—8, 18, 22,
 48, 50, 67—8, 10; 81. 6, 20; 87. 27;
 89. 11, 23; 90. 23, 28, 27, 29;
 91. 16, 19; 92. 22; 93. 14; 100.
 25; 107. 20—108. 1; 108. 21; 109.
 3—8, 22; 118. 30; 119. 2, 13—14, 20

Պարզ առարկայ 61. 17
 Պարզ (Տարածւոյ) 46
 Պէնտագոն 49
 Պէրսոս Հայ. կաթոզ. 65. 15, 122. 10
 Պէրսոս արհիվոյ 49
 Պէրսոսյան ծ. 44
 Պէրլ 66. 1
 Պէրոզ պարթևաց թագ. 79. 14
 Պէրոզ պարսից թագ. Սասանեան 91. 12
 Պիթագորաս 55. 7, 22; 86. 1
 ՄԱՆՆՈՅՆ Ա. 7
 Պարսոսյան Ն. Յ. 26
 Պակաստի 80. 21

Ջամատայ 91. 14
 Ջէնա (Ջենովա) 100. 12, ա՛ն նաև
 Հրիսի(թ)
 Ջուրեղի 85

Ճաման 29, 56. 16, 17, 25
 Ճարտարան, զոտար Ճամատայ 120. 10—
 —11

Ճանակ Ա(Պարթև) Հայ. կաթոզ. 68. 16;
 51. 10

Ճանակ Բ Հայ. կաթոզ. 68. 22
 Ճանակ Գ Հայ. կաթոզ. 68. 14; 101.
 14; 118. 2, 7

Ճանակ սապեա Քաղաքաւանի 69. 2
 Ճանակ, եղբայր Զրիգոր իշխանի 112.
 27; 115. 16; 118. 21

Ճանակագիտ 28
 Ճանակ (Ճանակ Անգիլոս բյուզ. կայսր)
 110. 19—20

Ճանկ իշխան 121. 6, 8
 Ճամգէլ Անգիլ 7, 10, 12, 15, 17—18,
 23, 25, 21—23, 73. 28; 123

Ճամուլ Ճարգարի 72. 23
 Ճամուլ Հայ. կաթոզ. 68. 21
 Ճանասար 66. 3

Ճանասարակ 66. 29; 73. 22; 76. 20; 79.
 30; 84. 12; 85. 10, 11—12, 17, 26;
 87. 2, 6, 13, 16, 19, 22, 23, 28

Ճանգուխ 86. 20
 Ճանա 94. 17, 18; 95. 1

Ճարգի Ա Հայ. կաթոզ. 68. 12
 Ճարգի (Ճարգարակ) 119. 16
 Ճարգի (Ճարգարակ) 119. 29, 30
 Ճարգուկոպոլի 74. 9, 10—11, 12—13, 19
 Ճարիս 16, 88. 7

Ճարչուկի 54, 104. 26
 Ճարչուկ 54, 104. 24
 Ճերնոս 15, 17—24, 26, 32, 72. 26
 Ճէմ 65. 4

Ճէմյանով Ն. 6
 Ճէնեղիբի Արարիկի 120. 28, 30
 Ճէնեղիբ 66. 2—9

Ճէնեղիբ 75. 27
 Ճէթ 62. 12, 17
 Ճէնգիլոս 66. 16

Ճիւղ Հայ. կաթոզ. 68. 20
 Ճիւղիկոպոլի ա՛ն Պէնասարոս, որպիսի
 Ճիւղուկ Անգիլոսեան

Ճիւղիկ 66. 3
 Ճիւղիկոպոլի 54, 104. 29
 Ճիւղոս Ա Հայ. թագ. 67. 20, 22; 112—
 18, 20, 22, 23; 114. 2, 5, 11, 17,
 18, 20—21, 26, 31, 34; 115. 4, 7;
 116. 7, 16, 19, 22, 20; 118. 14, 19,
 22, 23, 26; 120. 24, 25; 121. 9, 31,
 21, 22, 26; 124

Ճիւղոս Բ Հայ. թագ. 67. 26, 27; 107—
 21, 24; 122. 2

Ճիւղոս Արարիս 67. 17
 Ճիւղոս Քաղաքաւանի, Վրիշխան Ճարգ-
 արակ 14, 17—20, 31. 2, 12, 18, 24,
 27, 32; 92. 2, 27, 29

Ճիւղոս Քաղաքաւանի 67. 14
 Ճիւղոս Քաղաքաւանի 101. 1; 118. 3
 Ճիւղոս Քրիստոսեան 87. 24; 88. 2

Ճիւղոս, որպիսի Քաղաքաւանի
 88. 8, 29; 90. 4

Ճիւղոս, զարմար Հայոց 101. 17, 24
 Ճիւղոս, Հայր Աշոտ Մոսկովի 67. 16;
 121. 20

Ճիւղոս, Հայր Սաղ իշխանի 121. 6
 Ճիւղոս, Ճանակ իշխան 115. 8
 Ճիւղոս Ճարգարակ 67. 16

Ճիւղոս Արարիկոս 16, 45, 72. 20
 Ճիւղոս (Ճիւղոսեան) 86, 72. 14

Աղաղակն Հայ. համագ. 63. 24
 Աղանդաբան Սամառական 59. 32
 Աղանդացի 55. 15
 Սակփանու Ա Հայ. համագ. 63. 22
 Սակփանու Բ Հայ. համագ. 63. 4
 Սակփանու Գ Հայ. համագ. 63. 9
 Սակփանու Դ Հայ. համագ. 63. 15
 Սակփանու Բ Սյունյաց եպ. 6
 Սակփանու Գ Սյունյաց եպ. 5-6
 Սակփանու Օրբելյան, 5-6, 14, 46, 52
 Սակփան, սլափ. թագ. 111. 16, 32; 112.
 18; 113. 4, 6
 Սուլէյման 104. 6
 Սուլթան 50
 Սուր 65. 27
 Սուրէն, որդի Արշալիր պարթևաց թագ.
 77. 17
 Սուրէնի Պահլաւ 77. 24, 27-28
 Սուրեն ան'ս Գահր (Գլխացի)
 Սուփան 115. 3

 Վազարիա 88. 7, 8-9
 Վախախ 48
 Վախթանգ Գորգասուր 38
 Վահագն 65. 3-10
 Վահան Հայ. համագ. 62. 8
 Վահան Գալթեացի 118. 6
 Վահան ժաղպղան 67. 3
 Վահ 66. 11, 12
 Վահրամ Մեծեանզան 21-22, 92. 5,
 15, 16
 Վահրամ, որդի Զարարիանի 119. 15
 Վահրամ պատմագիր 15
 Վահրամ վարդապետ 46
 Վաղարշ, պարթևաց թագ. 78. 15
 Վաղարշ, պարսից թագ. 91. 4
 Վաղարշ(ան) Հայ. թագ. 66. 30-67. 1;
 76. 31; 79. 29
 Վաղարշան Հայ. թագ., եղբայր Արշակ
 Մեծի 66. 21, 22; 74. 20; 75. 8, 9;
 76. 22-23, 27, 28; 79. 5, 31; 79. 21,
 22; 80. 28; 81. 4-5
 Վաղարշան Հայ. թագ., որդի Պապի 67.
 3; 88. 28-29; 89. 1-2, 4; 90. 23
 Վանական 7, 27

Վաշտակ 63. 28
 Վաչէ Վաշտաշան (Ամասուկ) 119. 31;
 120. 5, 6, 19, 22
 Վաշտաշանց (Վաշտաշանեկ) 119. 29;
 124
 Վասակ, եղբայր Գրիգոր իշխանի 112.
 27; 115. 20; 118. 21
 Վասիլ Ա բյուզ. հայեր 121. 22, 26
 Վասիլ Բ բյուզ. հայեր 107. 23; 120.
 30; 122. 9, 10
 Վարաց 88. 3
 Վարազդուս Հայ. թագ. 67. 3; 90. 20-21
 Վարազդիբոց 53. 3
 Վարաց Հուպուհ 101. 25-26
 Վարդանիս Մար 66. 4; 74. 8, 12, 15,
 20-21
 Վարդ 67. 9
 Վարդան 45
 Վարդան 46
 Վարդան Արնէլի (Բարձրբերդեցի) 5-
 -10, 14-15, 27, 29, 31, 37-28,
 46, 52-54, 123-124
 Վարդան Մեծ 67. 8; 91. 22
 Վարդան 38
 Վեպիանուս 85. 29; 87. 23
 Վերթ (Վրացիք) 109. 8, 16, 22; 117.
 1; 118. 27; 119. 14, 18, 20, 23; 120.
 9, 10
 Վլիթ ան'ս Յլիթ Արղլիկիթ
 Վուս 91. 13
 Վուս Գրման 91. 12
 Վուսճապուհ Հայ. թագ. 67. 3-4; 91.
 10
 Վուստ 65. 29
 Վրթանէս Հայ. համագ. 65. 7

 Տաւուս 107. 20, 11
 Տաւրի(ք) 29, 86. 4, 8, 24; 100. 21;
 102. 29; 112. 24, 25; 118. 5, 22;
 119. 20; 123
 Տաշան Գ. 124
 Տաշիր Վաշտաշան 120. 22
 Տաւրիանու 72. 20
 Տեր-Միլիտայան Ծ. 12
 Տեր-Միլիտայան Գ. 17, 44

Տեր-Մկրտչյան Կ. 44, 48—50
 Տէրան 48
 Տիրերթա 16, 54, 14, 16, 17, 85, 2, 3,
 17, 18, 86, 1
 Տիրան ի Հայկականց 68, 8
 Տիրան Փոքր 66, 30; 76, 31; 79, 28
 Տիրան, որպէս Արաւելիսի 68, 27; 75, 22;
 79, 26; 81, 3—4, 5
 Տրտա 85, 29; 87, 33
 Տրտան Հայ. Քաղ., որպէս Կարգի Հայ.
 Քաղ. 87, 2; 89, 5
 Տրտան Հայ. Քաղ. ի Գարթնայ 68, 30;
 76, 30; 79, 27
 Տրտան ի Հայկականց 66, 9
 Տրտանում տե՛ս Տրտանուս
 Տրտանուս 29, 36, 2
 Տրտաու Հայ. Քաղ. 87, 1; 76, 25, 28, 29,
 31; 77, 30; 79, 16; 80, 6; 89, 5—6,
 107, 8, 9, 11
 Տրտաու Ա Հայ. կաթող. 68, 19
 Տրտաու Բ Հայ. կաթող. 68, 19
 Տարիա 88, 6
 Տարիա Քաղաքաւորի 78, 17, 30, 22;
 83, 14, 18
 Տարջի Գ 6

 Թագան 47, 50
 Թուոյի ստորին տե՛ս Թուոյի

 Փասանկ 69, 18—19
 Փանեւաց 68, 7
 Փանկրու Հայ. կաթող. 68, 9
 Փառս 68, 7

Փաստա Քաղաքացի 72, 22
 Փոքրի տե՛ս Թաւուի (Թաւուի Անգլիոյ)
 Փրնիկցի 81, 31

 Փայրթ 22, 100, 19, 22; 103, 6, 9, 26,
 22
 Փամ 65, 4
 Փամայրի 45
 Փետր 80, 3
 Փետրական ճանաչ., աշուղ. 75, 22,
 25—27; 78, 15
 Փյոտրյան 2, 12
 Փոխաւոր 66, 3
 Փրնաւոր Ա Հայ. կաթող. 68, 24
 Փրնաւոր Բ Հայ. կաթող. 68, 9; 93,
 11, 13
 Փրնաուս 16, 18, 38, 45—48, 60, 15;
 62, 4—5; 68, 4; 76, 12; 80, 16; 82,
 2, 7, 11, 38; 83, 1, 21, 23, 28, 30;
 84, 12, 32, 32; 85, 11, 22; 87, 4;
 88, 19; 91, 6, 15; 97, 18, 24, 25—
 —26; 99, 4; 100, 6; 102, 8, 12; 103,
 20; 108, 27; 110, 6, 14; 117, 18, 29;
 119, 25
 Փարզ(ք) 119, 29
 Փարթ Անթրոպի 120, 21
 Փարթ Մեծ 120, 7, 15, 16, 18, 19, 20

 Սյախ 111, 17, 32; 112, 30
 Սաա 107, 5, 7, 19
 Սրմանյան Մ. 13

 Տախրիբուան 48
 Տաւուզ (Ֆոսկի) 11, 61, 22; 112, 7

ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՆԻՓ

Աւ Քաարս 28, 24, 13
 Ախարան 107, 22
 Ազրաթան 18, 92, 2
 Աղեթանդրիոյ 96, 3
 Աղթամար 120, 27
 Ազուանք 72, 26—27; 115, 8
 Ամասիայ 111, 26, 27; 120, 31
 Ամթ 22, 103, 22

Ալթարանան աշխարհ, երկիր 90, 26;
 122, 8
 Անաթոլոս 32, 69, 17—18
 Անթրոպ 120, 2; 122, 8
 Անի 5—6, 8—10, 13, 32, 36, 56, 67, 74,
 26; 81, 9; 87, 32; 107, 1, 3, 11, 12,
 22; 108, 2, 18, 31; 109, 1, 4, 7, 10, 12,
 21, 26, 27, 33—34; 110, 14, 18; 114,

- 15; 121. 20; 122. 2, 4, 5, 6, 7, 9;
 123—124
 Անուշ 89. 13
 Աչոցք 107. 10
 Առած 25
 Առաջին Հայր 62. 24
 Ասիա 78. 30
 Ասորեստան, Ասորք աշխարհ, Ասորիք
 22, 32, 74. 20; 100. 11, 12, 17, 24
 Արագած 119. 24; 120. 2
 Արևաց աշխարհ 77. 26—27
 Արևել 111. 21
 Արմախ 87. 26
 Արտազ 100. 29
 Արտափլ 112. 21
 Արշախ 116. 5
 Արտև 87. 13; 101. 4
 Արեւիք 77. 10, 16
 Ափխացք 120. 12
 Ափրիկէ 92. 4

 Բարեկան 73. 11; 78. 21—22, 25—26;
 88. 8; 118. 23; 121. 4
 Բազարան 118. 14
 Բազանոց 25
 Բազան 25, 101. 12
 Բալխ (Բաւղ) 21, 77. 12, 23; 78. 20;
 79. 13; 92. 8
 Բազաց Թագափորութիւն 5
 Բազէշ 119. 21
 Բաշքերց 87. 21

 Գանձախոյ երկիր 50
 Գանձ 62. 32
 Գարսն 21
 Գորգման 116. 4—5
 Գնգամայ երկիր, Գնգարունիք 48, 121. 3
 Գնգամայ ծով 25, 101. 11; 113. 29; 117.
 21, տե՛ս նաև Սևան
 Գնաւան 30
 Գոզթե 100. 27
 Գոմար 108. 15

 Գամազուտ, Գամազուտի կողմ 29, 32,
 26. 4; 102. 6, 26; 118. 3
 Գարսիք 82. 8
 Գալատաս 19
 Գալաթ 22—23
 Գզին 25, 67. 21; 91. 26; 101. 8, 20, 30;
 108. 4; 110. 2; 114. 29; 116. 27, 29;
 14; 62. 6—7; 86. 22

 Եգիպտացոց աշխարհ, Եգիպտոս 29, 60.
 14; 62. 6—7; 86. 22
 Եղեւնայ 82. 13, 17; 84. 10; 85. 17;
 87. 2, 35
 Եղեկա 111. 24
 Եղեղիս 51
 Եղևաար 50
 Երազգաար 121. 26
 Երասխ 100. 29; 120. 3
 Երասխանէր 116. 16
 Երբզա 81. 10
 Երուանգարար 87. 26
 Երուաղէժ 11, 12, 26, 61. 9, 21; 66.
 6; 82. 2, 12, 25—26; 85. 22; 98.
 6, 8; 111. 4
 Երազայ 78. 30
 Եփթրեփ 77, 84. 12 տե՛ս նաև Մաղինայ

 Էլմիստին 43, 119. 9

 Քարքաստան 19, 31. 22—23

 Ժարսիլ 30, 110. 13

 Հաւ 120. 31
 Հերշ 78. 30

 Խառն 101. 16
 Խաթ 109. 2, 15
 Խուճաստան 89. 13

 Սազկոցաց ձոր 107. 22—23
 Սարարար (Սառարար) 109. 24; 124

 Սամախ 81. 9; 102. 10

Յազարայ աժար 116. 17
Կարին (Կանույ բազար) 59, 118. 22
Կարս 45, 87. 20; 100. 1
Կարին 118. 6
Յնապիայ 61. 22
Կիլիկիա 13
Կոստին (Կոս) 23, 90. 7; 92. 17; 93. 8
Կոզ 118. 17
Կոլխուս 69. 6
Կոստանդնուպոլիս 18, 117. 4
Կոսալը 88. 28
Կրկուր 87. 7—8
Կրան 26, 87. 13; 100. 3

Հազարս 67. 25
Հայք, Հայրապետ (Հայրապետանայ եր-
կիր, Հայր աշխարհ, Կրկիր, Կոզմ)
5—6, 11—12, 18—19, 23—24, 27,
32—33, 45, 48—49, 65. 17, 19; 66.
9, 18, 21, 22; 74. 26; 76. 7; 78. 32;
86. 17; 87. 7; 88. 22—24; 89. 24;
92. 17; 97. 10; 100. 24, 26, 31; 101.
11, 16, 28; 102. 31; 103. 31; 107. 9,
13, 25; 113. 17, 18, 22; 115. 1; 117.
4, 7, 29; 118. 2, 19, 21; 119. 28;
120. 23; 121. 14; 124

Հախն 12, 58, 119. 24
Հնր 87. 24
Հոսոս 5
Հոսմ (Հոսոմ, Հոսոսնայ Կոզմ) 18, 32,
25, 87. 25—30; 88. 31—32; 91. 16;
100. 17; 101. 21; 103. 27—28, 29;
110. 30; 111. 35
Հրէստան 100. 11, 12, 17, 24
Հայրապետ 23, 92. 17

Չազ 62. 20
Չիրս 89. 25
Չինաց Կրկիր 101. 32
Մարինայ 27—28, 93. 13; 97. 28
Մոսն 65. 23

Մարոյ աշխարհ, սան 32, 100. 26—27;
102. 31; 119. 10
Մարոյ 27, 93. 22; 94. 12; 95. 12
Մարայ ալ Հաւ 55. 17; 96. 8; 98. 4, 10;
102. 1
Մերմուր Կրկիր 36
Մրափոյ 115. 30
Մրջաշնար 32, 87. 24, 35; 103. 28
Մծրն 80. 22
Մար 69. 10

Յարեր (Յաթրեր) ու՛ս Յփծրն
Յազայ 73. 2
Յալի 119. 25

Յաթրապ 67. 16; 100. 27; 101. 23
Կնզ 120. 2
Կրկուր 120. 31
Կրնուլ 74. 20
Կար Յնալի 27
Կզոս 89. 26

Շաչազայ 118. 10—11
Շաչ 24
Շիրակ 12, 88. 24; 107. 20; 108. 20;
120. 2; 121. 26—27
Շիրակապ 12, 88. 24

Յզկիսես 86. 3
Յոս Մաուս 90. 7

Պազնաթնացոյ աշխարհ, Կոզմ, Կաուս
23, 84. 21; 102. 6, 32
Պարթնայ աշխարհ, Պարթն 23, 78. 26;
102. 31
Պարսն աշխարհ, Կրկիր, Կոզմ, Պարս
21, 32, 82. 6; 100. 24, 28; 102.
23, 31
Պարսաւ 38
Պնուրբուր 9
Պնուսն ժալ 80. 22; 81. 1
Պոսան Մրմաթիս 65. 29 ու՛ս Կան
Յապի Հայր

Ջուլա 100. 3E—29

Գրկանայ անապատ 29, 50. 5

Թշուռեկ 18, 92. 1

Թեմախ 118. 8

Մազասան 18, 51. 22

Մաշտոտաբեր 119. 25

Մանահե 119. 27

Սնչոզ 111. 32

Սրկեօկան լեռ 93. 29

Սրոն 20

Սոզոմ 108. 15

Սպարան 48

Սպանիա 111. 2

Սպեր 87. 24

Ստամբուլ 111. 18, 22, 25, 28 ան՝ս

ևս ևս Ստամբուլուջիք

Սնան 23, 69. 1; 115. 16, 22; 117. 30;

120. 17 ան՝ս ևս Գնդամայ ծով

Տարախիա 124

Տաշիք ձոր 51

Տան 66. 11; 111. 22; 120. 20

Վանանց 101. 18

Վասպուրական 120. 26

Վեհապա 22

Վեհա 21, 92. 8

Վերք նորավանք 50

Վերք, Վրաստան, Վրաց երկիր 7, 14,

23, 49, 92. 16, 119. 24

Վերք այ Լամար 92. 10

Վրկան 18, 91. 21

Յնչիկ 119. 24—25

Յիզրան 93. 7

Յրապեղան 122. 11

Յփլիս (Յփլիս) 23, 49, 92. 18

Փարևալուս (Փարևալուս) 48

Փոքր թուզար 67. 24

Փազկեզան 45, 119. 5

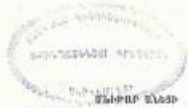
Փուշտանց երկիր 21, 78. 20; 92. 7

Սևանաօվանք 119. 24; 120. 4, 15—16

Յանջիկ 111. 1

Թ Ա Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Սառարան	5
Մխիթար Անեցու ժառանգարական ճառագրությունը	5
Մխիթար Անեցու Պատմության հասուցիւթերը, բովանդակութիւնը և ճամանակագրական սահմանները	10
Պատմության աղբյուրները	11
Մխիթար Անեցու պատմագիտական հայացքներն ու պատմաճշտչութիւնական սկզբները	33
Մխիթար Անեցու Պատմության ձևագիրը և ներքին հրատարակութիւնը	43
Մխիթար Անեցի	
Մասնակ աշխատեալից հանդիսարանայ	67
Հաջերգած	
Պատմարիճ խազմին ճանայ	107
Սահարագրութիւններ	123
Ց ա ն կ ե ր	126
Անձնանուններ և շնորհական անվանումներ	125
Տեղանուններ	126

ՄԱՏՆԱՆ ԱՇԽԱՏԱԿԵԹ ԶԱՆԳԻՍԱՐԱՆԱՅ

Հրատ. խմբագիր Տ. Կ. ՅՐՄԱՆՅԱՆ
 Ապրանքային ձևագրումը Լ. Ա. ՍԵՂՈՑԱՆԻ
 Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱՊԱՅԱՆ
 Տիպ. խմբագիր Լ. Վ. ԶԱՐՈՒԹՅԱՆԻՅԱՆ
 Մտարդրչ Ն. Ա. ՅՈՆԻՎՅԱՆ

ԻԵ № 677

Հանձնված է շտաբային 14. 05. 82 թ.: Խտարագրված է աղագրութիւն 13. 05. 82 թ. ՎՃ 06509 Զարգ. 60x84¹/₁₆, Բուլք N 1: Զտարանակի սղորթ սղորանակ, բարձր աղագրութիւն: Պարզ. 8,14 ճամ., աղագր 8,75 ճամուլ: Հրատ.-հաջերգ. 7,55 ճամուլ: Զպարանակ 2000: Հրատ. N 5791: Պատգիր 874: Գրկը 1 ու 20 հ.:

ՀՈՒՂ ԳՄ Հրատարակչութիւն, 375019, Երևան, Մարտիկ Բարձրագրական պ., 24 Գ
 Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 Գ.
 ՀՈՒՂ ԳՄ Հրատարակչութիւն աղագրակ. 375019, Երևան, Մարտիկ Բարձրագրական պ., 2
 Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван,
 пр. Маршала Баграмяна, 24.

ՄԱՍԻՆԻ ԳՐԱԳԱՆՆԵՐ

Եջ	Տող	Տպագրած է	Պետք է լինի
47	8 Ն.	գժոզս	գժոզս
69	20 վ.	Ո՛՛՛	Ո՛՛՛
71	5 վ.	խորհար է	խորհար է
107	2 վ.	ժայթի ¹	ժայթի ⁽¹⁾
108	3 Ն.	ճանւոյ ²	ճանւոյ ⁽²⁾
110	18 վ.	եղեկայ	եղեկայ
113	17 վ.	Հայոց ⁽¹⁸⁾	Հայոց ⁽¹⁸⁾

1. 11. 2014

A \bar{u}
69253